

Mavluda ABDUJALILOVA,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va
adabiyoti universiteti magistranti*

E-mail: movludaabdujalilova1994@gmail.com

EXPRESSION OF PERSONAL "SPEECH" DEYKSIS IN COMMUNICATIVE ACTIVITIES OF CHILDRENS

Annotation

Today, world linguistics is on the path of developing its approaches and views on the basis of new paradigms. This is due to the fact that globalization is affecting the development of linguistics. The most widely accepted of these approaches is the study of the human factor. While anthropocentric linguistics focuses on the study of the human factor, it considers the state of speech in language, in particular, the place of the individual dexterity in speech, to be a major task in the study of gestures such as space and time. The article analyzes the above issues, including the expression of the "speech" personality dexterity in children's communicative activities.

Keywords: Deyksis, children's speech, uzbek language, egocentric deyksis, communication.

ВЫРАЖЕНИЕ ЛИЧНОСТНОГО «РЕЧЕВОГО» ДЕЙКСИСА В КОММУНИКАТИВНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аннотация

Сегодня мировая лингвистика развивает свои подходы и взгляды на основе новых парадигм. Это связано с тем, что глобализация влияет на развитие лингвистики. Наиболее распространенным из этих подходов является изучение человеческого фактора. В то время как антропоцентрическая лингвистика фокусируется на изучении человеческого фактора, она рассматривает состояние речи в языке, в частности, место индивидуальной ловкости в речи, как главную задачу при изучении жестов, таких как пространство и время. В статье анализируются указанные вопросы, в том числе проявление «речевого» ловкости личности в коммуникативной деятельности детей.

Ключевые слова: Дейксис, детская речь, узбекский язык, эгоцентрическая дейксис, общение.

BOLALAR KOMMUNIKATIV FAOLIYATIDA "NUTQIY" SHAXS DEYKSISINING IFODALANISHI

Annotatsiya

Bugungi davrda jahon tilshunosligi o'z yondashuvlari va qarashlarini yangi paradigmalar asosida rivojlantirish yo'lidan bormoqda. Bu jahonda yuz berayotgan globallashuv jarayonlari tilshunoslik taraqqiyotiga o'z ta'sirini o'tkazayotgani bilan belgilanadi. Shunday yondashuvlarning eng e'tirof etilgani inson omilini tadqiq etish bilan bog'liqdir. Antropotsentrik tilshunoslik ayni inson omilini o'rganishni markaziy o'ringa qo'yar ekan, tildagi nutq vaziyati, xususan, nutqda shaxs deyksisining o'rni, makon, zamon kabi ishoraviylikni tadqiq etishga bosh vazifa sifatida qaraydi. Maqolada yuqoridagi masalalar, jumladan, bolalar kommunikativ faoliyatida "nutqiy" shaxs deyksisining ifodalanishi tahlilga tortilgan.

Kalit so'zlar: Deyksis, bolalar nutqi, o'zbek tili, egotsentrik deyksis, muloqot.

Kirish. Deyksis tadqiqiga bag'ishlangan dastlabki ishlarda shaxs, zamon, makon deyksisi ajratilgan. So'nggi yillarda deyksis turli tillar doirasida chuqurroq o'rganilishi natijasida uning yangi turlari belgilandi. Deyksis turlari ba'zi ishlarda nutqiy akt imkoniyatlari va xususiyatlaridan kelib chiqib belgilangan bo'lsa, ayrim tadqiqotlarda deyktik birliklarning vazifaviy xususiyatlari, ishora ob'yektini ko'rsatish belgisiga ko'ra tasniflandi. Deyksisning an'anaviy shaxs, zamon, makon deyksisi turlari deyktik birliklarning ishora ob'yektini ko'rsatish belgisi asosida ajratiladi. Deyksis tadqiqiga bag'ishlangan keyingi tadqiqotlarda me'yoriy holat va baho, emotsional, diskurs, sotsial, denotativ, kommunikativ, predmet, miqdor deyksisi kabi turlari ajratilib, har birining mohiyati ochib berildi.

Deyksis (yunoncha «δείξις» - «**deixis**» so'zidan olingan bo'lib «ishora», «ko'rsatish», «ko'rsatma» ma'nolarini anglatadi) tildagi ifoda va boshqa belgilarning qo'llanilishi bo'lib, u muloqot aktining jismoniy koordinatlarini uning ishtirokchilariga, joyiga va vaqtiga murojaat qilish orqali ifodalanishi mumkin.

O'zbek tilshunosligida bolalar nutqining pragmatik xususiyatlari maxsus tadqiqot ob'yekti bo'lmagan. Biroq bolalar nutqining lisoniy xususiyatlari, sotsiopsixolingvistik jihatlarini monografik aspektda o'rganilgan. [1. B.154.]

Ikki til sharoitida o'zbek bolalar nutqida zamon munosabatlarining ifodalanishi masalasi ham tadqiq etilgan. [2. C.23.] Ontolingvistikaga doir aksariyat tadqiqotlarda bolalar nutqini bevosita kuzatish hamda ta'lim-tarbiya muassasalarida o'tkazilgan maxsus tajribalarda to'plangan daliliy materiallar tahlilga tortilgan. Ularda bolalar tomonidan ona tilining fonetik tizimi, leksik asoslari, grammatik imkoniyatlari, shuningdek, ikkinchi tilning o'zlashtirilishi jarayonidagi muammoli jihatlar, bolalar nutqida kuzatiladigan o'ziga xos leksik-semantik birliklar lingvistik, lingvokulturologik hamda genderologik aspektlarda o'rganilgan. [3. B. 200-203.] Boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun tuzilgan «So'z sandiqchasi: O'zbek tilining izohli lug'atchasi»ni bolalar lisoniy zaxirasi va nutqini o'stirishga xizmat qiluvchi manba sifatida baholash mumkin. [4. B.216]

- **Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** Muloqot faoliyati uchun makon va zamon hodisalarining muhimligini unutmazlik kerak. Har bir voqea ma'lum makon va zamonda kechadi hamda u yoki bu hodisa haqidagi axborotni qabul qilayotgan tinglovchi uning qachon, qayerda sodir bo'lganligini bilishga intiladi. Bundan tashqari, axborotning to'liq idroki uchun, har qanday faoliyat ma'lum shaxs (shaxslar) tomonidan bajarilishi sababli, ushbu faoliyat amalining sub'yekti haqidagi ma'lumot ham talab qilinadi. Demak, «qachon» va «qayerda» savollari «kim» savolining hamrohligida nutqiy tuzilma mundarijasini belgilaydi. [5. B.194.]

Deyksis hodisasining nutqda vokelanishi xam bevosita muloqot jarayonida yuzaga chikadi. Olimlar ta'kidlashicha, deyksis – eksplitsid yoki implitsid tabiatli ishora. Shunda sizda savol tug'ilishi mumkin, Nimaga ishora? Bu savolga chet el mashxur tilshunos olim Ch.Fillmor bergan fikridan foydalanib javob beramiz, «Deyksis – muloqot jarayonida biror til aspektlarini nomlab, uni tavsiflash uchun bildirilgan fikr vaziyatiga: bildirilayotgan fikr vaqti, bildirilgan fikrdan oldingi yoki keyingi vaqt, gapirayotgan shaxsning joylashuvi va uning o'zi». Yana bir mashxur olim Kansnelson aytishicha, «Deyksis – egotsentrik yashirin yoki oshkora ishora bo'lib, so'zlovchining maksadi, o'y – fikrlari, istaklari, tushunchasidan kelib chikib voqelanadi». Masalan, maktab yoshigacha bo'lgan bolalar nutqini oladigan bo'lsak, unda tom ma'nodagi **egotsentrik deyksis** yaqqol namoyon bo'ladi. Sababi, bola ongida atrof – olam va undagi narsa – hodisalarga bo'lgan munosabat to'la shakllanmagan. U barcha ma'lumotlarni shakllan qabul qiladi. Bolaga ko'p narsa kerak emas, u fakat zarur bo'lgan narsalarni kattalarga yetkazish uchun ishoralardan foydalanadi.

Shaxs deyksisini ifodalovchi vositalar haqida gapirayotib, til tizimida uchinchi shaxs olmoshi ham alohida guruhga ajralishini unutmazlik lozim. Muloqot kechishida nutq sub'yekti va uning tinglovchisi munosabati markaziy o'rinni egallaydi va deytik maydon markazi ham shu munosabat doirasida belgilanadi. Balki shu sababli «men» va «sen» olmoshlarining deytik mundariyasi ravshanroq ko'rinadi va tadqiqotchilar ularni deytik ibora sifatida e'tirof etishdan hech tortinmaydilar. Biroq buning bilan 3-shaxsni kommunikativ jarayon doirasidan butunlay chetga surib qo'yib bo'lmaydi. Bu shaxs muloqotning «nafaol ishtirokchisi» yoki unda bayonning ishtirok etmayotgan «ko'zatuvchisi» sifatida farqlanadi Ikkala turdagi ishtirokchilar, lozim bo'lganda, muloqotning kechishiga bevosita ta'sir o'tkazadilar. Nafaol ishtirokchi va ko'zatuvchi G.G.Pochepsovning e'tiroficha, «men» va «sen»ga qarama-qarshi turadigan «u»dir. Bundan tashqari, bu shaxs «men» va «sen»ning muloqoti jarayonida «shu yerda» bo'lib, shu yo'sinda kommunikantlar nutqiy faoliyatiga bevosita ta'sir o'tkazadi.

Uchinchi shaxsning kommunikativ mohiyati yetarli darajada ekanligini e'tiborga olib, «u» olmoshini shaxs deyksisini ifodalovchi lisoniy vositalar qatoriga qo'shish mumkin. Ushbu olmoshning A.A.Ufimseva qayd etgan «o'rin almashtirish» vazifasiga kelsak, bu vazifa barcha turdagi olmoshlar uchun xosdir. O'rin almashtirish vazifasining bajarilishi nutqiy aktda yoki matnda *korefentlik* (ham referentlik) hodisasi mavjud bo'lishini talab qiladi.

Mazmuniy bog'lanishning bunday matn va umumiy bilim hamkorligida yuzaga kelishini biz, ayniqsa, metonimiya va metafora tuzilmalari hosil bo'lishida aniq ko'ramiz. Masalan, «Pushkin javonning ustki qavatida. U

yashil muqovali» tuzilmasida «Pushkin» va keyingi qatordagi «U» birliklarining bog'liqligini bilishda o'zbek tilida kitobni muallif nomi bilan atash «lisoniy kelishuv» asosidagi umumiy qoida ekanligiga tayanamiz. Bunday «lisoniy kelishuv» barcha tillar uchun ma'lum bo'lgan kognitiv hodisa ekanligi ham ma'lum.

Yuqorida aytilganidek, deyksis maydoni markazida shaxs turadi. Nutqiy muloqot jarayonida bajarayotgan roliga nisbatan shaxs deyksisining tarkibi aniqlanadi. Birinchi shaxs so'zlovchining o'rniga ishora, «o'zini ko'rsatishi, eslatishi»ning lisoniy ifodasidir, ikkinchi shaxs - tinglovchi yoki adresantning lisoniy belgilanishi hamda uchunchi shaxs muloqotning bevosita ishtirokchisi bo'lmagan shaxsga ishoradir. Muloqot ko'chishiga qo'shgan hissasiga nisbatan farqlanayotgan ushbu tizim olmoshlar guruhlarida o'z aksini topadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Badiiy matnda shaxs deyksis holatlarini yaxlik xususiyatlarini ifodalashda, shaxsni yoritib berishda ko'rsatish va kishilik olmoshlari predmet va voqea-hodisalarning ularga xos bo'lgan barcha xususiyatlar yaxlitligida ifodalab, bayonning aniqligiga ziyon yetkazmasdan, mazmunini saqlagan holda, fikrni qisqaroq ifodalashni ta'minlaydi. Muayyan kontekstda bu olmoshlar tasvirlanayotgan dalillarga tegishli munosabatini aks ettirib, nutqiy tuzilmaga o'ziga xos strukturani beradi. Boshqacha qilib aytganda, fikrni tejamlil va aniq bayon qilishda, xabarning eng muhim o'rinlarini faollashtirishga imkon yaratadi, ya'ni muallifning sintagmatik ta'sirga erishishiga qaratilgan maqsadini amalga oshirishga sharoit tug'diradi.

Muallif munosabati uning tomonidan matnni qay tarzda qismlarga bo'lishda, yangi fikrni kiritishda, bayonni ketma-ket berishda namoyon bo'ladi. Matn yaratuvchi uzatilayotgan axborot mazmunini o'z talqini asosida yaratadi va ko'rgazmaslikni turli vositalari yordamida u yoki bu dalillarni ajratib ko'rsatib, muayyan sintagmatik maqsadni nazarga tutgan holda lisoniy materialni tanlaydi. Shunday qilib, badiiy matn qurilishi, deyksis tizimining umumiy qonuniyatlariga javob berishi bilan bir qatorda unda o'ziga xos uslubiy xususiyatlar ham o'z aksini topadi.

Bilimlarga inoat, fikrlash ko'nikmasi, kattalar hamda sinfdosh o'roqlarini tushunish, ular bilan ijobiy hamkorlik aloqalarini o'rnatish talab etiladi. Shuning uchun bolaning maktabga qadam qo'yayotganida nechog'li bilimga egaligi emas, balki uning yangi bilimlarni o'zlashtirish, atrof-olamga moslashish ko'nikmasi, voqea – hodisani mustakil ravishda tahlil etish va harakat qilish muhim xisoblanadi. Bu jarayon esa bolaning maktab yoshigacha bo'lgan davrida shakllanadi. Deytik so'zlar, dastlab, egotsentrik va telegraf usulida nutqda voqelanadi. Chaqaloqlik davri 5 – 9 oyliklarda bola tovushlarni, 1 – 1,5 yoshlarda bir nechta so'zlarni, keyinchalik esa 2 – 3 yosh payti atrofida bo'layotgan voqea – hodisalarga munosabati bildirishni boshlaydi.

Har bir tilda deyksis va uning turlarini yuzaga keltiruvchi maxsus til birliklari mavjud. Xullas, o'zbek tilida deyksisni hosil qiluvchi til birliklari turlicha. Hatto matnda o'quvchiga tushunarsiz so'zlarga izoh berish, foydalanilgan manbalarni ko'rsatish yoki qo'shimcha ma'lumotlar berish maqsadida qo'llanuvchi havolalar ham ishora birliklari sanaladi.

Shunga qaramay, ba'zan nutq jarayonida muayyan narsa-predmet, voqea-hodisaga ishora qilish vazifasi ekstralingvistik vositalar zimmasiga ham yuklanadi. Tadqiqotlarda deyksis asosini so'zlovchi shaxsiga aloqador

«egotsentrik» til birliklari tashkil etishi haqida ko'p fikr bildiriladi. Deyktik birliklarga egotsentrik nuqtai nazardan yondashish ularning nutq sub'yektiga doimiy aloqador bo'lishini taqozo etadi. Biroq nutq sub'yekti har doim ham deysisning markazida bo'la olmasligi mumkin. Deyksisning ishora mo'ljali faqat sub'yektivlik nuqtai nazaridan baholash, so'zlovchi bilan cheklash uni tor doirada izohlashga olib keladi.

Darhaqiqat, muloqot markazida ko'pincha so'zlovchi turadi, deysisning ishoraviylik funksiyasi uning ko'rish maydoni orqali yuzaga chiqadi. Biroq ishora qilinayotgan ob'yekti predmet, makon, vaqt bo'lishi ham mumkin, ya'ni nutqiy vaziyatga ko'ra o'zgarishi mumkin. Shu bois, Sh.Safarov qayd etganidek, «voqelik bayonida zamon – makon – ijtimoiy mavqe markazlari muloqot ShAXSi tomonidan belgilanishi» [6. B.181.] maqsadga muvofiq. Deyksisni belgilashda muloqot shaxsining o'rini e'tiborga olish uning o'rganish ob'yektini kengaytiradi. Muloqot shaxsi nutqiy vaziyatga bog'liq holda belgilanadigan barcha holatlar deysis hodisasi tarkibida o'rganiladi.

Masalan, biror bir notanish narsani ko'rib qolib, «Bu nima?» savoli bilan suhbatdoshga murojaat qilinganda, deyktik ibora (bu) vositasida shu muhitda mavjud bo'lgan narsa-predmetga ishoradir.

Bunday iboralarning lisoniy qobiliyat shakllanishining dastlabki bosqichlarida paydo bo'lishiga yana bir sababni ushbu iboralarning ma'no xususiyatlari bilan bog'liq deb hisoblash tarafdorimiz. Ma'lumki, deyktik belgilarning ma'no xususiyatlari boshqa nominativ belgilarnikidan tubdan farq qiladi. Ular voqelikdagi predmet-hodisalarni bevosita atamasdan, balki predmet, hodisa, shaxslarning nutq vaziyatiga nisbatan joylashuvini ko'rsatadi. Masalan, 2–3 yoshlardagi respondent nutqidan olingan ishoraga e'tibor bering: «Anu tete bey-a?!» (Ana u konfetni bera olasizmi?! Ushbu gap mazmunida bolaning «men» i yakko namoyon bo'ladi.

Bunday qo'rsatish muloqot ishtirokchilari (so'zlovchi va tinglovchi) predmet va shaxslarning egalagan o'rni (bu o'rin nutq subektlariga nisbatan belgilanadi) hamda muloqot kechayotgan vaqt kabilarni qamrab oladi. Shu xususiyatlariga binoan deyktik iboralar bilvosita ma'noga ega lisoniy belgilar sifatida qaraladilar. Go'daklar talaffuz qiladigan so'zlar ham, odatda, bevosita referentga ega emas, ular vositasida aniq predmet yoki hodisa nomlanmaydi. Go'dak yagona bir so'z bilan butun bir kechayotgan hodisani yoki hodisalar qatorini ifodalashga qodir.

Nutqiy harakat koordinatlarining qaysi biri ko'rsatilishiga ko'ra deyktik birliklar turli guruhlariga ajratiladi. Ilk tasniflar morfologik tamoyilga asoslangan bo'lib, ularda shaxs olmoshlari «men-sen-boshqa (u)» deyktik guruhlariga taqsimlangan.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Deyktik iboralar bolalar nutqi rivojining dastlabki bosqichlaridayoq paydo bo'ladi. Psixolingvistlarning ko'zatishlari guvohlik berishicha, 3-7 yoshdagi bolalar nutqi, birinchidan, egotsentrik bo'lsa, ikkinchidan, telegraf uslubida, ya'ni «grammatikasiz» tartibda yuzaga keladi. Shu sababli bo'lsa kerakki, bolalar grammatik shakllardan ko'ra «men», «sen», «u yerda», «mana», «bu», «hozir», «keyin» kabi iboralarni ma'qul ko'radilar. Bolalarning muloqot jarayonida qanday nutqiy akt turini tanlashi ularning psixologik holati, ayniqsa, yosh xususiyati bilan bog'liq. Masalan, uch yoshli bolalar ko'pincha so'roq aktlaridan foydalanadilar. Bu holat ularning tashqi olamni bilishga o'ta qiziquvchanliklari bilan aloqador.

Ma'lumki, deyktik belgilarning ma'no xususiyatlari boshqa nominativ belgilarnikidan tubdan farq qiladi. Ular voqelikdagi predmet-hodisalarni bevosita atamasdan, balki predmet, hodisa, shaxslarning nutq vaziyatiga nisbatan «joylashuvi»ni ko'rsatadi. Bunday ko'rsatish muloqot ishtirokchilari (so'zlovchi va tinglovchi) predmet va shaxslarning egalagan o'rni (bu o'rin nutq sub'yektlariga nisbatan belgilanadi) hamda muloqot kechayotgan vaqt kabilarni qamrab oladi. Shu xususiyatlariga binoan deyktik iboralar bilvosita ma'noga ega lisoniy belgilar sifatida qaraladilar (Ufimseva 1974: 166). Go'daklar talaffuz qiladigan so'zlar ham, odatda, bevosita referentga ega emas, ular vositasida aniq predmet yoki hodisa nomlanmaydi. Go'dak yagona bir so'z bilan butun bir kechayotgan hodisani yoki hodisalar qatorini ifodalashga qodir (Ushakova 1991; Tanz 1977).

Ammo ushbu noaniq ifodaga karamasdan gudak tilidan olingan ma'lumot bilvosita «bola shaxsi»ga ishoradir. Masalan, O'tkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi» romanida: «Qizaloq to'xtadi. Teskari to'ntarib qo'yilgan xumchadek gavgasini o'girib burildi.

- Qo'yiqmiyman, hayiy, Yobiypa! - dedi ingichka ovozza».

Yana ushbu asardan parcha: «Ukarning qizi – Nilufar eshikdan kirishim bilan, «nima obkeldiz, katta ada», deb oyog'imga yopishadi. (Omonning o'g'li hali kichkina, endi emaklayapti. Ammo Nilufar pishiq qiz: bijir-bijir qilib odamning boshini qotirib tashlaydi, jinnivoy!)

«Nilu!» deyishim bilan yarq etib qaradi-yu, arqonning bandidan sudragancha men tomonga yugurdi.

- Senga minnoma obkeldim! - dedim bir qo'limda limon o'ralgan gazetani quchoqlagancha, ikkinchi qo'limni cho'ntaginga tiqib.

- Nima, katta ada, nima? - dedi Nilufar halloslab.

- Avval bitta o'pay, keyin beraman.

- Ho! - Nilufar o'zini orqaga tashladi. – Oldin bering-da.

- Mayli, yarimta o'paman.

Nilufarning terlab, kir bo'lib ketgan yuzidan o'pib, saqichni uzatdim.

- Mana! O'rtog'ingayam ber...

- Urre! Katta adam javachka obkeldila! – Nilufar qo'limdan saqichni yulqib oldi-yu, kutib turgan o'rtog'i tomonga yugurdi. Besh-olti qadam nariga borib to'xtadida, bir nima esiga tushgandek orqasiga qayrilib qaradi.

-Katta ada, buvim o'ldila... - dedi ko'zlarini piri-pirib.

- Nima? - Etim seskanib ketdi. - Nima deding? (O'tkir Hoshimovning «Ikki eshik orasi» romanidan).

Tilda shaxs semasi bevosita shaxsni ifodalovchi birliklar bilan birga, muayyan nutq vaziyatida shaxsga ishora qiluvchi til vositalari orqali ham hosil qilinadi. Nutqda til birliklarining deyktik xususiyati asosida shaxsga ishora qilinishi shaxs deysisini yuzaga keltiradi. O'zbek tilida shaxsga ishora qiluvchi birliklarning ko'lami keng. Jumladan, shaxsga nisbatan qo'llanuvchi:

- kishilik, gumon, belgilash, bo'lishsizlik, so'roq, o'zlik olmoshlari;

- kishilarga qo'yilgan atoqli otlar;

- shaxs-son va egalik qo'shimchalari;

- otlashib, shaxslarga nisbatan qo'llangan son, sifat, ravish turkumiga oid so'zlar;

- kishilarga nisbatan qo'llanuvchi murojaat birliklari;

• shaxs deysisini implitsit usulda ifodalovchi *bu yerda, shu paytda* kabi so'z birikmalari, sub'yektiv munosabat ifodalovchi birliklar va boshqalar kiradi.

Shaxs deysisini hosil qiluvchi birliklar ichida kishilik olmoshlari ajralib turadi. Kishilik olmoshlari bevosita shaxslarni anglatadi, ammo kontekst orqali ayni shaxsning kim ekanligiga ishora qilib turadi. Shu bois kishilik olmoshlarini ishora orqali shaxs tushunchasiga aniqlik kirituvchi deytik birliklar sifatida tavsiflash mumkin bo'ladi. Shaxsga ishora qiluvchi birliklarni so'zlovchi shaxsi – «men»siz tasavvur etib bo'lmaydi. So'zlovchi muloqot jarayonida markaziy o'rinda turadi. Boshqa nutq ishtirokchilarining mavqei ayni shu nutq egasi, ya'ni so'zlovchiga nisbatan belgilanadi. «So'zlovchi shaxsga tobelik» boshqa kishilik olmoshlarining zaruriy va markaziy belgisi sanaladi. O'zbek tilida fe'lning shaxs-son ko'rsatkichlari shaxs deysisini hosil qilishda olmoshlarga nisbatan faol. Ammo so'zlovchi o'z ichki «men»ini yuzaga chiqarish, shaxsiyatini ta'kidlash kabi kommunikativ maqsadini tinglovchiga yetkazishda men olmoshidan foydalanadi. Masalan:

Nutqda shaxsga ishora qiluvchi birliklardan yana biri atoqli otlardir. Atoqli otlar ishoraviylik vazifasiga xoslanganligi bilan asl deytik birliklar sirasiga kiradi. N.Mahmudov atoqli otlarning deytik xususiyatini quyidagicha sharhlagan edi: «Atoqli otlar logik jihatdan *bu, shu, u, o'sha* kabi ko'rsatish olmoshlariga juda yaqin turadi. Chunki atoqli otlar ham, bunday ko'rsatish olmoshlari ham semantik jihatdan «to'q» emas, ya'ni ularning ikkalasi ham muayyan ob'yektini bevosita ifodalamaydi, balki ayni ob'yektlarga ishora qiladi, ularni ko'rsatadi». [7. B.30.]

O'zbek tilida kishilarga qo'yilgan ayrim laqab, taxallusni ifodalovchi atoqli otlar ham shaxsga, ham uning muayyan belgisiga ishora qilganda ularning deytik doirasi kengayadi. Masalan, – «Xira pochcham»ni kutayotgandirsan. (S.Ahmad) gapida qo'llangan «Xira pochcham» laqabi shaxsga ishora qilib, shaxs deysisini; xarakteriga (xiraligiga) ishora qilib, belgi deysisini hosil qilgan.

Darhaqiqat, atoqli otlar ham olmoshlar kabi ikkilamchi nomlar bo'lib, matn (kontekst)siz uning ishora ob'yektini aniq bilib bo'lmaydi. Masalan, *Biz Qora ammamnikiga boramiz.* (O'Hoshimov) gapida **Qora amma** atoqli otining ishora ob'yekti tinglovchi uchun mavhum. Unga aniqlik kiritish uchun matnga murojaat qilinadi. Anglashiladiki, atoqli otning ishora ob'yektiga aniqlik kiritishda kontekst, nutq vaziyati va til egalarining shu ob'yekti haqidagi umumiy bilimlari yordamga keladi. Masalan: *“Hovliga kirishim bilan ayvondan tushib kelayotgan “Qora ammam”ni ko'rdim. Ammam xuddi koptokka o'xshaydi. Kichkina, dum-dumaloq. Tag'in yozdayam qora nimcha kiyib yuradi.*

- «Qora amma!» Bizlar keldik!

- *Voy ammag aylansin! Voy ammag o'rgilsin sendan! - U pildirab kelib meni bag'riga bosdi. Dimog'imga qatiq hidi urildi, yuzimdan o'payotganda oppoq sochini uchiga osib olgan so'lkavoy cho'lpilari bir biriga urilib jiringlab ketdi.*

- «Qora amma», tangangizni o'ynasam maylimi?

- *Voy tanga sendan aylansin!*

Dadam yelkamga sekin turtidi.

- *Necha marta aytganman: «Qora amma» emas, amma degin, tentak!*

- *Seni ishing nima! - «Qora ammam» dadamga qarab iljaydi. - Qorani qora deydi-da! Qoraman! To'g'rimi? Yur, bolam!»*

Nutqda predmet miqdoriga ishora qiluvchi birliklar orqali miqdor deysisi hosil bo'ladi. Tilshunoslikda miqdor deysisining daraja-miqdor bilan bog'lanishi ham kuzatiladi. Masalan, Ye.I.Sheygal daraja ifodalovchi so'zlarning ishorasi orqali anglashiluvchi deysisni miqdor deysisi hisoblagan. O'zbek tilida miqdor deysisini shakllantiruvchi faol birliklar sirasiga kishilik olmoshlarini kiritish mumkin. Bu olmoshlar nafaqat shaxslarga, ularning soni (miqdori)ga ham ishora qilishiga ko'ra ajralib turadi. Bunda *men, sen, u* shaxslarning yakka-likiga, *biz siz, ular* shaxsning birdan ortiq ekanligiga ishora qilib, shaxs va miqdor deysisini hosil qiladi. Mazkur olmoshlarining yakka va birdan ortiq shaxsga ishora qilishi ular uchun qat'iy holat emas. Ba'zan ular nutqiy vaziyatga ko'ra birining o'rnida ikkinchisi qo'llanishi ham mumkin.

Ma'lumki, *necha, qancha, qanchadir* olmoshlari: *oz, ko'p, ancha, ko'plab* kabi miqdor-daraja ravishlari bevosita miqdorni anglatadi, ammo ular nutqda qo'llanar ekan, deytik vazifa ham bajaradi. O'zbek tilida shaxs-son, egalik kategoriyasi ko'rsatkichlari ham shaxs va uning soniga ishora qilib, shaxs va miqdor deysisini yuzaga chiqaradi.

Inson ruhiyati, ichki kechinmalari o'lchab bo'lmaz darajada juda rang-barang bo'lganidek, uning ifoda vositalari ham turlicha. Ba'zan shaxs emotsional holatini to'liq ifodalash uchun matnda paralingvistik vositalarga zarurat seziladi. Tadqiqotda emotsional deysisning faqat til birliklari ishorasi orqali ifodalanishi masalasi tahlilga tortilgan bo'lsa-da, zarur o'rinlarda paralingvistik vositalarga ham izoh berilgan. Emotsional deysisda insonning emotsional holatiga ishora qilinsada, matn orqali shu holatning egasini ham aniqlash mumkin bo'ladi. Boshqacha aytganda, mazkur deysis ortida shaxs deysisi ham namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda nutq egalarining his-tuyg'ulari nafaqat yozma shaklda, balki elektron shaklda maxsus belgi – stikerlar orqali ham ifoda etilmoqda. Emotsional holatga bu tarzda ishora qilinishi emotsional deysisning alohida ko'rinishi bo'lib, bu masalani maxsus o'rganish maqsadga muvofiq.

Deytik iboralarning til ontogenezisida muhim o'rin egallashi ularning go'daklar nutqida ilk bosqichlarda paydo bo'lishidan tashqari, bu iboralarsiz to'laonli muloqotning kechishini tasavvur qilishning o'zi qiyin.

Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida «*Nni qarang*» modelidagi sintaktik qurilmalar orqali ham presuppozitsiya ifodalanadi. Bunday sintaktik qurilmalar orqali bolalar kattalarni biror kimsa tomonidan amalga oshirilgan xatti-harakatdan xabardor qilish maqsadini ko'zlaydilar.

Biz ko'pincha yosh bolalarga va katta yoshdagilarga til o'rgatishda lisoniy birliklar (masalan, so'zlar) ma'nosi yetarli deb hisoblaymiz. Ammo lisonni o'zlashtirishni bunday o'ta soddalashtirish noto'g'ri xulosadir.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).**

Zamonaviy tilshunoslikda muloqotning turli shakllarida til hodisalarini aniqlash ko'rsatkichlari kuzatiladi. Inson tug'ilishidan boshlab normal rivojlanishi uchun muloqot muhim ahamiyatga ega. Ma'lumki, nutq - bu so'zlashuv, o'zaro muomala jarayoni bo'lib, uning vositasi – so'zlar hisoblanadi. Monologik nutqda ham, dialogik

nutqda ham odam o'zidagi barcha so'zlar zahirasidan foydalanib, eng ifodali so'zlarni topib, sherigiga ta'sir ko'rsatishni xohlaydi. Demak, lingvistik muloqotning turli shakllari, xususan, tilni egallash dialogik muloqot bilan cheklanib qolmaydi, lekin, asosan, ushbu muloqot shakliga tayanadi.

Ma'lum bo'ladiki, bolalar nutqini pragmalingsvistik aspektida o'rganish dolzarb muammolardan biri bo'lib, tilni

inson omili bilan bog'liq holda tadqiq etish tendensiyasiga asoslanadi. Bolalar nutqining pragmalingsvistik aspekti keng qamrovli muammolarni o'z ichiga olsa-da, dissertatsiyaning maqsadi va belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda asosiy e'tibor bolalar tomonidan yaratilgan nutqiy akt ko'rinishlarini tahlil qilish, ular nutqida qo'llangan deyshtik birliklarning pragmatik xususiyatlarini yoritish va tadqiq etishga qaratildi.

ADABIYOTLAR

1. Сайидираҳимова Н. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. – Тошкент, 2004. – 126 б.; Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг сопиопсихоллингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2009. – 154 б.
2. Исмаилов М.С. Грамматические способы выражения пространственных отношений при двуязычии (на материале узбекско-русского раннего двуязычия): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М.: 1988. – 23 с.
3. Умархўжаева О. Болалар нутқининг баъзи фонетик хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1997. – № 5. – Б. 52-53; Искандарова Г. Болалар мулоқот ҳулқининг гендер ва лингвокультурологик хусусиятлари // ЎзМУ хабарлари. – Тошкент: Университет, 2015. – № 1/2. – Б. 200-203.
4. Mahmudov N. So'z sandiqchasi: O'zbek tilining izohli lug'atchasi. – Toshkent: G'afur G'ulom, 2016. – 216 b.
5. Сафаров Ш. Қўрсатилган тадқиқот. – Б.194
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008. – Б.181.
7. Махмудов Н. Пресуппозиция ва гап // Ўзбек тили ва адабиёти, 1986. № 6. – Б. 30. 19

УДК: 8. (1751)

Марғуба АБДУЛЛАЕВА,
Филология фанлари номзоди, доцент,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
Email: margubaabdullayeva507@gmail.com

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д. Раҳмонов Н. тақризи асосида

"HISTORY OF FOUR NATIONS" AS A SOURCE OF LITERATURE AND ART

Abstract

In this article, the work of Mirzo Ulugbek "The History of Four Nations" is interpreted as a vivid example of historical prose. The work "The History of Four Nations" was first studied from a literary point of view, its literary and artistic features were analyzed. The creative style and artistic thinking of the author are investigated on a literary and aesthetic basis. Historical works cover issues such as folklore, the traditions of prose and poetry, the role of small genres, and the artistic skill of the historian.

Key words: historical work, Mirzo Ulugbek, "History of four peoples", composition of the work, literary and artistic features, creative style, tradition of prose and poetry, art, analogy, adjective, rhetoric.

«ИСТОРИЯ ЧЕТЫРЕ НАЦИЙ» КАК ИСТОЧНИК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА

Аннотация

В данной статье произведение Мирзо Улугбека «История четырех народов» трактуется как яркий образец исторической прозы. Произведение «История четырех народов» впервые было изучено с литературной точки зрения, проанализированы его литературные и художественные особенности. Творческий стиль и художественное мышление автора исследованы на литературно-эстетических началах. Исторические произведения охватывают такие вопросы, как фольклор, традиции прозы и поэзии, роль малых жанров, художественное мастерство историка.

Ключевые слова: историческое произведение, Мирзо Улугбек, «История четырех народов», композиция произведения, литературно-художественные особенности, творческий стиль, традиция прозы и поэзии, искусство, аналогия, прилагательное, риторика.

“ТҮРТ УЛУС ТАРИХИ” АДАБИЙ-БАДИЙ МАНБА СИФАТИДА

Аннотация

Мазкур мақолада Мирзо Улугбекнинг “Тўрт улус тарихи” асари тарихий насрининг ёркин намунаси сифатида талқин этилган. “Тўрт улус тарихи” асари илк бор адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқ қилиниб, адабий-бадий хусусиятлари таҳлилга тортилган. Асар муаллифининг ижодий услуби, бадий тафаккури адабий-эстетик тамойиллар асосида текширилган. Тарихий асарларда халқ оғзаки ижоди, наср ва назм аъёнаси, кичик жанрларнинг ўрни, муаррихнинг бадий маҳорати каби масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: тарихий асар, Мирзо Улугбек, “Тўрт улус тарихи”, асар композицияси, адабий-бадий хусусиятлар, ижодкор услуби, наср ва назм аъёнаси, бадий санъат, ўқшатиш, сифатлаш, муболаға.

Кириш. Мустақиллик йилларида халқимизнинг маънавий тикланиш жараёнида катта ислохотлар амалга оширилди. “Халқимизнинг қадимий тарихи ва бой маданиятини тиклаш, буюк алломаларимиз, азиз-авлиёларимизнинг илмий, диний ва маънавий меросини ҳар томонлама чуқур ўрганиш ва тарғиб этиш,”[9]ни Президентимиз Ш.Мирзиёев алоҳида таъкидлаган эди. Бу ўз навбатида, адабиётшунослигимизда кам ўрганилган тарихий-насрий асарларда кичик жанрлар поэтикасини, ғоявий-бадий жиҳатларини ўрганиш заруратини тўғдиради. Адабий асар бирор тарихий воқеа, муайян воқеанинг танланиши ёки унга муносабат билдирилиши натижасида онг-дунёқараш, тафаккур маҳсули ва ижодий фикрлашнинг тажассуми сифатида юзага келади. Адабий асарни ўрганишда шакл ва мазмуннинг барча қирралари, ғоявий-тематик асослари, характерлар қўлами, асар сюжети ва композицион қурилиши, тили ва ўз даври адабий аъёналар билан алоқадорлиги текширилади. Адабий асар жамият ва ижодкор ҳаётидаги маълум даврнинг

инъикоси ҳисобланади. “Тўрт улус тарихи” асари аъёнавий тарихнависликка бағишланган бўлиб, уларда ҳар бир даврга тегишли аъёнавий эпик сюжетлар, мифологик, тарихий, бадий образлар ҳам мавжуд.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Мирзо Улугбекнинг адабий меросини ўрганиш XVII асрдан бошланган. Бу борада Жон Гривс, Томос Хайд, Френсис Бейли, Л.Седийо, В.Бартольд, В. Вяткин, Е.Кнобл, Т.Н. Қориниёзий, Ғ.Жалолов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларини кўрсатиш мумкин. Мазкур тадқиқотларда Мирзо Улугбек ижоди, фаолияти турли нуқтаи назардан ўрганилди. Бироқ “Тўрт улус тарихи” асари адабиётшунослик нуқтаи назаридан тадқиқот манбаи бўлган эмас. Б.Аҳмедовнинг кўрсатишича, темурийлар даврида яратилган тарихий ва бошқа мавзудаги асарларни ўрганиш ва чоп этиш қониқарли даражада эмас. Мирзо Улугбекнинг кўп қиррали фаолияти ўзининг тадқиқотчиларини кутиб турибди.

Мирзо Улуғбек математика, фалакиёт, мушакшунослик ва тарих илми бўйича забардаст олим, илм-фан ва маданият хомийси эди. Улуғбекнинг ўзи туркий шоирларга ҳомийлик қилган. Масалан, Саккокийга. Саккокий Мирзо Улуғбекка атаб қасидалар битган. Улуғбек саройида аниқ фанларни ўрганишга катта эътибор берилган. Ўзи ҳам бу борада янги илмий кашфиётлар яратади. Улуғбекнинг бошқа илмий асарларида ҳам адабиёт илмига тегишли қайдларни учратиш мумкинлигини А. Ҳайитметов [10], Ҳ.Болтабоев [4] алоҳида таъкидлаган эди.

Шайх Аҳмад Тарозий “Фунун ул-балоға” асарининг кириш қисмида Мирзо Улуғбек ҳақида шундай фикрлар қайд этилган. “...салтанат дарёсининг гавҳари ва маъдалат конининг жавҳари, саховат боронининг абри ва шижоат бешасининг бабри, фаросат сипехрининг моҳи, каёсат мулкининг шоҳи, шаҳаншоҳи аъзам, шаҳриёри аълам, соҳибус-сайфулқалам, маъдани лутфу қарам, молики риқоби умам, фармондеҳи, турк, араб ва аҷам, мағисиддин вад-даврон Амир Улуғбек Қўрагон...” [5; 6].

Бундан ташқари тарихчи Хондамир “Ҳабиб ус-суяр” асарида Улуғбек ҳақида маълумот беради [3; 38]. Хондамир Чигатой улуси тарихини ёзишда “Тарихи арбаъ улус”даги маълумотларга таянган. “Нусратнома” асарини яратишда ҳам мазкур асар асосий манба вазифасини ўтаган.

Мирзо Муҳаммад Ҳайдарнинг “Тарихи Рашидий” асарида Мирзо Улуғбекнинг тарихий мавзуда “Улус-и арбаъ” деб номланган асар ёзганлиги алоҳида қайд этиб ўтилган [7]. “Тарихи арбаъ улус” Мирзо Улуғбекнинг илмий раҳбарлиги ва шахсан иштирокида яратилган. Асар 1425 йилда ёзиб тугатилган. Асар ўз даврида “Улус-и арбаъ-йи Чингизий” (“Чингизийларнинг тўрт улуси”) ва “Тарихи арбаъ улус” (“Тўрт улус тарихи”) номлари билан машҳур бўлган. Европа шарқшунослигида биринчи бўлиб бу асарни Г.Майлс ўрганди. Асарнинг қисқартирилган инглизча нашрини эълон қилди. Г.Майлс бу китобни “Шажарат ул-атроқ” (“Турк хоконларининг шажараси”) деб номлайди. [1] Б.Аҳмедов Г.Майлснинг етарли асосларсиз асарни бундай номлаганлигини маъқулламайди. “Чукур ва атрофлича ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, асарнинг фақат Ёфас ўғлон ва унинг ўғли Туркхон ҳамда фарзандлари, татар-мўғул билан турк табақалари, уларнинг подшоҳларигина “Шажарат ул-атроқ” асосида ёзилган, холос. Асарнинг Чингизхоннинг улуг аждоди Бузунжор коондан ва Мовароуннахрни XIII–XIV асрнинг биринчи ярмида идора қилган Чигатойхон авлоди тарихини ўз ичига олган қисми “Улус-и арбаъ-йи Чингизий” ёки “Тарихи арбаъ улус” деб аталади” [2; 4]. Шу ўринда Б.Аҳмедов асарнинг қўлёзма нусхасидан [8] бир неча асосли далилларни келтириб, “... биринчидан, “Шажарат ул-атроқ” билан “Тарихи арбаъ улус” бошқа-бошқа асарлардир. Иккинчидан, “Тарихи арбаъ улус” маълум даражада “Шажарат ул-атроқ”ка асосланган” [2] – деб кўрсатади. В.В. Бартольднинг эътирофи этишича, Улуғбек тарихий асарини ёзишда Рашидиддиннинг “Жомеъ ут-таворих” ва Низомиддин Шомийнинг “Зафарнома” асарларидан фойдаланган. [3; 141] Хондамир ўзининг тарихга оид асарларини яратишда “Тўрт улус тарихи” асарида фойдаланган. XV–XVII асрларда яратилган тарихий мавзудаги асарларда ҳам шу асарга таянилган.

В.В. Бартольд “Туркистон мўғул босқинчилиги даврида”, “Улуғбек ва унинг даври” рисолаларида бу асардан унумли фойдаланган. Бироқ, Б.Аҳмедовнинг кўрсатишича, асарга паст назар билан қараган. Б.Аҳмедов бундай муносабатнинг сабабини икки жиҳатдан изоҳлайди. Биринчидан, жаҳон кутубхоналарида мазкур асарнинг тўлиқ нусхаси сақланмаган. Иккинчидан, XV–XVII асрларга тегишли тарихий қўлёзма асарларнинг етарли даражада илмий тадқиқ этилмаганидир. “Тарихи арбаъ улус”нинг нусхалари жуда кам. Асарнинг тўлиқ нусхаси мавжуд эмас. Бизгача тўлиқ бўлмаган тўрт нусхаси етиб келган. Бу нусхаларнинг икkitаси Англияда, биттаси Ҳиндистоннинг Банкипур шаҳри кутубхонасида, яна бири АКШнинг Ҳарвард университетиде сақланмоқда.

Тадқиқот методологияси. “Тўрт улус тарихи” асарининг бадий хусусиятлари ҳақида сўз юритганда, Мирзо Улуғбекнинг адабиётга, шеърятга ихлоси борлигини таъкидлаш жоиз. Асар тарихий мавзуда ёзилган бўлса-да, унинг эстетик функцияси, адабий аҳамияти муаллифнинг ижодий маҳорати ва бадий тафаккури орқали намоён бўлади. Тарихий асарларда тарихий ҳақиқатнинг бадий шаклда акс эттирилиши унинг тарихий асар эканлигини кўрсатибгина қолмасдан, балки адабий қимматини оширади, ундаги реалистик бўёқларнинг кўплиги, тасвир воситаларининг ранг-баранглиги муаллиф бадий маҳоратининг юксаклигидан далолат беради. Тарихий асар муаллифи воқеалар баёнида фақат фактлар тили билангина сўзламасдан, уни ўз даври халқ ҳаёти, турмуш тарзи, менталитети, расм-русуми, анъаналари, ижтимоий-сиёсий тузуми фонида, уларнинг характерли жиҳатларини муайян бадий деталларда гавдалантиришга ҳаракат қилади. Мирзо Улуғбек асарни яратишда тарихий-жўғрофий манбалардан, қисса ва тарих китобларидан, машҳур тарихчиларнинг фикрларидан унумли фойдаланган. Бундан ташқари муаллиф тафсир ва ҳадис китобларидан, ривоятлардан, шеърӣ парчалардан ҳам асарнинг бадий қимматини оширишда фойдаланади. Муаллиф асарини бўлим ва қисмларга ажратмаган. Б.Аҳмедов бу асарни тўрт қисмга бўлиб эмас, балки муқаддима ва етти бобга бўлиб ўрганишни маъқул кўради. Асар муқаддимаси анъанавий йўл билан бошланган. Тангри таоло мадҳи, Муҳаммад с.а.в.га мақтовлар, Одам Атонинг яратилиши, исломдан олдинги пайгамбарлар ва уларнинг тарихи баён қилинади. Шунинг учун ҳам асар агиографик характерга эга.

Биринчи боб – Туркхон ибн Ёфас ҳамда унинг Туркистон заминида подшоҳлик қилган авлодлари зикри.

Иккинчи боб – Турк мўғул халқларининг афсонавий онаси Аланкува ва ундан тарқалган авлодлар зикри.

Учинчи боб – Чингизхон тарихи зикри. Мазкур бобда Чингизхон давлатининг тартиб-қоидалари, уруғ ва қабила номлари, Чингизхоннинг ҳарбий юришлари ҳақидаги маълумотлар ўрин олган.

Тўртинчи боб – Чингизхоннинг Улуғ юрт, яъни Мўғулистон билан Шимолий Хитойни идора қилган ворислари тарихи.

Бешинчи боб – Чингизхоннинг тўнғич ўғли Жўчхон наслидан бўлган 33 хон замониде Дашти Қипчоқнинг тарихи.

Олтинчи боб – Эрон ва Озарбайжонда ҳукмронлик қилган Элхонийлар давлати, шунингдек,

Арпахон давридаги Чўпонийлар ва Жалойирийлар тарихи.

Еттинчи боб – Чигатой улусининг Чингизхон замонидан то Амир Темур ҳокимият тепасига келишигача бўлган тарихи ҳикоя қилинади.

“Тарихи арбаъ улус”нинг ўзбекча нашри асарнинг Британия музейи (Англия)да сақланаётган АДД 26190 рақамли қўлёзма нусха асосида Б.Аҳмедовнинг кириш сўзи, изоҳлари ва таҳрири асосида ҳамда форс тилидан Бўрибой Аҳмедов, Наим Норкулов ва Маҳмуд Ҳасанийлар таржимаси билан 1993 йил Тошкентда “Чўлпон” нашриётида чоп этилди.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). “Тўрт улус тарихи” тарихий манба сифатида кадрлидир. Айни пайтда у адабий манба ҳамдир. Чунки асарда тарихий воқеалар адабий-бадий шаклда ҳикоя қилинади. Воқеалар тасвирида манзаралилик, образ ва образлилик шу даражада устунки, асарни бадий касса ёки ҳикоя ўқигандек қабул қилиш мумкин. Воқеа-ҳодисаларнинг насрий баёни орқали назмий ифодаларнинг кетма-кетликда бериб борилиши асарнинг адабий қимматини оширган. Жумладан, “Соҳибқирони аъзам Чингизхон муазамнинг ўз фарзандларига ҳамда Қорачор Нуёнга (давлат) ишлари борасида васият этганлиги ҳақидаги дoston” сарлавҳаси остида Чингизхоннинг васият қилишга шошганини ўзига хос бадий тасвирларда бериб ўтади. “Муътабар тарихий китобларда ёзилишича, Соҳибқирони аъзам Чингизхон муазам Танкут элчисига шоҳона илтифотларни кўрсатиб, ишончага эга қилиб, кетишига рухсат бергач, худди Машрик гўзалларининг кўзлари билан бемор бўлиб, касалликнинг кучидан озгина вақт ичида нотаъонлик сари юз қўйди ва ҳаёт китобининг саҳифасидаги ҳарфлар шаклларга яқинлашганини ҳамда салтанат куёши иқбол чўққисидан оғайтганини сезиб, янги ойнинг чиқиши ҳақида васият қилишга ошиқди” [6; 199].

Асарда ўхшатиш, сифатлаш, муболаға санъатларидан моҳирона фойдаланилган. Асардаги жанг тасвирлари билан боғлиқ воқеаларда буни кузатамиз. “Чингизхоннинг Найманхон билан бўлган жанги” воқеаларида Қорачор нўёнинг жангдаги маҳорати шундай таърифланган: “...У найманлар фарёдини чикарди. Палангдек сакраб ўқиб, ул базмда ботирларни ёриб ташларди. Мисли шер ҳўкизни ёргандек. Нўёндан бу каби жангни кўриб, Найманхон ўзи билан ўзи бўлиб қолди. Ўз отини елдириб, нар аждаҳодек майдонга кирди. Кийикни кўрган йиртқич сингари найзадек қаҳридан ёлқин чикарди. Шамшир яланғочлаб, қафида тутиб, янги ой сингари фитна тугдирувчи уруш дашти томон сурон солди...” Яна уруш денгизда наҳондек, икки дарё сипоҳ қайнарди, Сулаймон бошига меҳвар кийгандек, ботирдек жанг қилиб, бири жигарин чок этди, кўз мижаси каби мўлжалли аён, Худдек бошини олди, кўк гўмбаз кўзидан қонлар оқди, шер ва қоплондек икки ботир жанг қилди. Кушаспдек олов сочди” (қаранг: [6; 92–95]) каби жумлаларда Мирзо Улуғбек жангнома типдаги дostonлар ва халқ китоблари сингари бадий

буёқдорликни оширади. Қаҳрамонларга ғайритабиий хислат юклаб, муболаға, ўхшатиш санъатларидан фойдаланади.

“Тўрт улус тарихи”да Ўғузхоннинг туғилиши бадий сифатлашлар билан бойитилган ҳолда таърифланади. Жумладан, “...Алқисса, Қорачон она-бола хилватгоҳига кирди. Ўғлини кўрди: ҳусни ой парчаси мисоли бешиқдан нур таратар эди. Жамоли партави офтобдек, офтобнинг ойга нур бахш этганидек эди. Қорачон ғояти шодлигидан тўй бошлаб юборди.” [6; 43]. Шундан сўнг икки асарда ҳам боланинг ўзига Ўғуз деб ном қўйиш мотиви ва тўй мотиви тасвирланади. Шу ўринда “Тўрт улус тарихи”да форсча байт келтирилади. Байтда бир яшар боланинг тилга кириб, ўзига Ўғуз деб от қўйиши, одамлар буни эшитиб таажжубга тушгани, бир ёшли боланинг гапирганини энди кўраётганини назмий ифода этган. Назм мазмуни:

Ҳусни рухига сен бокқанинг чоқ,

Кўзлари ичра хордир меҳру моҳ.

Ер юзи шундайлардан орастадур,

Худо меҳри дилида пийростадур [6; 43].

Гўдакнинг юзи ойга ўхшатилиши, унинг толеи баланд, вояга етганида ҳам яхши ишлари билан олам халқига ой нурлари мисоли ёруғлик таратиб туришини англатади. Умуман янги туғилган гўдак жамолини ойга ўхшатиш Шарқ адабиётида кенг тарқалган. Искандар, Фарҳод ва бошқа қаҳрамонлар ҳам ой мисоли нур таратиб тургани таърифланади. Воқеалар тафсилида насрий баёндан сўнг берилган шеърини парчалар қаҳрамон рухиятини очиб берган. Ривоятда Ўғузхоннинг балоғатга етиши, амакиларининг кизларига уйланиши, уларни Худони тан олиб, имон келтиришга ундаши ҳақидаги воқеалар ҳикоя қилиб берилади. Шу ўринда анъанавий никоҳ мотивидан муаллиф ўз мақсади йўлида фойдаланган. Ҳар бир асарда воқеалар муаллифнинг ўзига хос услуби, бадий маҳорати орқали тасвирлаб берилган. Тарихий асарларда назмий баёнинг мавжудлиги, асарнинг бадий қимматини оширишга, адабий-эстетик таъсирини кучайтиришга хизмат қилади.

“Тўрт улус тарихи”нинг адабий хусусиятларини ёрқинроқ очиб бериш мақсадида асардаги воқеалар силсиласини алоҳида тасниф асосида ўрганиш лозим.

1. Пайғамбарлар хусусида;
2. Ўғузхон ва унинг авлодлари;
3. Уруғ ва қабила номларининг келиб чиқиши;
4. Аланкува ва унинг авлодлари;
5. Чингизхон ва унинг авлодлари;
6. Темурийлар ҳақида;
7. Наср ва назм анъанаси.

Хулоса ва таклифлар. Тарихий шахслар ва воқеаларнинг тавсифий баёнида, Ўғузхон, Аланкува, Чингизхон образларини яратишда ўхшатиш, сифатлаш, муболаға санъатларидан фойдаланади. Ҳукмдорлар ва оксоқоллар томонидан айtilган ибратли сўзлар – насихатлар ва ўғитлар, ов манзаралари, табиат тасвири, салтанатни бошқариш қоидалари ҳақидаги маълумотлари бу асарни адабий-бадий манба сифатида қимматини оширади.

АДАБИЁТЛАР

1. The Shajari ul-Atrak, or geneological Tree of the Turks and tatars, transl and abrid. By Glonel Milles, London, 1832, b. 182 (a).
2. Аҳмедов Б. Тўрт улус тарихи. Сўз боши. – Т.: Чўлпон. 1993. – Б. 4.

3. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.2. — М.: 1964. - С. 158-159. // Улугбек и его время. Петроград: 1918. — С.38.
4. Болтабоев Ҳ. Маҳмудов М. Адабий-эстетик тафаккур тарихи. (2 жилд. Ўрта асрлар уйғониш даври). — 224 б.
5. Шайх Аҳмад Тарозий. Фунун ул-балоға. — Т.: Ҳазина. 1996. —Б. 6.
6. Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. — Т.: Чўлпон. 1993. —352 б.
7. Мирзо Муҳаммад Ҳайдар Аёзий. Тарихи Рашидий. — Т.: Ўзбекистон. 2011. — 704 б.
8. Тарихи арбаъ улус. Британия музейи. (Англия) қўлёзмаси. Инв.№-АДД 26190, ив.121 а.
9. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2017 йил 24 майдаги ПҚ-2995-сонли “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори // “Халқ сўзи” газетаси. — Тошкент, 2017 йил, 25 май.
10. Ҳайитметов А. Адабиётдан туркийда биринчи назарий қўлланма. // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002. 1-сон.

Муҳаммадтоҳир АБДУПАТТОВ,
Фаргона давлат университети
Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси доценти
E-mail: m.abdupattoev@mail.ru

ФарДУ профессори, фил.ф.д. Мамажонов А.Б тақризи асосида

COMMON PROBLEMS OF POETIC SYNTAX

Abstract

The article expounds the idea that the area of poetic syntax should be defined as a direction that is an integral part of linguopoetics, and it should learn the syntactic and stylistic features of poetic speech. Linguistics identifies topical issues that need to be investigated in the context of poetic syntax and highlights the factors that need to be considered when studying them.

Key words: linguopoetics, linguistic stylistics, syntax, poetics syntax, poetic speech, composition, idiostyle, syntactic composition, composite syntactic whole, expressivity, associative concept.

ОБЩИЕ ПРОБЛЕМЫ ПОЭТИЧЕСКОГО СИНТАКСИСА

Аннотация

В статье изложена идея о том, что область поэтического синтаксиса следует определить как направление, являющееся неотъемлемой частью лингвопоэтики, и в нем следует изучить синтаксические и стилистические особенности поэтической речи. Лингвистика выявляет актуальные вопросы, которые необходимо исследовать в контексте поэтического синтаксиса и выделяет факторы, которые необходимо учитывать при их изучении.

Ключевые слова: лингвопоэтика, лингвостилистика, синтаксис, поэтик синтаксис, поэтическая речь, композиция, идиостил, синтаксическая композиция, сложное синтаксическое целое, экспрессивность, ассоциативная концепция.

ПОЭТИК СИНТАКСИСНИНГ УМУМИЙ МАСАЛАЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада поэтик синтаксис соҳасини лингвопоэтиканинг узвий бир қисми бўлган йўналиш сифатида белгиланиши ва унда поэтик нутққа хос синтактик-стилистик хусусиятлар ўрганилиши лозимлиги ҳақидаги фикрлар баён қилган. Тилшуносликда поэтик синтаксис доирасида тадқиқ этилиши лозим бўлган долзарб масалалар кўрсатиб ўтилган ва уларни ўрганишда эътибор қаратилиши лозим бўлган омиллар қайд этиб ўтилган.

Калит сўзлар: лингвопоэтика, лингвостилистика, синтаксис, поэтик синтаксис, поэтик нутқ, композиция, идиостил, синтактик композиция, суперсинтактик бутунлик, экспрессивлик, асоциатив тушунча.

Кириш. Филология фанларининг асосий мақсади бадий ижод маҳсули бўлган (хоҳ у насрий, хоҳ у назмий асар бўлсин) асарларни тушунириш, ифода имкониятларини тадқиқ этиш ва баҳолашдан иборатдир. Бу филологияга умумий таъриф беришдир. Бу ўринда бадий асарни нафақат шунчаки таърифлаш, балки уни оддий китобхон илғамаган, эътибор қаратмаган жиҳатларини таҳлил этиш ва изоҳлаш тушунилади. Бундай ҳолатда ҳар бир асарнинг ўзига хос ички бадий олами очила боради, ойдинлашади. Айниқса, асарнинг нутқ қурилиши, муаллиф томонидан тилнинг хилма-хил ифода воситаларидан унумли фойдалана олиш имкониятларини ўрганиш, асар тилининг жозибаси, индивидуал нутқий ўзига хослигини ёритиш лингвопоэтиканинг марказий масалаларидан бири ҳисобланади. Маълумки, бадий асарлар таснифида уларни дастлаб насрий ва назмий асарларга бўлиб ўрганиш аънанаси мавжуд. Назмий асарлар ўзининг маълум бир шеърӣ ўлчовларга солинганлиги, қофияланиши, ички ритмга эгаллиги, алоҳида интонацион характерга эгаллиги, таъсир функциясининг юқорилиги ва бошқа хусусиятларига кўра фарқланади. Шу хусусиятларига кўра, лингвистик нуктаи назаридан поэтик нутқни ҳосил қилади. Тилшуносликда поэтик нутқ алоҳида мезонлар асосида тадқиқ этилади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Поэтик нутқнинг алоҳида белги-хусусиятлари ҳақидаги дастлабки маълумотларни қадимги давр файласуфи Аристотелнинг “Поэтика” асарида учратамиз. У ўз асарида “Биз умуман, поэтик санъат тўғрисида, шунингдек, унинг алоҳида кўринишлари ва улардан ҳар бирининг имкониятлари, поэтик асарнинг яхши чиқиши учун ривоят қандай тузилмоғи лозимлиги тўғрисида сўзлаймиз” [1] – деб, таъкидлайди ва поэтика атамасини илмий жиҳатдан биринчи бўлиб қўллайди. Ҳозиргача поэтик нутқ – шеър қурилиши тадқиқи бўйича тилшуносликда ҳам, адабиётшуносликда ҳам жуда кўп илмий асарлар яратилган. Натижада тилшуносликда поэтик нутқ масалалари билан шуғулланувчи лингвопоэтика соҳаси вужудга келди. Ҳозирги тилшуносликда лингвопоэтиканинг тадқиқот объекти сифатида ҳиссий-таъсирӣлик юқори бўлган, образлилик ўзига хос лингвистик ва экстралингвистик воситалар ёрдамида ҳосил қилинадиган, алоҳида поэтик-интонацион воситалар тизимида эга бўлган нутқ тури белгиланиши мақсадга мувофиқдир. Бу нутқ, асосан, шеърӣ тузилишга эга бўлган асарларда ўз аксини топади. Шунингдек, поэзия талабларига жавоб берувчи насрий шеър (назмий баён)лар ҳам поэтик нутқ ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Поэтик нутқнинг шаклланишида тилнинг ҳар бир сатҳи бирликлари восита сифатида иштирок этади. Шунга қўра, поэтик фонетика, поэтик лексика, поэтик морфология ва поэтик синтаксиснинг муммоли масалалари юзага келади.

Таҳлил ва натижалар. Поэтик нутқ, энг аввало, оҳангдор, ўзига хос ички ритм ва интонацияга эга бўлган нутқ кўринишидир. Бу хусусиятининг юзага чиқишида товушлар ва тилнинг фонетик сатҳи бирликлари муҳим вазифа бажаради. Поэтик нутқнинг фонетик ўзига хослиги ҳақида сўз юритилганда, фонема, оҳанг, интонация, темп, тембр каби бирлик ва фонетик ҳодисаларнинг узвий алоқадорликда нутқнинг фонетик “киёфаси”ни яратишдаги ўрни ва вазифасини ёритиш назарда тутилади. Бунда нутқнинг фикрий таъсирчанлиги ва ҳиссий-таъсирий оҳанги катта аҳамият касб этади. Поэтик нутқда муаллиф томонидан сўз ва бирикмаларнинг танлаб олиниши адабий тил меъёрлари ёки мантикий талаблар билан эмас, балки матн тузилиши ва шакли ҳамда ритм талаби асосида содир бўлади. Масалан, Ғафур Ғуломнинг машҳур “...Ҳар тонгда бир “донг” деб бонг урса довуллар” сатрида сўзларнинг танланишида мантикий категория ёки адабий тил меъёрлари эмас, нутқнинг фонетик тузилиши, ички ритми ва оҳангдорлиги асосий вазифа бажарган. Бундай ҳолатларни тадқиқ этиш ва баҳолаш поэтик фонетиканинг долзарб масалаларидан саналади. Зеро, поэтик нутқда қофияланиш масаласи ҳам товушлар оҳангдошлиги ва товуш такрорига асосланади. Бу масалаларнинг лингвистик тадқиқи фонетик поэтика йўналишида ўрганилади.

Сўз поэтик нутқни ташкил этувчи асосий бирлик ҳисобланади. Ҳар қандай бадий нутқ образлилик устига қурилади, лекин сўз нутқни яратувчи асосий восита ҳисобланади. Поэтик нутқни шакллантирувчи асосий восита образ эмас, сўз эканлиги рус олими Жирмунский асарларида учрайди. У ўзининг “Адабиёт назарияси” асарида мазкур назарияни илгари сурган ҳолда, машҳур тилшунос Потебнянинг қуйидаги фикрларини келтиради: “Поэтик нутқнинг асосий материали образ ҳам, ҳис-туйғу ҳам эмас. Поэтик нутқнинг асосий материали сўздир. Поэтик нутқ сўз санъатидир, поэтик нутқ тарихини ўрганиш, сўз тарихини ўрганиш демакдир” [2]. Сўз ва унинг маъноси поэтик нутқнинг ҳам прозаик нутқнинг ҳам фикр ифода этувчи асосий ифода воситасидир. Шунинг учун ҳам адабиёт сўз санъати дейилади. Поэтик нутқда сўз ифода воситаси бўлиши билан бирга, турли стилистик функциялар ҳам бажаради. Сўзнинг семантик структураси поэтик нутқда кенгайди, бошқа (кўчма) маънолар ҳам ифодалайди. Тилшунос олима З.Д. Попова нутқ таркибида сўз ўзининг асосий маъносида қўлланилган ҳолларда ҳам ўқувчи онгида ассоциатив қаторлар ҳосил қилувчи бошқа маъно ифодаланиш ҳам мумкин, деб таъкидлайди [3]. Олима ассоциатив тушунчалар ҳосил бўлиш объектларини икки гуруҳга: а) умумхалқ ёки ижтимоий гуруҳ; б) индивидуал гуруҳларга бўлиб ўрганади. Бу ўринда умумхалқ учун тушунарли бўлган ассоциатив маънолар *дала маликаси – маккажўҳори, оқ ҳарир – пилла* каби ва ўқувчи томонидан индивидуал тушуниладиган *мажнунтол – галгин гўзал* каби тасвирий ифодалар назарда тутилган.

Ҳозирги кунда поэтик нутқнинг лингвистик таҳлилида тил бирликлари ва воситаларини функционал аспектда тадқиқ этиш анъанага айланди. Поэтик маънога эга бўлган сўзнинг нутқда қандай маънода қўлланиши нутқнинг умумий мазмунидан келиб чиққан ҳолда реаллашади. Бунда сўзнинг маъноси нутқдаги умумий контекст мазмунига тобеланган ҳолда юзага чиқади. Поэтик нутқнинг яратилишида ҳар бир нутқ муаллифининг ўзига хос поэтик тили ва индивидуал услуби, сўз қўллаш маҳорати, синтактик қурилмаларни шакллантиришда – гап қурилишида ўзига хос қолиплар мавжуд. Масалан, Ҳ. Олимжон асарларининг халқчиллиги, М. Юсуф шеърлятидаги оддийлик ва равонлик А.Қаҳҳор ҳикояларида қисқа ва лўндалик, содда гапларнинг кўп ишлатилиши, Ў.Ҳошимов ижодида фалсафий фикрларнинг кўпроқ қўшма гаплар орқали ифодаланиши ана шу ҳолат билан изоҳланади. Бадиий асарнинг яратилиш жараёни ва поэтик сайқалланиш босқичи индивидуал ҳодисадир. Поэтик нутқ муаллифининг, оддий, анъанавий мулоқотдан фарқли тарзда, фикрини ўз индивидуал услубида баён этиши, сўз танлаш, сўз қўллаш маҳорати, такрорланмас услуби фақат асар тилининг бадиий тадқиқи орқалигина аниқланади. Уларни ўрганиш поэтик лексика муаммоларини ташкил этади.

Морфологик бирликларнинг поэтик нутқ учун хосланиши масалалари ҳам тадқиқотчи учун қимматли материаллар бериши шубҳасиздир. Ҳар бир сўз шакли – морфемик бирликларнинг поэтик нутқда функционаллашуви, ҳиссий-таъсирийлик, экспрессивлик, образлиликни юзага чиқаришда муаллиф улардан усталик билан фойдаланади. Бунда нутқ муаллифининг бадиий маҳорати алоҳида аҳамиятга эга. Масалан: исламоқ ва искаммоқ сўзшаклларида *-ла, -ка* мофемаларини қўллашда мазкур мофемалардаги маъно нозиклигини тушуниш, хис қилиш ва шунга қўра поэтик нутқда маъно дифференциясига қараб ўринли қўллаш мақсадга мувофиқдир. Э.Вохидов қаламига мансуб “*Истадим сайр айламакни мен газал бўстониди...*” сатрлар бор. Бунда муаллиф ҳозирги ўзбек тилидаги феълнинг *–моқ* шакли ўрнига тарихий *–мак* шаклини ишлатган ва бу билан маълум бир стилистик мақсадга эришган. Поэтик нутқда шу йўл билан таъсирийлик ва эмоционал-экспрессивликка эришилган. Поэтик нутқнинг ана шу жиҳатларига эътибор қаратиш орқали таҳлил қилиш поэтик морфология соҳаси доирасида ўрганилади.

Поэтик нутқнинг синтактик хусусиятлари, энг аввало, синтактик қурилмаларда сўз тартибининг ўзгариши – грамматик қонун-қоидаларга амал қилмаган ҳолда қўлланишида кўзга ташланади. Жаҳон тилшунослигида *поэтик синтаксис* атамаси остида тушунилиши лозим бўлган тилшунослик йўналиши ҳақидаги турлича қарашларга дуч келамиз. Бир гуруҳ тилшунослар бу атамани фақат шеърини нутқнинг синтактик қурилишини ўрганувчи йўналиш сифатида баҳолаб, уни насрий асарлар тузилишини тадқиқ этувчи анъанавий синтаксисдан фақлаш учун қўлласалар, иккинчи бир тилшунослар гуруҳи “поэтик синтаксис” йўналиш сифатида алоҳида эътироф этилиши шарт эмас, ҳар қандай нутқ бирликлари синтаксис сатҳида тадқиқ этилади [4], деб ҳисоблайдилар. Тадқиқотчиларнинг асосий қисми эса поэтик синтаксисни ҳар қандай бадиий нутқнинг

хиссий-таъсирий томонларини, образлилик, экспрессивлики юзага чиқарувчи синтактик усул ва воситаларини ўрганувчи алоҳида соҳа эканлигини таъкидлайдилар[5]. Дарҳақиқат, поэтик синтаксисининг алоҳида йўналиш сифатида белгиланиши соҳанинг лингвистик табиатига мос тушади.

Поэтик синтаксис ҳар бир бадиий усул ёки воситанинг бадиий асар матнидаги синтактик вазифаси нуктаи назаридан таҳлил қилади. Матн муаллифининг мақсади ва маълум бир воситага қандай услубий вазифа юклаганлиги, уни қандай усулда етказа олганлигини текширади ва баҳолайди. Агар лексик тадқиқотларда сўзларнинг маъноси, услубий бетарафлиги ёки адабий меъёрларга қай даражада мослиги, ўз маъноси ёки кўча маънода қўлланилганлиги каби масалалар таҳлил этилса, поэтик синтаксисда фраза ва гапларнинг, умуман, синтактик бирликларнинг маълум бир стилистик мақсадга бўйсундирилган ҳолда қўлланиши, ноодатий синтактик-семантик боғланишлар, сўзларнинг синтактик фигура ёки тасвир воситаси сифатида қўлланилганлиги ўрганилади.

Рус тадқиқотчиси Л.А.Хорешко поэтик синтаксисга қуйидагича таъриф беради: “Поэтик синтаксис синтаксис сатҳининг алоҳида соҳаси бўлиб, у ҳиссий-таъсирий бўёқдорликка эга бўлган поэтик нутқни тадқиқ этади. Унинг текширув объекти сифатида поэтик нутқ ва унда образлилик, ҳиссий-таъсирийлик, тасвирийлик каби стилистик бўёқдорликни кучайтирувчи синтактик фигураларни белгилаш мақсадга мувофиқдир” [6]. Кўринадики, поэтик синтаксис соҳасининг макomini белгилаш, унинг текширув объектини аниқлаш масаласи тилшуносликда ўзининг аниқ ҳулосасига эга.

Бадиий нутқнинг синтактик таҳлилида асарда барча сатҳ бирликларининг функционал имкониятлари, муаллиф томонидан ҳар бир бирликка муаллиф томонидан қандай вазифа юклаганлиги ва бу вазифа қандай удаланганлигига алоҳида эътибор қаратилади. Ҳар бир бирлиكنинг воқеа-ҳодиса баёнида, объект тасвирида, ҳис-туйғу ёки кечинмалар ифодасида ўз ифода имконияти, шу билан бирга, аниқ вазифаси мавжуд. Поэтик синтаксиснинг вазифаси ана шу имкониятларни ойдинлаштириш, таҳлил қилиш, изоҳлаш, тушунтиришдан иборатдир.

Поэтик синтаксиснинг муҳим масалаларидан яна бири – бу, поэтик нутқнинг синтактик қурилиши ва ички ритм масаласи, ҳар иккисининг ўзаро боғлиқлиги, бир-бирига мутаносиблиги масаласидир, чунки бадиий асар, у насрий ёки назмий шаклга эга бўлишидан қатъий назар, ўз тузилиш модели (қолипи)га ва ички ритмига эга бўлади. Нутқнинг таъсирчанлиги ва образлигини таъминлашда уларнинг ўрни ва вазифаси салмоқли ҳисобланади.

Бадиий нутқ тушунчаси, энг аввало, асар тузилиши ва ички ритмининг ўзаро муносабати билан боғлиқ. Айниқса, шеърый асарларда уларнинг оҳангдорлиги ва оҳанг орқали таъсир қилиш хусусияти бу ўринда жуда яққол кўзга ташланади. Шунинг учун ҳам лириканинг уч асосий хусусияти сифатида айтиш, ифодали ўқиш, қуйлаш келтирилади. Бу уч хусусият поэтик нутқнинг тузилиши ва ички ритмининг ўзаро мос келиши, уйғунлашувидан келиб чиқади. Ўз навбатида уларнинг барчаси асар (нутқ)нинг “синтактик композицияси”[5]ни ташкил қилади. Синтактик композиция бир вақтнинг ўзид

айтилиш усули ва айтилиш интонациясининг қўлланилган синтактик усул, восита ва фигураларлар билан ўзаро мослиги, яхлитлиги ҳамдир.

Бунда нутқнинг фикрий таъсирчанлиги ва ҳиссий-таъсирий оҳанги катта аҳамият касб этади. Бунда нутқнинг фикрий таъсирчанлиги ва ҳиссий-таъсирий оҳанги катта аҳамият касб этади. Поэтик нутқда муаллиф томонидан сўз ва бирикмаларнинг танлаб олиниши адабий тил меъёрлари ёки мантиқий талаблар билан эмас, балки матн тузилиши ва шакли ҳамда ритм талаби асосида содир бўлади. Демак, ана шундай нутқий ҳолатларни ҳам таҳлил қилиш ва баҳолаш поэтик синтаксис муаммоларидан бири десак, янглишмаган бўламиз.

Синтактик боғланишларнинг маълум бир мақсадда функциялашуви синтактик ва семантик алоқа қонуниятларидан ташқарига чиқиши, уларга бўйсунмаслиги натижасида гапларнинг ўзига хос тарзда шаклланиши ва гап бўлақларининг грамматик қоидаларга зид ҳолда жойлашуви поэтик нутқ таъсирчанлигини кучайтириш билан чамбарчас боғлиқ.

Поэтик синтаксис доирасида ўрганилиши лозим бўлган муаммоли масалалардан яна бири идиостил ва унинг синтактик-стилистик хусусиятларини ўрганишдир. Поэтик асарларнинг лингвопоэтик таҳлиliga қаратилган тадқиқотларда идиостил ижодкор бадиий оламини ёритиш учун хизмат қилувчи лисоний усул ва воситаларнинг мураккаб тизими сифатида таърифланади[7]. Мазкур таъриф ижодкорнинг сўз танлаш ва фикрни баён қилиш услубида фақат ўзигагина хос бўлган ва фақат ўзи амал қиладиган лисоний қонуниятларни ўзига бўйсундиришини кўрсатади.

Шунга кўра, идиостил лингвистик атама сифатида индвидуал услуб (стиль) бирикмасининг қисқартирилган шакли бўлиб, бирор бир ижодкор нинг тилдан фойдаланиш хусусиятларини ўз ичига олган услубнинг ўзига хос комплекси маъносини ифода этади. Мазкур атама бадиий асар таҳлиliga бағишланган илмий ишларда қўлланиб, нутқ муаллифининг бетакрор ва ноёб услуби маъносида ишлатилиб, бошқа муаллифлар услубидан кескин фарқ қилувчи сўз танлаш маҳорати ва фикрни етказиш услуби маъносини ўз ичига олади.

Бундан ташқари, идиостилни аниқлашда нутқ муаллифининг коммуникатив эҳтиёжини қондириш жараёнида, сўзловчи сифатида коммуникатив нутқий вазиятдан келиб чиқиб, фикр ва туйғуларини ифода эта олиш даражаси лингвистик мезонлар асосида таҳлил этилади. Муаллиф тилининг ўзига хослиги борлики қандай тасаввур этиши ва тил воситалари ёрдамида уни тасвирлай олиш даражасида ҳам кўзга ташланади. Идиостилнинг ўрганилишида муаллиф томонидан яратилган бадиий матнлар таҳлили мантиқан ўзини оқлайди. Бу жараёнда муаллиф томонидан ишлатилган лексик бирликларгина эмас, муаллиф фикрини иерархик тарзда ривожлантирувчи синтактик қурилмалар – сўз бирикмалари, гаплар, уларнинг турлари (содда, қўшма, мураккаб гаплар) суперсинтактик бутунликлар ва уларнинг шаклланиш жараёни тадқиқ этилади. Муаллифнинг синтактик қурилмаларни тузишдаги ўзига хослиги, синтактик қонуниятларга қай даражада амал қилиши ёки мазкур қонуниятлар талабларидан (маълум бир стилистик мақсадда) четга чиқиш ҳолатлари кўриб чиқилади.

Идиостил тадқиқида, энг аввало, муаллифнинг бадиий асар матнини яратишда умумий қонуният ва тамойилларга амал қилмаслик, грамматик қонуниятлардан четлашиш, ўз фалсафий қарашлари баёнида “ғайритабиий” усул ва воситалардан фойдаланиш даражаси диққат марказида туради. Лекин бу ижодкорлар доимо грамматик қонуниятларни четлаб ўтиб, асар яратадилар, дегани эмас. Муаллиф доимо маълум бир тилнинг эгаси сифатида шу тилга хос бўлган қонунларга доимо амал қилади. Фақат баён услуби, сўз қўллаш ва синтактик қурилмаларни шакллантиришда ўзига хосликлар кузатилади.

Поэтик нутқнинг шаклланишида фаол иштирок этувчи, шунингдек, поэтик нутқда ҳиссий-таъсирийлик, оҳангдорлик ва экспрессивлик ифодалаш учун хизмат қилувчи усул ва воситалар борки, улар тилшуносликда синтактик фигуралар номи остида ўрганиб келинади. Бундай воситалар шунчалар кўп ва сермахсулки, лингвопоэтик тадқиқотлар доирасида ҳам улар тўлиқ ўрганиб чиқилмаган ва тўлақонли таснифига эга эмас. Биргина такрор ва унинг турлари масаласи кўплаб лингвистик тадқиқотлар объекти бўлиши мумкин. Масалан, прозаподосис, анадиплосис, симплока, аннонимация каби такрор турларининг синтактик, семантик ва функционал-услубий хусусиятлари бир нечта лингвостилистик тадқиқотлар объекти бўлиши мумкин.

Синтактик фигураларнинг қўлланиши нутқ муаллифининг ўзига хос индивидуал услубини белгилаш билан бирга поэтик нутқнинг метрик ўлчами

яхлитлигини ҳам таъминлайди. Шунинг учун ҳам рус тилшуноси А.И. Квятковский ўзининг “Поэтик атамалар лўғати” асарига ёзган сўз бошида синтактик фигураларни риторик фигуралар деб номлайди [8].

Бугунги кунда синтактик фигураларни бадиий нутқни шакллантирувчи, ижодкорларнинг индивидуал услубини белгиловчи ва ижодкор бадиий маҳоратини баҳоловчи восита сифатида тилшунослик нуктаи назаридан ўрганиш поэтик синтаксиснинг асосий муаммоларидан бири ҳисобланади. Шундан келиб чиқиб айтиш мумкинки, поэтик синтаксисга оид тадқиқотларда энди бадиий нутқнинг турли жиҳатларини ўрганишда ритм ва синтаксис, поэтик нутқ ва синтаксис, стилистика ва синтаксис йўналишларини белгилаб олган ҳолда, шу йўналишлар доирасида тадқиқотлар олиб бориш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса ва таклифлар. Поэтик нутқнинг синтактик тадқиқи нутқни фақат фикр баён қилиш воситасигина эмас, балки ижод маҳсули, санъат тури сифатида тушунилиши учун замин яратади, турли синтактик қурилмалар ва уларнинг қисмларининг функционал имкониятлари ҳақида чуқурроқ маълумот олиш учун имконият беради. Поэтик синтаксис масалаларига эътибор қаратиш лексик-грамматик воситаларнинг бой стилистик имкониятлари, синтактик қурилмаларнинг ўзига хос ва кенг ифода усулларини ўрганишда муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Аристотель. Поэтика. Тошкет, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти 1980, Б - 7.
2. Жирмунский Теория литературы. Поэтика, Стилистика. –Л., 1977, Б - 19.
3. Попова З.Д. Поэтическая стилистика как предмет исследования //Поэтическая стилистика. – Воронеж, 1982. С - 5.
4. Небросина Н.П.Синтаксис стихотворной речи как предмет лингвопоэтического исследования: На материале англ. и амер. поэзии ХUI-XX вв. АКД. Пермь - 2014. С - 5.
5. Трофимова Ю.М.Лингвистика поэтического синтаксиса. Саранск – 2015, С - 17.
6. Хорешко Л. А. Лингвокультурологический анализ поэтического текста и его передача на английский язык. Белгород – 2018, С - 11.
7. Болотнова Н. С. Изучение идиостилиа в современной коммуникативнойстилистике художественного средства. М., 2004. С – 35 .
8. Квятковский А.И. “Словарь поэтических терминов” Москва – 1940, С -5 .

Marhabo AVAZMATOVA,
O'zbekiston milliy universiteti
Ingliz filologiyasi kafedrasida tayanch doktoranti
E-mail: avazmatova.marhabo@gmail.com

O'zMU dotsenti, fil.f.n. Yusupova Sh.B. taqrizi asosida

THE ORAL APPROACH AND AUDIOLINGUAL METHOD

Abstract

This article gives a clear description of the Oral approach and Audiolingual method, their creation purpose, theoretical basis, peculiar characteristics, and declining reasons of both of them. The similarities in using target language or a native one, the role of a teacher and a student in the learning process, emphasizing points in both Oral approach and Audiolingual method are discussed in the article. This study devoted to comparing the same features of the two methods and attempted to demonstrate that they are different methods with having a close relationship.

Key words: method, approach, oral approach, audiolingual method, Situational language teaching, Army method.

УСТНЫЙ ПОДХОД И АУДИОЛИНГВАЛЬНЫЙ МЕТОД

Аннотация

В этой статье дается описание Устного подхода и Аудиолингвального метода, цели их создания, теоретической основы, специфических характеристик и причин их отклонения. В статье обсуждаются сходства в использовании целевого или родного языка, роль учителя и ученика в процессе обучения, акцентирование внимания как на Устном подходе, так и в Аудиолингвальном методе. Это исследование посвящено сравнению одних и тех же характеристик двух методов и попытка продемонстрировать, что это разные методы, имеющие тесную взаимосвязь.

Ключевые слова: метод, подход, устный подход, аудиолингвальный метод, ситуационное обучение языку, армейский метод.

OG'ZAKI YONDASHUV VA AUDIOLINGUAL METOD

Annotatsiya

Ushbu maqolada og'zaki yondashuv va audiolingual metodlarning aniq tavsifi, ularni yaratilish va inkor etilish sabablari, nazariy asoslari, xususiyatlari ko'rib chiqildi. Maqolada xorijiy yoki ona tilidan foydalanishning o'xshashliklari, o'qituvchi va o'quvchining o'quv jarayonida tutgan o'rni, og'zaki yondashuvda ham, audiolingual metodda ham e'tibor qaratilib o'rganildi. Tadqiqot ishida ularning orasidagi bir xil xususiyatlarni va yaqin munosabatni ko'rsatgan holda, bu ikki metodning mutlaqo bir-biridan farq qiluvchi metodlar ekanligini isbotlashga harakat qilindi.

Kalit so'zlar: metod, yondashuv, og'zaki yondashuv, audiolingual metod, tilni o'qitishning vaziyatli usuli, armiya metodi.

Introduction. Foreign language teaching is conducted with the help of methods and techniques all the time. As nowadays several methods are used in the classroom, in the previous century some approaches and methods were popular and used effectively. In particular, Oral approach was developed by British linguists in 1930-1960, which is used widely in EFL/ESL classrooms. The second method, Audiolingual was developed early 20th of last century and used in military purpose firstly and later adopted in the education system as well. The Oral approach and Audiolingual method have several similarities and this cause to confuse that they are the same or similar methods. In reality they are different methods with some similarities. It encouraged to do deep learning on this topic and find exactly which similarities they have. Even if there are same features between them, some distinctive aspects can help them distinguish each other such as creation purpose and supporting theory.

Literature review. Oral approach or Situational language teaching. Oral approach is broadly used in sixties, sometimes learners confuse that it is called differently in different sources. In particular, it can be called situational approach, oral approach, oral-situational approach, structural-situational approach and situational language teaching. These terms refer to one approach and

considered as synonyms. Firstly, when British applied linguists developed this approach, they called it as Oral approach and later other ones are used as equal terms. Oral approach is emerged as a result of mixing language theory and learning theory in particular, structuralism and habit-formation theory that is a type of behaviorism. Based on the structuralism, in this approach, simple sentence structures and list of words without translation and explanation are given, students learn them in a situation orally. According to habit-formation theory, structure of the sentence patterns is learned by repetition and drilling. The aim of this method is to teach giving practical commands of four language skills: speaking, listening, reading and writing. Moreover, the accuracy is essential in this approach and learners are expected to avoid making mistakes. This approach was widely used in foreign language teaching in the last century. As Hubbard et al stated "This method is widely used and a very large number of textbooks are based on it" [8]. For this reason, it is essential to investigate Oral approach or Situational language teaching. Two of them Harold Palmer and A. S. Hornby did tremendous works on this approach, even if it was developed by several British applied linguists. Palmer and Hornby attempted to develop scientific foundation of this approach. In 1920-1930, in many countries reading

skill was recognized as key aspect in learning foreign language, consequently importance of vocabulary gained attention by language specialists, one of them is Palmer. It influenced tremendously on teaching foreign languages in the next decades. Richards, J.C. and T.S. Rodgers stated in their book "Approaches and Methods in Language Teaching" that approximately 2000 words are used frequently in written texts, so knowing of these words would support in improving foreign language reading skill. Harold Palmer, Michael West and other specialists created a guide for how to learn and teach English as a foreign language. For instance, *The Interim Report on Vocabulary Selection* was produced by Faucett and later as a revised version *A General Service List of English Words* was developed and published by Michael West in 1953 [13]. This source was basic reference in preparing instructional materials in teaching foreign language. This was a first attempt to introduce scientific basis for choosing vocabulary content in language teaching. In this period not only vocabulary but also grammar was emphasized. Palmer in his work stressed the problems of teaching grammar with the help of oral approach in the classroom. He considered that in order to speak learners first should know grammar, but his opinions about grammar was quite different from grammar in Grammar Translation method. Based on this view he with Blandford wrote the book named *A Grammar of Spoken English on a Strictly Phonetic Basis* [11]. Sometimes not only audiolingual method but direct method also can be confused with Oral approach since all of them are aimed to improve oral speech. However, in Oral approach linguists developed systematic principles: selection, gradation and presentation, which are not included in direct and audiolingual method. According to Richards, J.C. and T.S. Rodgers "Selection is the procedures by which lexical and grammatical content was chosen, gradation is principles by which the organization and sequencing of content were determined, and presentation techniques used for presentation and practice of items in a course." [13]. Like the others Oral approach is also characterized by specific features. Firstly, spoken language is prioritized, learners usually learn new material orally after that it can be presented in written form. Pittman argued that "Before our pupils read new structures and new vocabulary, we shall teach orally both the new structures and the new vocabulary" [12]. Meaning of the words or equivalent terms are rejected to give, students themselves learn vocabulary in context of the situation. As Billows stated "If we give the meaning of a new word, either by translation into the home language or by an equivalent in the same language, as soon as we introduce it, we weaken the impression which the word makes on the mind" [1]. Instead of giving translation or description of the unknown words, instructors could use pictures, realia, objects or could explain with gestures and actions. When students are introduced reading and writing skills in oral approach, vocabulary and grammar are also taught thoroughly. Grammar is taught in a systematic way, first easier topic and then more complex topics will be taught. Secondly, in the classroom target language ought to be used rather than native one and new language points are taught in a situational way. In other words, in order to teach something teacher should create a situation and students learn new topic in a situation created by their teacher. In this approach language learners are supposed to use language freely outside the classroom. However, in the beginning students should listen what teacher says and

answer given questions. Learners usually be more passive in the initial stage of learning process and they are not controlled strictly, students may forget what they were taught. But later activeness of learners is encouraged, they are required to participate in the situations, which is created by teacher and ask and answer questions from each other, learn by heart given sentence patterns and use them in the situations. When it comes to teachers, they are demanded to be role model for students with correct pronunciation. According to Pittman, who summarizes the teacher's responsibilities as dealing with: a) timing, b) oral practice, to support the textbook structures, c) revision, d) adjustment to special needs of individuals, e) testing f) developing language activities other than those arising from the textbook [12]. Carrying successful learning process is heavily depend on teachers since they ought to prepare situations or be role model for learners. At the same time teachers are required to be master of using textbooks [12]. Later linguists questioned underlying theory of Oral approach. Richards, J.C. and T.S. Rodgers stated that "Noam Chomsky had demonstrated that the current standard structural theories of language were incapable of accounting for the fundamental characteristic of language - the creativity and uniqueness of individual sentences. They saw the need to focus in language teaching on communicative proficiency rather than on mere mastery of structures" [13]. As a result of drawbacks and not having good results by using Oral approach in the classroom, this approach was diminished and used rarely in teaching foreign language.

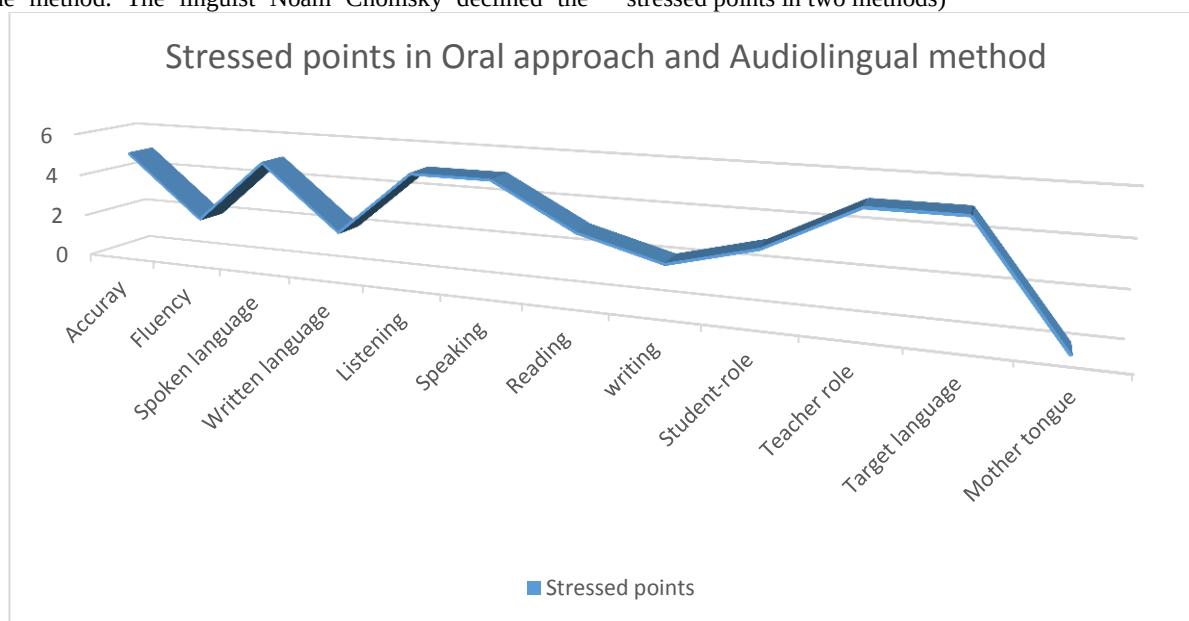
Audiolingual method. In the beginning, this method was called Army method since it was created for the purpose of teaching foreign languages to soldiers during World War II in US. There was not theoretical basis of army method, the slogan of this method was "practice makes perfect." Later USA became leading country as a result many people immigrate there to study or work. Before studying in USA universities, foreigners had to learn English language at first and at that time Army method was used to teach English language. Later linguists by relying on structuralism, behaviorist psychology and aural-oral procedures developed Audiolingual method, which is considered as developed version of Army method. It was widely used in 1960 in the USA and overseas. In structural theory of language, the main aspect in language is oral. Speech is language, which is an essential facet in structural language. As many languages have no written form and we learn to speak before we learn to read or write, it has been maintained that the language is "primarily what is spoken and what is written secondarily" [3]. It was also believed that language teaching had priority of speech. The person is an organism for the behaviorist that can conduct a wide range of repertoires. Three critical factors in learning are important in determining how these behaviors occur: a stimulus that is useful for eliciting behavior; a response prompted by a stimulus; and reinforcement that marks an acceptable (or inappropriate) response and supports the replacement (or suppression) of the response in the future [4,14]. The mastery of language is reflected as the acquisition of a set of adequate stimulus and response chain. Since speech was considered primary and secondary writing in this method, language teaching was presumed to concentrate on speech control and written suggestions were to be retained until reasonable delays in the process of language learning. Since the structure of a language is essential and distinctive, early training should

concentrate on phonological and grammatical structures rather than on the competence of the vocabulary. Brooks differentiates the goals of the audiolingual method short-range from long-range goals. Short-range goals involve understanding listening, correct pronunciation, recognition of speech symbols and ability to reflect them in writing. In long-range aim learner should utilize language as the local speaker uses it. Language learner ought to have knowledge of a second language as it is acquired by a bilingualist [3].

Nevertheless, some drawbacks were reasons to decline of using audiolingual method. Those shortcomings of the method are language learners are not able to use language outside the classroom since it has short expectation. Scholars also questioned theoretical basis of the method. The linguist Noam Chomsky declined the

structuralist approach and the behaviorist theory. He stated that "Language is not a habit structure. Ordinary linguistic behavior characteristically involves innovation, formation of new sentences and patterns in accordance with rules of great abstractness and intricacy" [6]. The theory of Chomsky's transformative grammar suggests that language's essential properties derive from the inherent facets of the mind and from how people experience language. Relying on this theory later cognitive learning was developed and used widely in the classroom.

Analysis and results. Oral approach and Audiolingual method are discussed separately above, now its turn to compare them. Similarities of Oral approach and Audiolingual method can be given as in figure 1. (it is graded 1 to 5, 5 is highly stressed while 1 is the least stressed points in two methods)

(Figure 1)

Firstly, in both methods, accuracy is emphasized, students should avoid making mistakes as well as teachers also should correct their students' errors immediately. While the process of learning language is developed and reached advanced level, fluency can be achieved simultaneously. Sierra Fernando Cerezal stated that "Students first hear a dialogue with the key structures of the lesson, repeat and memorise them. The teacher pays attention to pronunciation and fluency. Correction is immediate" [7]. He said that teacher notice the pronunciation and fluency, if students make mistakes, teacher should correct it immediately. It seems that there is a misunderstanding that if teacher pays attention to the

fluency, every error should not be corrected immediately but some mistakes should be ignored in order not to disturb students speaking and giving their ideas fluently.

Secondly, while spoken language is prioritized, learning written language is delayed in both methods. Also, Sierra Fernando Cerezal mentioned that "oral language comes first, then written language" as one of the characteristics of the Oral approach in his article "Foreign languages teaching methods: some issues and new moves" [7].

Thirdly, listening is considered as the most important skill to teach, while speaking is more important than reading and writing. It can be shown like this:

When it comes to student and teacher role, students are passive whilst teachers are active in the classroom. Students should repeat what teachers say in the initial stage of learning process and later they participate more active by asking answering questions and making dialogues. Teachers should prepare dialogues and situation for students and at the same time they should be master of the textbooks and target language. As above mentioned, teachers are considered as role models and students try to

learn language as their teachers. According to Sierra Fernando Cerezal "The teacher is the model, creates the situation and teaches through questioning and eliciting the learners' answers" [7] in Oral approach. Matamoros-González J. A. et al claimed that "In Audiolingualism, the teacher was positioned as the center of the class at a center grade. He needed to be a good model for imitation and provide students with tape recordings of native speakers for utterance accuracy" [10].

Lastly, in the classroom target language is preferred to use, as abovementioned translation of the words is not given, new words should be learnt in the given context. In Audiolingual method attempted to improve language learners' oral skills by immersing them in listening activities in the target language and attendance in drills. To accomplish this goal successfully, the teachers only use the target language and restricted students from using their native language [5,9].

The last but not least similarity is types of activity, drilling and repetition are considered as main techniques in both methods. Boyadzhieva stated that repetition and drill are used in teaching procedure in both methods [2]. Sierra Fernando Cerezal also claimed that "the Audiolingual method's main procedure was imitation and repetition" [7].

Conclusion. The Oral approach and the Audiolingual method have some parallels. The order in which the language skills are introduced and the emphasis on accuracy in the fundamental structures and sentence patterns of the target language through training and practice may imply that these techniques are mutually derived. However, the Oral approach was a development of the early Direct Method and has no strong links in linguistics and behavioral psychology which featured by the Audiolingual method. The closeness between the two approaches is similar in nature to language learning, but they are in fact based on very different traditions and theories.

REFERENCES

1. Billows, F. L. The Techniques of Language Teaching. London: Longman. 1961.
2. Boyadzhieva E. "Theory and Practice in Foreign Language Teaching -Past and Present"- USA: Journal of Modern Education Review, vol 4, no.10, 2014.
3. Brooks, N. Language and Language Learning: Theory and Practice. 2nd ed. New York : Harcourt Brace. 1964.
4. Brown, H. D . Principles of Language Learning and Teaching. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.1980.
5. Celce-Murcia, MTeaching English as a second or foreign language. Boston, Massachusetts: Heinle & Heinle Publishers. (1991).
6. Chomsky, N. Linguistic theory. Reprinted in. P. B. Allen and P. Van Buren, Chomsky: Selected Readings, pp. 152-9. London: Oxford University Press. 1966, 153.
7. Sierra Fernando Cerezal. Foreign languages teaching methods: some issues and new moves. [Electron resource].1995. p. 110-132. Retrieve from <http://hdl.handle.net/10017/895>
8. Hubbard, P., H. Jones, B. Thornton, and R. Wheeler. A Training Course for TEFL. Oxford: Oxford University Press. 1983, 36.
9. Larsen-Freeman, D. Techniques and principles in language teaching. New York: Oxford University Press. (2003).
10. Matamoros-González J. A. et al. English Language Teaching Approaches: A Comparison of the Grammar-translation, Audiolingual, Communicative, and Natural Approaches. Theory and Practice in Language Studies, Vol. 7, No. 11, pp. 965-973, November 2017. DOI: <http://dx.doi.org/10.17507/tpls.0711.04>
11. Palmer, H. E., and F. G. Blandford. A Grammar of Spoken English on a Strictly Phonetic Basis. Cambridge: Heffer. 1939.
12. Pittman, G. Teaching Structural English. Brisbane: Jacaranda. 1963, 186.
13. Richards, J.C. and T.S. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. A description and analysis. Cambridge: Cambridge University Press. 1986.
14. Skinner, B. F. Verbal Behavior. New York: Appleton-Century-Crofts. 1957.

УДК4А-15

Gulbakhor ABDUKHALILOVA,
Uzbek State World Languages University
Teacher of Intensive teaching of second language department
E-mail: abdukhalilovagulbahor@gmail.com

Based on the review of B.R.Mengliev, Professor of TSUUL

LINGVOCULTURAL AND COMMUNICATIVE-PRAGMATIC FEATURES OF TOURISM

Abstract

This article deals with the problem of adequate translation of tourist texts that are semiotically complicated, containing signs of different semiotic codes (verbal, visual and auditory). Further, the author analyzes the linguistic and cultural factors that affect the implementation of high-quality translation in the tourism sector, the lack of which hinders the development of inbound tourism. For the best promotion of a tourist product, all types of offers on the tourist market should be focused on a specific consumer, on their wishes, tastes and capabilities. Compliance with all these conditions, namely the provision of high-quality translation of materials, which implies not only maximum compliance with the translation standards, but also full linguistic and cultural adaptation of the original for the recipient, is an essential step for the development of the tourism industry.

Keywords: tourist discourse, adequate translation, tourist product, translation process, intercultural communication, lingvoculture, language picture of the world.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЕ И КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТУРИЗМА

Аннотация

В данной статье рассматривается проблема адекватного перевода туристских текстов, семиотически сложных, содержащих признаки различных семиотических кодов (вербальных, визуальных и слуховых). Далее автор анализирует лингвокультурные факторы, влияющие на осуществление качественного перевода в сфере туризма, отсутствие которых тормозит развитие въездного туризма. Для наилучшего продвижения туристического продукта все виды предложений на туристическом рынке должны быть ориентированы на конкретного потребителя, на его пожелания, вкусы и возможности. Соблюдение всех этих условий, а именно обеспечение качественного перевода материалов, что подразумевает не только максимальное соответствие стандартам перевода, но и полную лингвокультурную адаптацию оригинала для получателя, является важным шагом для развития индустрии туризма.

Ключевые слова: туристический дискурс, адекватный перевод, туристский продукт, процесс перевода, межкультурная коммуникация, лингвокультура, языковая картина мира.

ТУРИЗМНИНГ ЛИНГВОКУЛТУРАЛОГИК ВА КОММУНИКАТИВ-ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада семиотик жиҳатдан мураккаб бўлган, турли семиотик кодларнинг (оғзаки, кўргазмалли ва эшитув) белгиларини ўз ичига олган туристик матнларни тўғри таржима қилиш муаммоси кўриб чиқилган. Бундан ташқари, муаллиф туризм соҳасида юқори сифатли таржимани амалга оширишга таъсир қилувчи лингвистик ва маданий омилларни таҳлил қилади, уларнинг етишмаслиги туризмни ривожлантиришга тўсқинлик қилиши ҳақида сўз боради. Туристик маҳсулотни энг яхши рағбатлантириш учун туризмда таклифларнинг барча турлари маълум бир истеъмолчи, уларнинг истаклари, диди ва имкониятларига қаратилиши лозим. Ушбу шартларга риоя қилиш, яъни материалларни юқори сифатли таржима қилишни таъминлаш, бу нафақат таржима андозаларига максимал мувофиқликни, балки қабул қилувчи учун асл нусханинг тўлиқ лингвистик ва маданий мослашувини ҳам назарда тутди. Шу билан бирга, туризм саноати ривожланиши учун муҳим қадамдир.

Калит сўзлар: туристик нутқ, тўғри таржима, туристик маҳсулот, таржима жараёни, маданиятлараро муносабат, лингвомаданият, дунёнинг лисоний харитаси.

Introduction. During the XX century, the idea of language as a continuous creative process, reflecting the peculiarities of the worldview of people who use it in everyday communication, was strengthened in linguistics. It is generally accepted that language is not only a means of communication, but also a system inherent in human nature and necessary for the formation of his worldview, is a way of expressing and storing human knowledge about the world, serves as a deep source that provides a distinctive socio-cultural formation, forms an idea of significant historical events. Language determines the

connection of individual thinking with the ideas that have developed in society, being closely related to the culture of the ethnocultural community that speaks it. According to N. N. Bohegova, language is more than a tool for expressing ideas, each language is a means of categorizing experience [1]. Thus, it can be argued that language is a natural substratum of culture, permeating all its aspects, serving as an instrument of mental ordering of the world and a means of consolidating the ethnic worldview.

Literature review. The interest of scientists in the problem of the interaction of language and culture

contributed to the formation in the last quarter of the XX century of linguoculturology, a new integrated scientific direction that received an independent status. So, if cultural studies examines the self-consciousness of a person in relation to history, society, art and nature, and linguistics considers the worldview that is recreated and fixed in language in the form of mental models, then linguoculturology has as its subject language and culture, which are in direct dialogue. Consequently, linguoculturology studies how the elements of behavior that arise under the influence of the traditions of the people manifest themselves in speech activity, examines the occurrence of gaps in the course of intercultural communication, analyzes the differences in the speech behavior of speakers of different languages.

A special place among such studies is occupied by the translation of the tourist advertising text, taking into account the linguoculturological aspect. Since the main object of linguoculturology is language as a cultural phenomenon, as an expression of a special national mentality, its subject is the interaction of language and culture. The focus of linguoculturology is on the person considered as a native speaker of the language and culture, his background knowledge and national-specific behavioral norms. These issues are discussed in the works of such well-known modern foreign scientists as Ronald Langaker, Gary Palmer, Michael Egar, Risager K., Sharifian, Joshua Fishman, Vera John-Steiner, D. Lucey, P. Lee, Chris Barker and Darius Galasinsky. For example, Ronald Langacker, one of the founders of cognitive linguistics and the creator of cognitive grammar, argues that the cultural background is the basis not only for vocabulary, but also for grammar. In turn, Gary Palmer emphasized that ("Language is the play of verbal symbols that are formed in memory, and these images are created by culture") "Language is the play of verbal symbols that are based in imagination, and this imagination is culturally constructed".) [2] and, his research in the field of cultural linguistics, based on the analysis of Tagalog and one of the Salish languages (Coeur d'al  e) showed that figurative speech figures are based on cultural representations. And linguists Joshua Fishman, Vera John-Steiner, D. Lucey, P. Lee, Chris Barker, and Darius Galasinski analyze cultural discourse and the influence of language on thinking.

Vladimir Vorobyov gives the following definition of linguoculturology: "Cultural linguistics - complex scientific discipline synthesizing the type that studies the relationship and interaction culture and language in its functioning and reflecting this process as a holistic structure units in the unity of their linguistic and extralinguistic (cultural) content using systematic methods with a focus on current priorities and cultural setting (system of norms and universal values)" [3]. If cultural studies examines the self-consciousness of a person in relation to nature, society, history, art, and other spheres of its social and cultural existence, and linguistics considers the worldview that is displayed and fixed in language in the form of mental models the linguistic picture of the world, then linguoculturology has as its subject both language and culture, which are in dialogue, interaction" [4].

The current state of translation studies is the object of analysis by Yu. A. Sorokin, who addresses the problem of the universal and cultural-specific in translation, rightly believing that bilingual translation is at the same time a "two-cultural" interpretive translation [5]. The system of

linguistic meanings correlates with the cultural competence of native speakers, because the language reflects the worldview and worldview of the people, realized in the context of cultural traditions. The linguistic picture of the world of a linguistic and cultural community is presented as a means of embodying cultural stereotypes, symbols, and standards that form this society into a community. The national mentality, being the most important aspect of language thinking, is reflected in the lexico-semantic and grammatical system of the language, therefore, the study and adequacy of the transmission of the national and cultural features of the original text in the translation process occupies a special place from the position of optimizing intercultural communication [6].

Research Methodology. Translation as a type of mediation is a method of cross-linguistic and cross-cultural communication, that is, such communication in which the interaction of subjects belonging to different national cultures and possessing the national language inherent in these cultures (the linguistic picture of the world) and national consciousness (the conceptual picture of the world) is carried out. The linguistic originality of the text in any national language is focused on this particular ethnic group, which has only its inherent background knowledge, cultural and historical features, as well as linguistic and cultural features of the linguistic picture of the world, can not be identical, recreated with absolute accuracy and completeness in another language.

The tourist discourse, like no other institutional discourse, is saturated with peculiar linguistic units and textual structures, which are usually attributed to the manifestations of national-linguistic pictures of the world – that, sometimes elusive and unusual for us in texts in foreign languages, which, in addition to "traditional" grammatical and lexical differences, distinguishes one language from another. Elements of national culture and cultural experience can be represented in the text both explicitly – as specific language and speech models (grammatical structures, vocabulary, situational rules of language use), and implicitly at the level of culturally or socially determined values, habitual ways of thinking, behavior, prevailing judgments and assessments [7]. Also, one of the main features of tourist texts is their pragmatic content, and the greater involvement of the addressee in communication. The purpose and direction of tourist texts is the need for the reader's direct presence in the text to establish a strong contact, empathy, and the development of the necessary associations. To achieve this goal, various techniques and means of a psycholinguistic nature are used, such as: exploitation of motives and needs that are significant for the addressee; rational and emotional techniques; objectification of concepts, metaphorical models that are significant for this type of discourse, pragmatic attitudes based on pragmatic content, various cognitive motives that have an undoubted influence on the perception of information. Kazakova T. A. [8] writes that the range of pragmatically oriented language units of tourist texts is quite wide, since in the organization of influence on the target audience, along with verbal means, non-verbal means are also used. Turning to the use of verbal means, it should be noted that the authors' intentions are implemented with the help of language units of different levels, which allows us to state the speech consistency. The specifics of the impact can be judged by the characteristic frequency, that is, the use of certain words.[10]

In tourist texts, a large pragmatic load is carried by qualitative adjectives, emotional and expressive coloring, which contributes to the praise of the advertised object. Tourist texts often resemble women's communication: there is a lot of expression, a lot of emotions and, of course, a lot of assessments that elevate the consumer both in their own eyes and in the eyes of others: Latyshev L. K. [9] believes that a tourist text usually contains pragmatic intensifiers that distinguish the subject from a number of homogeneous ones and thereby focus the attention of the addressee on it. The role of a pragmatic intensifier can also be performed by emotionally neutral units: Sea cruises: comfort and perfection.

Analysis and results. In the process of translating tourist texts, the translator is faced with the problem of cross-cultural asymmetry, with the fact that languages reflect reality in different ways. It can have two forms: quantitative and qualitative. Both quantitative and qualitative cross-cultural asymmetry is largely characteristic of all tourist-oriented texts, since tourism as an activity involves direct contacts in various cultural spheres (folklore, gastronomy, etc.) and, therefore, they serve as a kind of intermediary between tourists and tourist destinations. In relation to this study, we can assume that the quantitative asymmetry is manifested in different ways and techniques of presenting this or that information / information and in the unequal volume of this representation. Qualitative asymmetry is related to the selection and nature of the information presented in the text: certain elements of language and culture may be present in texts created in one language, and absent in texts in another. The preservation of elements of both quantitative and qualitative asymmetry in the translation process can lead to the formation of inadequate images and representations, to alienation and misinterpretation of information. The transfer in translation of emotive, stylistic, and figurative aspects of meaning that reflect the national and cultural specifics of an ethnic group can play as important a role as the transfer of subject-logical content. But the literal translation of such stylistic images can cause confusion and even misunderstanding, since texts of this type in English are generally characterized by great stylistic restraint and linguistic moderation, and for an adequate translation, it is necessary to take into account

not only the norm of equivalence and the pragmatic norm, but also the genre-stylistic one. English-language texts of a tourist orientation are brighter, they sometimes contain stylistic figures that are unexpected for the Russian-speaking recipient. Therefore, the translator needs to stylistically rethink the contrasting English-language phrases. Interference can also encourage the preservation of dialogic English-language discourse in the process of translation into Russian. The English-language discourse is characterized by direct appeal to the reader (ego-targeting): inviting the client to work together through the use of the personal pronouns you and we. The dialogic nature of such a text is a special means of expression that helps the author to direct his text to the reader, allows the potential tourist to feel his uniqueness, significance, and the fact that this message is intended for him personally. This absolutely clearly fits into the concept of individualism of Western society, a form of worldview that emphasizes the priority of personal goals and interests, the freedom of the individual from society. For example:

You will also no doubt want to take a stroll through the beautiful Princess Gardens towards Torre Abbey Sands and the nearby meadows. This will give you a feel for the resort, while enjoying views across the bay.

Conclusion/Recommendations. According to the analysis, it is obvious that it is not enough just to know the original language and know the correspondence between the constructions of the two languages. In the process of translation, first of all, it is necessary to move away from the languages and language tools that they have, and to consider the cultural and linguistic pictures of the world. The comparative analysis of English-language and Russian-language texts of tourist orientation from the standpoint of the formation of criteria and techniques for achieving adequate translation from the point of view of identifying national and cultural specifics, which is manifested at all language levels, illustrates the need to implement certain modifications of the source text in order to achieve an equivalent perception of the original and the translation, and to adapt the latter to the linguistic and ethnic communicative competence of the foreign-language addressee, this will avoid structural calculus in the translation process and reproduce the pragmatic potential of the source text.

LITERATURE

1. Vorob'ev V. V. Linguoculturology (theory and methods) / V. V. Vorob'ev-M.: RUDN, 1997 – 331 p.
2. Palmer G. B. K teorii lingvokulturologii / G. B. Palmer-Austin : University of Texas Press, 1996. - 360 p.
3. Vorob'ev V. V. Linguoculturology (theory and methods) / V. V. Vorobyev-M.: RUDN, 1997 - 330 p.
4. Fesenko T. A. Conceptual foundations of translation / T. A. Fesenko. - Tambov, 2001-181 p.
5. Schweitzer A.D. Theory of translation: state, problems, prospects. Moscow: Nauka, 1988
6. Gak V. G. Utterance and situation / V. G. Gak // Problems of structural linguistics. - M.: Nauka, 1973. - p. 349-37260 p.
7. Kazakova T. A. Practical bases of translation / T. A. Kazakova S.-Pb, 2006. - 1
8. Fesenko T. A. Conceptual foundations of translation / T. A. Fesenko. - Tambov, 2001-181 p.
9. Latyshev L. K. Technology of translation / L. K. Latyshev. - M.: NVI-thesaurus, 2009. - 287c
10. Dunn G. The language of tourism. A Sociolinguistic Perspective, Wallingford: CAB International, 1996
11. ww [HYPERLINK "http://www.englishriviera.co.uk/"](http://www.englishriviera.co.uk/)w.englishriviera.co.uk

УДК: 811.512.

Башират БАХРИДДИНОВА,
Қариш ДУ ўзбек тилишунослиги кафедраси мудири,
филология фанлари доктори
Шохрух ИСМОИЛОВ
Қариш ДУ талабаси
E-mail: baxriddinova74@mail.ru

Алишер Навоий номидаги ўзбек тили ва адабиёти университети профессори, ф.ф.д. Б.Р.Менглиев тақризи асосида

ЖАҲОН ЎҚУВ ЛЕКСИКОГРАФИЯСИ ТАРАҚҚИЁТИ ВА ЎЗБЕК ЎҚУВ ЛУҒАТЧИЛИГИНИНГ ДОЛЗАРЪ ВАЗИФАЛАРИ

Аннотация

Мақолада жаҳон ўқув луғатчилигининг айнаи дамба машхур бўлган намуналари таҳлил қилиниб, ўзбек ўқув луғатчилиги олдиди турган муҳим вазифалар ёритиб берилади. Замонавий ўқув луғатларининг анъанавий (босма) ва электрон шаклда (компьютер, мобил қурилмалар учун) яратилган халқаро жанри намуналари бўлмиш комплекс ўқув луғатлар, лексик минимумлар, даражали луғатлар, серияли луғатлар, шунингдек, электрон луғатларнинг интерактив луғат, Wordnet типидagi ўқув-тезауруслар, ассоциатив луғатлар, онлайн-луғат, корпус луғат каби янги авлодларини яратиш муаммолари хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: ўқув луғати, ўқув луғатчилиги, мактаб луғати, комплекс ўқув луғатлар, лексик минимум, даражали луғатлар, серияли луғатлар, электрон луғат, интерактив ўқув луғат, Wordnet типидagi ўқув-тезауруслар, ассоциатив луғатлар, онлайн-луғат, корпус луғат.

РАЗВИТИЕ МИРОВОЙ УЧЕБНОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ И АКТУАЛЬНЫЕ ЗАДАЧИ УЗБЕКСКОЙ УЧЕБНОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Аннотация

В статье анализируются популярные примеры мировой учебной лексикографии, в настоящее время освещаются важные задачи, стоящие перед узбекской учебной лексикографией. А также в статье идёт речь о проблемах создания новых поколений, комплексных учебных словарей, лексические минимумы, градуальные словари, серийные словари и виды электронных словарей – интерактивные словари, учебные тезаурусы типа Wordnet, ассоциативные словари, онлайн словари, корпусные словари, которые являются примерами международных жанров современных учебных словарей. В традиционной (печатной) и электронной форме (для компьютеров, мобильных устройств).

Ключевые слова: учебный словарь, учебная лексикография, школьный словарь, комплексный учебный словарь, лексический минимум, серийный словарь, электронный словарь, интерактивный учебный словарь, учебные тезаурусы типа WordNet, ассоциативный словарь, онлайн словарь, корпусные словари.

DEVELOPMENT OF WORLD EDUCATIONAL LEXICOGRAPHY AND ACTUAL TASKS OF UZBEK EDUCATIONAL LEXICOGRAPHY

Abstract

The article analyzes popular examples of the world educational lexicography, at the present time the important tasks facing the Uzbek educational lexicography are highlighted. And also the article deals with the problems of creating new generations, complex educational dictionaries, lexical minimums, gradual dictionaries, serial dictionaries and types of electronic dictionaries - interactive dictionaries, educational thesauri like Wordnet, associative dictionaries, online dictionaries, corpus dictionaries, which are examples of international genres of modern educational dictionaries. In traditional (printed) and electronic form (for computers, mobile devices).

Key words: educational dictionary, educational lexicography, school dictionary, comprehensive educational dictionary, lexical minimum, serial dictionary, electronic dictionary, interactive educational dictionary, educational thesauri like WordNet, associative dictionary, online dictionary, corpus dictionaries.

Кириш. Бир неча йил олдин профессор Х.Неъматов “Ахборот асрининг тилшуносликка талаби” деб номланган мақоласида “Компьютер технологияси билан узвий боғлиқ ва сунъий интеллект ибтидоси бўлган ахборот асри тилшунослик олдига икки – бири оммавий тарзда амалга оширилаётган, иккинчиси амалга оширилиши зарур бўлган – вазифани қўяди. Амалга оширилаётган вазифанинг ўзи ҳам икки турлидир. Улардан бири ахборот базасини, яъни Арасту бобомиздан бошлаб шу кунгача жаҳон

тилшунослигида яратилган муҳим тадқиқотларни, луғат-у, грамматика-ю, дарсликларнинг электрон вариантларини яратиш, эркин фойдаланилишини кенг йўлга қўйиш. Иккинчиси эса, лингвистик (лисоний) корпуслар, улар асосида WordNetларнинг хилма-хил турларини яратиш ва оммалаштириш, тил бирликларининг нуткий воқеланишлари частотаси, лисоний бирликларнинг бир-бирини алмаштира олиши, айнаи бир хил курсовда кела олиши ва унинг оқибатлари ... каби ходисаларни эмпирик тавсиф

усулларида ўрганиш ва натижаларини оммалаштириш каби ҳозирги кунда корпус ва компьютер лингвистикаси Ғарбда катта тезлик, ўзимизда аста-секинлик билан амалга оширилаётган ишлардир” [1, 9-12], деганда ХХI аср ўзбек тилшунослиги, хусусан, лексикографияси олдида турган вазифаларни аниқ белгилаб берган эди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили.

Манбаларда келтирилишича, амалий лексикография бундан 4 минг йил олдин глоссар, глоссарий ва вокабулярийлар кўринишида юзага келган. Дастлабки луғат намуналари Шумер маданиятида (мил. авв. XXV аср), Хитойда (мил. авв. XX аср), Қадимги Мисрда (мил. авв. XVIII аср), Японияда (мил.авв. VIII аср) ва бошқа мамлакатларда изоҳли луғат типиди иероглиф ёзувида яратилганининг гувоҳи бўлиш мумкин. II-III асрларга тегишли Ю.Поллукснинг “Ономастикон”и, санскритча “Амаракоша” луғати, Аристофан Византийскийнинг идеографик характердаги луғатлари фикримизни далиллайди. [2, 17]

Рус ўқув лексикографияси асосчиларидан бири П.Н.Денисов лексикографиясининг тарихий илдизлари хусусида тўхталар экан, “тарихий манбалар ўқув луғатларининг умумий луғатлардан олдин пайдо бўлганига гувоҳлик бермоқда. Хитой луғатчилиги анъаналарини ҳисобга олмганда ҳажми ва вазифасига кўра умумийликка эга бўлган изоҳ тарзидаги луғатларнинг пайдо бўлиши Европада миллий тилларни шакллантириш даврига тўғри келади. Масалан, Курск Академиясининг итальянча луғати (1612), Россия академияси луғати (1789-1794) ва б. Таълимий мақсадда яратилган мазкур луғатларга грамматик топшириқлар, саволлар, машқларнинг илова қилиниши асрлар давомида уларга нисбатан бегона тилларни ўқитишга мўлжалланган қўлланма, дарслик сифатида қараб келинишига сабаб бўлди. Ўқув луғатлари табиий равишда ўзга тилларни ўқитишга аралашиб кетди, аслида уларнинг тарихий матнлар, грамматика билан тарихий алоқаси 40-45 асрлар олдинга бориб тақалади”– деб ёзган эди. [3, 218]

Лексикографияга тарихий-маданий нуктаи назардан ёндашув луғатларнинг турли давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий, маданий юксалиш давридаги “ижтимоий буюртма”си билан боғлиқ бўлганини кўрсатади. Аниқроғи, луғатга эҳтиёж туғдирадиган маданий, ижтимоий, иқтисодий муҳитнинг пайдо бўлиши турли мамлакатларда ҳар хил даврларга тўғри келган.

Ўқув луғатларини илмий асосда ўрганиш XVII асрда биринчи инглиз лексикографи С.Жонсон, XIX асрда француз тилшунослари Ж.Дюбуа, К.Дюбуа, Г.Маторе, Б.Кюмада, Америка тилшунослигида К.Д.Бак, испан тилшунослигида Ж.Малкил, рус тилшунослигида П.Н.Денисов, Л.А.Новиков, В.В.Морковкин, В.Г.Гак ишларидан бошланади.

Биринчи инглиз лексикографи С.Жонсон 1747 йилда Лондонда нашр этилган инглиз тили имло, талаффуз меъёрлари, сўзларнинг этимологияси, умуман, инглиз тили меъёрларини ислох этишга бағишлаган “Инглиз тилининг луғати режаси” (“The plan of a Dictionary of the English Language”) китобининг кириш қисмида луғатларнинг амалий аҳамияти хусусида тўхталар экан, шундай дейди: “Кундалик амалий масалаларни ечиш учун чуқур илмий билим шарт эмас. Луғатларнинг қиймати ундан келадиган натижа, самара билан ўлчанади. Агар луғат

фойдаланувчига ниманидир беролмаса, у ўткир танқидчиларнинг эътиборини қозона олмайди. ... Яъни механизм ўзининг нозик курилмаси билан фойдаланувчига завқ бағишласа-ю, қўллашда ҳам шундай нозик билимларни талаб этса, унинг оддий ишчи учун ҳеч қандай нафи йўқ. [4, 4-5] С.Джонсон бу билан ҳаддан ортиқ мураккаблик луғатни фойдасиз буюмга айлантириши, луғат фойдаланувчи учун қулай, содда, тушунарли бўлишига ишора қилади. У ҳар қандай луғатнинг дидактик табиатга эгаллиги, таълимий йўналтирилганлигига диққатни қаратиш лозимлигини таъкидлайди. [5]

Француз тилшуноси ва лексикографи Ж.Дюбуа эса барча луғатларни тўғридан-тўғри ўқув луғати деб атади. У 1970 йилда нашр этилган “Луғат ва дидактик мунозара” (“Dictionnaire et discours didactique”) асарида шу ҳақда тўхталар экан, бундай хулосага келишига слоластик баҳслар эмас, тарихий асослар сабаб бўлганини айтиб ўтади. [6, 42]

Г.Маторе “Француз луғатчилиги тарихи” асарида луғатларнинг жамият тараққиётидаги роли хусусида тўхталар экан, “Луғат зериккан томошабинлар жамоаси учун шунчаки гербарий ҳам, музей ҳам, бадий галерея ҳам эмас”, – дейди ва ўз фикрига Гюгонинг машҳур “Халқ тафаккури тараққиёти учун луғат бир пайтда ҳам жонли ёрдамчи ҳам ҳар бир хонадоннинг ҳақиқий хазинаси” деган гапларини асос қилиб келтиради. [7]

П.Н.Денисов лексикография назариясининг мустақил тарихий-филологик ва лингвистик фан сифатида шу тариха шаклланганини таъкидлайди. Унингча, лексикографиянинг концептуал назарий тузилмаси филология, лингвистика ва бошқа ижтимоий ва ҳатто аниқ фанлар ривожига билан боғлиқ ҳолда шаклланган. [3, 207] У ўз фикрларини асослаш учун К.Д.Бакнинг 1949 йилда биринчи марта қоғоз кўринишида нашр этилган “Асосий ҳинд-европа тиллари синонимларининг танланган луғати”да (“A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages”) келтирилган фактларга таянади.

Машҳур америкалик лексикограф *Карл Дарлинг* Бак мазкур луғатининг кириш қисмида асосий ҳинд-европа тилларида мавжуд синонимларни этимологик ва семантик таҳлил қилар экан, “луғат” сўзининг этимологиясига ҳам тўхталади. У терминнинг ахборот ташиш, маълумот бериш хусусиятига эгаллигига ишора қилади ва “Ҳозирги замонавий катта луғатларининг аждодлари бирор асар матнида учрайдиган, тилда кам ишлатиладиган маъноси тушунарсиз сўзлар, ўзлашма сўзлар, диалектизмларга шарҳ берувчи глоссарийлар ёки вокабулярийлар эди. Шунинг учун “луғат” терминининг асосида “сўз” ётади. Хусусан, Поллукснинг машҳур луғати “Ономастикон”нинг номланиши асосида ҳам “сўз, ном” маънолари ётади”, дейди. [8] К.Бак катор роман ва герман тилларида луғат маъносида ишлатилувчи атамаларни келтириб, этимологик жиҳатдан “луғат” атамаси қадимда кўп тилларда кенг маънода нутқ, умуман, тил, фалсафий (адабий) “шарҳ” ва мавзувий тасниф маъноларини англатиши мумкин бўлган сўз билан боғлиқ эканини таъкидлайди.

П.Н.Денисов бу борада олиб борган узок изланишларидан сўнг “луғатлар доимо ўқув мақсади билан боғланган” деган қатъий хулосага келади ва ушбу хулосага келишининг асосий сабабларига қуйидагиларни асос қилиб кўрсатади: 1) қадимги

луғатлар икки тилли таржима луғатлари ҳамда маъносини тушуниш қийин бўлган сўзлар луғати бўлган (маълумот, изоҳ бериш вазифасини бажарган); 2) улар мактаб учун хизмат қилган (луғатнинг ўқув жараёнига мослашганлиги); 3) сўзлиги кўп ҳолларда мавзувий тартибга асосланган (луғатларнинг тизимлаштириш вазифаси) кўрсатишини айтиб ўтади ва деган ҳулосага келади. [3, 214]

Тадқиқот методологияси. Луғатчиликнинг тадрижий таракқиёти ҳақида гап кетар экан, кўп ўринларда таржима луғатлари – лингвистик луғатлар – комусий луғатлар – таълимий (ўқув) луғатлар – электрон луғатлар кетма-кетлиги келтирилади. Жаҳон тилшунослигида луғатчилик тарихи юзасидан олиб борилган тадқиқотлар луғатларнинг илк кўринишлари таълимий мақсадларда яратилгани – илк луғат намуналари аслида мактаб учун яратилган ибтидоий ўқув қўлланмалари бўлгани, аниқроғи, ибтидоий мактабларда луғатлар дарслик вазифасини ўтаганини кўрсатмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Айни пайтда жаҳон ўқув лексикографиясининг анъанавий (босма) ва электрон шаклда (компьютер, мобил қурилмалар учун) яратилган бир неча халқаро жанрлари юзага келган бўлиб, уларнинг айрим кўринишлари хусусида тўхталиб ўтамыз.

Комплекс ўқув луғатлар. Замонавий ўқув луғатчилигида комплекс луғатларни яратишга бўлган талаб кундан-кунга ортиб бормоқда. Модомики, ўқув луғати тил лексик қатламини ўқув мақсади билан тўлиқ қамраб олиши билан характерланар экан, у бу талабни қониқтира олиши керак. Комплекс луғатлар ўқув лексикографиясининг кенг қамровли, кўп мақсадли жанри бўлиб, ҳам луғат, ҳам лексик минимум вазифасини бажариши, ҳам лексик сатҳни турли томонлама ўрганиш имконини бериши билан характерланади. Комплекс луғат дейилишига сабаб, унинг тил лексик сатҳининг барча қирраларини биттада акс эттиришидир.

Лексик минимумлар. Таниқли рус лексикографи В.В.Дубичинский “ҳозирги кунда лексикографиянинг ўқув луғатчилиги соҳаси биринчи ўринда туради. Ўқув жараёни эҳтиёжлари учун методик жиҳатдан асосланган лексик минимумлар, тор мутахассисликлар учун терминологик луғатларни яратиш, муайян тилнинг миллий-маданий хусусиятларини тавсифлаш – буларнинг барчаси ҳамон долзарб ва зарур бўлиб қолмоқда”, деган эди. [9, 335]

Даражали луғатлар. Маълумки, ўқув луғати мураккаблик даражасига кўра 1-даражали луғатлар (мактабгача ёшдаги болалар учун синонимлар ёки омонимлар луғати, изоҳли луғат); 2-даражали луғатлар (қуйи синфлар учун синонимлар ёки омонимлар луғати, изоҳли луғат); 3-даражали луғатлар (юқори синфлар учун синонимлар ёки омонимлар луғати, изоҳли луғат)га бўлинади. Жаҳон ўқув лексикографиясида сўнгги йилларда даражали луғатлар серияси қузелмоқда.

Серияли луғатлар. Бугунги жаҳон луғат хазинасида ўқув луғатларининг халқаро жанрлари мавжуд, бу жанрларнинг бир неча сериялари юзага келган. Жумладан, инглиз тилида “Very First Dictionary”, “Children’s dictionary”, “Learning dictionary”, “Dictionary for kids”, “My First Dictionary”, “Collins school dictionary”, “Macmillian school dictionary”, “Merriam Webster’s school

dictionary”, “Scholastic children’s dictionary”, рус тилида “Самый первый словарь”, “Мой первый словарь”, “Учиться только на пятерки!”, “Словарь школьника”, “Словари и справочники для детей”, “Круглый отличник”, “Словари русского языка для школьников”, “Энциклопедический словарь юного ...” “Учебный словарь”, “Школьный словарь”, “Удивительные энциклопедии”, “Энциклопедия в картинках”, “Энциклопедия юного ученого”, “Твоя первая энциклопедия”, корейс тилида “Kindle Edition”, “Booculchacha”, қозоқ тилида “Ақылды балапан”, “Ең алғашқы сөздік”, ўзбек тилида “Менинг биринчи луғатим”, “Менинг биринчи энциклопедиям” каби серияли луғатлар яратилганини қузеатиш мумкин.

Электрон луғатлар. Луғат ҳар доим энг керакли ва энг муҳим нашр ҳисобланган. Бирок бугунги ўқувчи учун луғатнинг нафақат мукамаллиги, балки унинг фойдаланишга қулайлиги ҳам муҳим. Шу боис Европа мамлакатлари, АҚШ, Россия, Хитой, Корея ва бошқа мамлакатлар асосий эътиборни мавжуд луғатларни, хусусан, ўқув луғатларини ҳам компьютерлаштириш масалаларига қаратди. Шу тариқа ХХІ аср бошига келиб луғатшунослик ўзининг шаклан ва мазмунан бутунлай янги ривожланиш босқичига қадам қўйди. Бу мавжуд луғатларнинг полиграфик (қоғоз) шакли негизда уларнинг электрон версиясини яратиш, яъни луғатларни компьютерлаштириш билан боғлиқ эди. Айнан шу жараён лексикографиянинг янги тармоғи – электрон луғатчиликнинг юзага келишига сабаб бўлди. Бу, ўз навбатида, луғатшунослар ва луғатдан фойдаланувчилар учун қўшимча билим ва қўникмани талаб эта бошлади.

Электрон луғат – тилнинг лексик тизими ёки муайян билим соҳасига оид асосий тушунчаларни жамлаган ва улардан интеллектуал мақсадларда автоматик фойдаланиладиган компьютер ёки бошқа электрон қурилмада ишлашга мўлжалланган луғат тури бўлиб, керакли сўзни тез ва осон қидириш имконини беради.

Айни пайтда жаҳон луғатчилиги, хусусан, ўзбек лексикографиясида ҳам электрон луғатларнинг онлайн ва офлайн тарзда ишлайдиган бир неча кўринишлари юзага келган. Уларнинг айримлари хусусида тўхталиб ўтамыз.

1. WordNet типдаги ўқув-тезауруслар ва ассоциатив луғатлар. WordNet – бу ўтган асрнинг 80-йилларида Притон университетидида ишлаб чиқилган ва лицензияланган инглиз тилининг лексик базаси бўлиб, ўзида электрон тезаурус-луғат ҳамда инглиз тилининг семантик тармоқларини бирлаштиради. Бу типдаги луғатлардан кўпроқ илмий тадқиқотлар ва бизнес мақсадида фойдаланилади. Ундан фойдаланишда бир неча дастурлар ва интерфейслар билан ишлашга тўғри келади. Луғат асосий сўз туркумларидан иборат тўртта тармоқдан ташкил топган: от, феъл, сифат, равиш. WordNet таянч луғат бирлигини алоҳида сўз эмас, “синсет (англ. Synset)” деб номланувчи синонимлар қатори ташкил этади. Ишлашга қулай бўлиши учун ҳар бир синсет сўзнинг матнда ифодаляйдиган турли маъноларига мисоллар билан тўлдирилган. Кўп маъноли сўзлар турли синонимик тармоқларда англатган маъносидан келиб чиқиб, турлича синтактик қуршовлар билан берилади.

2. Интерактив луғатлар. Миллий тил, она тили ўқитиш сарадорлигини оширишда ўқувчининг

фаол лугат захираси – сўз бойлиги ва коммуникатив компетентликка эгаллиги муҳим рол ўйнайди.

Интерфаол лугат – бугунги ўзгарувчан дунёнинг фавкулудда энг кичик ўзгаришларига ҳам зудлик билан жавоб бера оладиган, мунтазам такомиллашиб борадиган нутқ ва тафаккурни ўстириш воситаси. Интерфаол лугатнинг характерли хусусиятларидан бири унинг ўқув жараёнида таълим олувчиларнинг турли тоифалари – иқтидорли ёки кам ўзлаштирувчи ўқувчилар, имконияти чекланган болалар, шунингдек, тилни она тили сифатида ўрганмайдиганлар учун ихтисослашганлиги. Интерактив лугатлар, асосан, педагогик мақсадларда яратилади, шу сабабли баъзан илмий адабиётларда у “ўқув лугати” терминининг синоними сифатида ҳам ишлатилганига дуч келиш мумкин. Интерфаол тоифага мансуб лугатларнинг яна бир муҳим хусусияти уларнинг электрон шаклда яратилгани. Лексикографиянинг янги тармоғи – электрон лугатчилик айнан фойдаланиш қулайлигига эга бўлган катта ҳажмли электрон интерактив лугатларни яратиш эҳтиёжи билан юзага келган.

3. Корпус лугатлар. Лингвистик корпуслар – матн корпусларини тузиш ва улардан фойдаланиш компетенциясини шакллантириш бугунги кунда жадал тараққий этиб бораётган корпус лингвистикасининг асосий масалаларидан бири. Корпус лингвистикаси XX асрнинг 90-йилларида тилшуносликнинг алоҳида соҳаси сифатида ажралиб чиқди. Корпус мураккаб лисоний бутунлик сифатида ўзида нутқий/лисоний манбанинг таркибига доир кенг ҳажмли ахборотни сақлабгина қолмай, шу ахборотни тақдим этишнинг формал усуллари (сўзларни индексациялаш, морфологик маълумот ва б.)ни ҳам жамлайди.

Бугунги кунда интернет сайтларида муайян миллий тил матнларининг электрон шаклдаги катта тўпламига асосланган, энг мукамал ишланган ва тўлдириб борилаётган корпуслар сифатида тан олинган <http://ruscorpora.ru> (Россия Федерацияси), <http://sara.natcorp.ox.ac.uk> (Буюк Британия), <http://ucnk.ff.cuni.cz> (Чехия) миллий корпусларини учратиш мумкин.

4. Онлайн-луғатлар – интернетда жойлаштирилган, муайян сайтда ишлашга мўлжалланган, кўплаб кидирув порталлари (google.com, yandex.ru, rambler.ru, mail.ru)ни ўзига бирлаштирган ва фойдаланиш бепул бўлган, айти пайтда энг тез оммалашаётган лугат тури. Жаҳон ўқув лексикографиясида онлайн лугатларнинг уч кўриниши учрайди: 1) босма вариантларига тўла мос келадиган муаллифлик лугатлари; 2) муаллифлик ҳуқуқига зид ҳолда чоп этилган босма муаллифлик лугатларини нусхалаш (сканерлаш) орқали яратилган сохта (пиратский) лугатлар; ва 3) ҳар икки тоифага мансуб жиҳатларга асосланган аралаш лугатлар. [10]

Онлайн-луғатларнинг энг машҳур кўринишлари сифатида Wikipedia, Lingvo, Мультитран кабиларни кўрсатиш мумкин. Викилуғат (Викисловарь, Wiktionary) Викимедия фондининг (Wikimedia Foundation) кўп тилли лойихаси асосида яратилган онлайн лугат, 150га яқин тилга мансуб грамматик, изоҳли, этимологик лугат ва тезаурусларни ўзида жамлаган. Lingvo лугати ABBYY Press, “Русский язык-Медиа”, “РУССКО” каби машҳур нашриётларда чоп этилган босма лугатларнинг асл нусхаси асосида яратилган, инглиз, немис, француз, итальян, испан, украин, лотин, рус ва бошқа тиллардаги материалларни қамраган ва сифатли таржима қилиб берадиган, интернетда lingvo.abbyyonline.com манзили бўйича жойлаштирилган онлайн-луғатлардир. Мультитран муайян тилга мансуб матнни рус, инглиз, немис, француз, итальян, испан, голланд, латиш, эстон ва япон тилларига таржима қилишга мўлжалланган, олти миллионга яқин атамаларни ўз ичига олган ва алифбо, морфологик ва фразеологик тартибда кидириш имкониятига эга бўлган икки тилли лугатлар тизими.

Онлайн ўқув лугатлари устида изланишлар олиб борган АҚШнинг Иллинойс шимоли-ғарбий университети профессори У.Нурмухамедов онлайн ўқув лугатларини ўқувчиларнинг сўз бойлигини оширишда энг стратегик ва самарали восита деб баҳолайди. У энг яхши онлайн ўқув лугат қуйидаги талабларни қониқтира олиши лозим деб ҳисоблайди: 1) лугат корпусида энг зарур сўзлар танлаб олиниши; 2) мазкур сўзларнинг қўлланиш частотаси; 3) бирикувчилари; 4) сўзнинг нутқда қўлланиши билан боғлиқ мисоллар; 5) ёш билан боғлиқ ҳолда турли йўналишлар бўйича фаол лугат захирасини тўлдириш учун хизмат қилувчи материал.

Хулоса ва таклифлар. Жаҳон ўқув лексикографиясининг бугунги кунда ўқув лугатларининг янги авлодларини яратиш борасида катта ютуқларни қўлга киритганига қарамай, ўзбек ўқув лугатчилигида бу борада энди дастлабки қадамлар ташланмоқда. Замонавий ўқув лексикографиясининг сўнгги ютуқлари нуктаи назардан ёндашсак, мамлакатимизда ўқув лугатчилигининг жорий ҳолатини қониқарли деб бўлмайди. Ўқувчилар учун зарур бўлган лугатлар яратилмас экан, ижодий тафаккурни ривожлантириш, оғзаки ва ёзма нутқни ўстириш воситаси бўлган жорий дарсликлар ўз вазифасини тўла бажара олмайди. Шу билан биргаликда, она тили бўйича бериладиган машқ ва топшириқлар дарсликнинг ёрдамчи воситаси бўлган лугатлар, қомуслар, маълумотномалар, матнлар тўплами билан ишлашга мўлжалланса, фақат алгоритмик йўсиндаги, изланишга йўналтирувчи машқ ва топшириқлардан иборат дарслик ҳажми бир неча баравар қисқаради. Бу эса ўз-ўзидан унга сарфланаётган давлат маблағининг ҳам шунчалик тежалишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР

1. Нейматов Х., Турсунова О. Ахборот асрининг тилшуносликка талаби // Филология масалалари: Илмий ва илмий-методик мақолалар тўплами. – Тошкент: Фан, 2013.
2. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. Пособие. М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
3. П.Н.Денисов. Об универсальной структуре словарной статьи. – В.кн.: Актуальные проблемы учебной лексикографии. Сост. В.А.Редкин. М., «Русский язык», 1977., 320 с.
4. Jonson S. The plan of a Dictionary of the English Language. L. 1747, p.4-5
5. A Dictionary of the English Language. <https://en.wikipedia.org/wiki/>

6. Dubois J. Dictionnaire et discours didactique. – “Langages”, P/,1970, p. -42; <http://pageperso.lif.univ-mrs.fr/~paul.sabatier/Dictionnaires-Dubois.pdf>
7. Matore G. *Histoire des dictionnaires français*. Paris, LAROUSSE, 1968, 278 p.
8. Buck C.D. A Dictionary of selected synonyms in the principal Indo-European languages. Chicago, 1949. <https://www.amazon.com/Dictionary>
9. Дубичинский В.В. Лексикография русского языка: учеб. пособие / Дубичинский В.В. – М.: Наука: Флинта, 2008. – 432 с.
10. Онлайн-словар. [Электрон ресурс]. URL:<https://ru.wikipedia.org/wiki/>

УЎК: 378.091.3:811.

Нилуфар ДЖАЛИЛОВА,
Тошкент педиатрия тиббиёт институти
Хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси
nilu-smart@mail.ru:

ЎзДЖТУ профессори, ф.ф.н. Ирискулов М.Т. тақризи асосида

LEARNING ENGLISH AS THE MOST IMPORTANT ELEMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE DOCTORS

Annotatsiya

The learning of English language in a medical university, as a tool for the formation of the intellectual potential of the individuality and professionalism, is an important discipline, which is aimed at educating a competent specialist. The process of training future medical personnel prepared for cross-cultural communication, capable of using English for scientific and professional activity in conditions of the global information environment requires comprehensive optimization and improvement of the process of English language learning in the field of higher medical education.

Key words: English, professionalism, competence, method, training, education, medicine, study.

ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ВАЖНЕЙШИЙ ЭЛЕМЕНТ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ

Аннотация

Изучение английского языка в медицинском вузе, как инструмент формирования интеллектуального потенциала личности и профессионализма, является важной дисциплиной, направленной на воспитание компетентного специалиста. Процесс подготовки будущих медицинских кадров, подготовленных к межкультурной коммуникации, способных к использованию англоязычной научной и профессиональной информации, годных к условиям глобального информационного окружения требует всесторонней оптимизации и совершенствования процесса изучения английского языка в сфере высшего медицинского образования.

Ключевые слова: английский язык, профессионализм, компетенция, метод, обучение, образование, медицина, изучение.

БЎЛАЖАК ШИФОКОРЛАРНИНГ ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎЗЛАШТИРИШИ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИНГ МУҲИМ ЭЛЕМЕНТИ СИФАТИДА

Аннотация

Тиббиёт олий таълим муассасаларида инглиз тилини ўзлаштириш жараёни касбий маҳорат ва интеллектуал салоҳият шакллантиришнинг муҳим омили сифатида намоён бўлиб, профессионал жихатдан етук мутахассисларни тарбиялашга қаратилган. Глобал аҳборот муҳити шароитига мослаша оладиган, инглиз тилидаги илмий ва касбий маълумотлардан фойдалана оладиган, маданиятлараро мулоқот учун тайёргарлик даражаси юқори бўлган бўлажак тиббиёт ходимларини тайёрлаш олий тиббий таълим соҳасида инглиз тилини ўрганиш фаолиятини ҳар томонлама оптималлаштириш ва такомиллаштиришни талаб қилади.

Калит сўзлар: инглиз тили, профессионализм, компетенция, метод, тренинг, таълим, тиббиёт, ўзлаштириш.

Кириш. Замонавий тиббий олий таълимнинг бугунги кун эҳтиёжлари тиббиёт соҳасини глобал ривожланиш тенденцияларига мослашиш, бунда мазкур вазифани тўлақонли амалга оширишга қаратилган. Бўлажак шифокорларни тайёрлашдаги янгича ёндошув модели жаҳон меҳнат бозорига интеграциялашувни таъминлашни, шунингдек, инглиз тилини мукамал эгаллаган, мобил ва юсак маҳоратли мутахассисларга бўлган эҳтиёжни назарда тутди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 27-июлдаги “Олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш сифатини оширишда иқтисодий соҳалари ва тармоқларининг иштирокини янада кенгайтириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-3151-сонли Қарорида бугунги кунда мутахассислик фанларини инглиз тилида ўқитишни ташкил қилиш ҳамда хорижий таълим муассасалари билан халқаро таъриба алмашинуви ташкил қилиш каби вазифаларга алоҳида эътибор қаратилар экан, бўлажак кадрларни халқаро стандартлар даражасига

етказиш, уларнинг хорижий тилларни, жумладан, инглиз тилини мукамал эгаллаши масаласи кун тартибига долзарб вазифа сифатида намоён бўлади. Тиббий олий таълимда мутахассислик ва инглиз тили фанларининг ўзаро интеграциялашуви етук профессионал даражани лойihalаштириш ва таъминлашни назарда тутган ҳолда, фанлараро уйғунликни таъминлаш методикасини ривожлантиришни талаб этади. Тиббиёт соҳа мутахассиси учун касбий компетентликнинг самарали механизмлари, ўз навбатида, касбий-методик компетентликкача бўлган даврда профессионал дастурларнинг хилма-хиллиги, замонавий дунё талабларига мослашувчанлиги билан характерланади. Бунда олий таълим тизимида инглиз тили бўйича ўқитиш методологиясининг янгича модели олий таълим тизимини ислоҳ қилиш шартлари билан ҳамроҳ равишда, тиббиёт соҳаси учун бўлажак мутахассисларнинг замонавий киёфасини белгилайди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Замонавий тадқиқотлар турли мутахассислик

йўналишидаги олийгоҳларда инглиз тилини ўқитишда талабаларнинг тил кўникмаларини янада оширишлари учун асосан интерактив ўқитиш услубларини такомиллаштириш ва замонавий мутахассисликка мослашган ўқув дастурларини яратиш каби вазифаларнинг муҳимлиги таъкидланар экан, талаба ва ўқитувчи ўртасидаги самимият ва ишонч даражасининг ўта долзарблиги ҳам алоҳида ўрин тутиши тақозо этилади [1]. Инглиз тилининг замонавий глобал иқтисодиётга "ишлаб чиқаришнинг маҳсулоти сифатида" тобора кириб келиши эса унинг жаҳон иқтисодий-ижтимоий ривожланишида ўта кадрли эканлигини белгилайди [2]. Шунингдек, замонавий тадқиқотларда илмий ва техник тараққиёти жараёнида кўплаб қийинчиликлар ва муаммолар мутахассисларнинг инглиз тилини етарли даражада ўзлаштирилмаслиги оқибатида вужудга келиши, дарвоқе, бўлажак мутахассисларни тайёрлашда бакалаврият дастурларининг такомиллаштириш механизмларини янгича шакллантириш муҳимлиги таъкидланади. Шунингдек, талабаларнинг инглиз тили бўйича зарур компетенцияларни шакллантиришда соҳавий илмий коммуникация, ёзув ва тақдирот қобилиятларини янада ривожлантиришнинг янгича услублари илгари сурилади [3]. Педагогик тизимнинг ўзига хос хусусияти унинг таркибий компонентлари конструктив, диагностик, коммуникатив механизмлар кўринишида намоён бўлиши, унга педагогик жараённинг барча иштирокчилари фаол жалб этилиши каби ёндошув касбий компетентлик ҳақидаги тушунчанинг яна бир талқини сифатида белгилаб берилди [4]. Шунингдек, баъзи экспертлар томонидан илгари сурилган касбий ривожланиш аслида малакавий салоҳиятнинг баҳоланишига таянувчи профессионал ривожланиш эканлиги, бунда ўқитувчи ва талабалар ўртасидаги ўзаро таъсир ҳақидаги далилларга асосланиш муҳимлиги ҳақидаги изланишлар ҳам диққатга сазовор [5].

АҚШ Кентаки университети профессори Томас Р.Гаски профессионал компетенция инсоният тарихида, таълим жараёни ривожланишининг барча босқичларида, сиёсий ўзгаришлар ва қонуний ислохотлар заминидан зарурий бўлган ўзгаришларга эришишнинг асосий воситаси бўлиб келганлигини таъкидлайди [6]. Томас Р.Гаски талабаларни ўқитиш фаолиятини яхшилаш борасида ўқитувчиларнинг касбий билим ва кўникмаларини ошириш учун самарадорликни аниқлаш бўйича беш поғонали даражани оддийдан ўта мураккабликкача қуйидагича ифодалайди:

1. Таълим иштирокчиларининг малака ошириш жараёнига бўлган муносабати ва тажриба.
2. Таълим олиш муддати ва амалиёт.
3. Рағбат ва ёрдам.
4. Янгича билим ва кўникмалардан фойдаланиш.
5. Талабаларни ўқитишни мунтазам яхшилаш.

Бунда олим самарали малака ошириш ҳамда аниқ мақсадга эга бўлиш билан бирга баҳолаш тартибларини тўғри ташкил этиш механизмларини белгилаб беради. Масаланинг ечимини режалаштиришда Томас Р.Гаски қуйидаги қадамларни белгилаб беради:

- Мазкур фаолиятнинг ўқитиш фаолиятига алоқасини мувофиқлаштириш;

- Ўқиш сўнгида талаба қандай натижаларга эришишини аниқлаш;

- Самарали натижаларга энг яхши таъсир этган жиҳатларни топиш.

Томас Р.Гаскининг фикрича, ўқитувчининг малака ошириши, янгича услуб ва кўникмалардан фойдаланиши, шунингдек, ҳар бир ўзгаришга индивидуал жараён сифатида ёндошиш муваффақиятли натижага эришиш учун пойдевор яратади, шу билан бирга, индивидуал ва ташкилий жараёнларнинг оптимал равишдаги узвийлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Шу сабабли тавсия этилиши мумкин бўлган сифатли касбий ривожланиш жараёнининг энг афзал томони ташкилий ва мотивацион жиҳатларнинг мувофиқлигидир, деган хулосага келади.

Умумий методологик тавсиф. Тиббиёт соҳа мутахассиси билимли ва ўз фаолиятининг мохир устаси бўлса-да, глобаллашув жараёни ҳамда фан ва технологияларнинг жадал ривожига ҳар бир соҳа вакили учун ўз шартини қўяди. Англиянинг *UsingEnglish.com Limited* халқаро веб саҳифаси тадқиқотчиси доктор Г.Маниваннан фикрича, соҳа мутахассисларининг муваффақиятли касбий маҳорати уларнинг коммуникатив қобилияти билан чамбарчас боғлиқдир [7]. У ёзиш, мантикий фикр юритиш салоҳияти билан бир қаторда, мулоқот компетенцияси жуда муҳим аҳамиятга эгалигини, маркетинг ва ишбилармонликда касбий салоҳият ўзгалар билан келишув ва ўзаро бир-бирини тушунишга эришиш каби қобилият билан ниятда боғлиқ эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бунда тиббиёт ОТМ лари талабаларини ўқитишда сифат кўрсаткичларига эътибор берган ҳолда, "касбга йўналтирилган инглиз тили" – *English for specific purposes (ESP)* га оид коммуникатив компетенция ҳосил қилиш бўлажак соҳа мутахассислари учун айтиш мумкин. Буюк Британия Бирмингем университети профессори Мартин Хьювингзнинг фикрича, ESP нинг ривожланиш тенденциялари келгусида географик жиҳатдан кенг тарқалувчи, мутахассисликни жаҳон миқёсида янада юқори поғонага кўтарувчи йўналиш сифатида намоён бўлмоқда [8]. Шу билан бирга, инглиз тилини ўқитишга қаратилган вазифаларнинг бугунги кун ислохотлари натижасида жадал ошиб бориши туфайли, тиббий соҳага қаратилган инглиз тили дарсликларининг кўпчилиги эскириб қолганлиги, бу борада янги адабиётларга бўлган эҳтиёжнинг кундан-кунга ошиб бораётганлиги барчага маълум. Талабаларни инглиз тили бўйича саводхонлиги даражасини белгилаш бугунги кунда Европа Кенгашининг "Чет тилини эгаллаш умумевропа компетенциялари: ўрганиш, ўқитиш ва баҳолаш" тўғрисидаги умумэтироф этилган халқаро меъёрлари (*CEFR – Common European Framework of Reference*) талаблари эътиборга олинган ҳолда ўтказилиши мақсадга мувофиқдир. Унда белгиланган чет тилини билиш даражасининг тўртта кўрсаткичи, яъни тинглаб тушуниш, оғзаки мулоқот, ўқиш ва, фикрни ёзма баён этиш доирасида тил эгаллашга қўйиладиган талаблар ва мезонлар ўз ифодасини топган [9]. лекин, айтиш жоизки, хорижий тил ўқитиш дастурлари ҳамма вақт ҳам самара беравермайди. Ўқитувчи мақсадли фаолият юритса, бунда унинг ҳаракатлари ва фаолияти талабалар тил ўрганишларининг юқори даражасини эгаллашга қаратилган бўлса, у ўз олдида керакли талабларни қўйиб бораверади ҳамда бу талабларга ўз

вактида жавоб беришга уриниб, хакикий ютукка эришиш имкониятига эга бўлади. Тилларни ўрганувчи талабаларга бунда қуйидаги талаблар қўйилиши муҳим [10]:

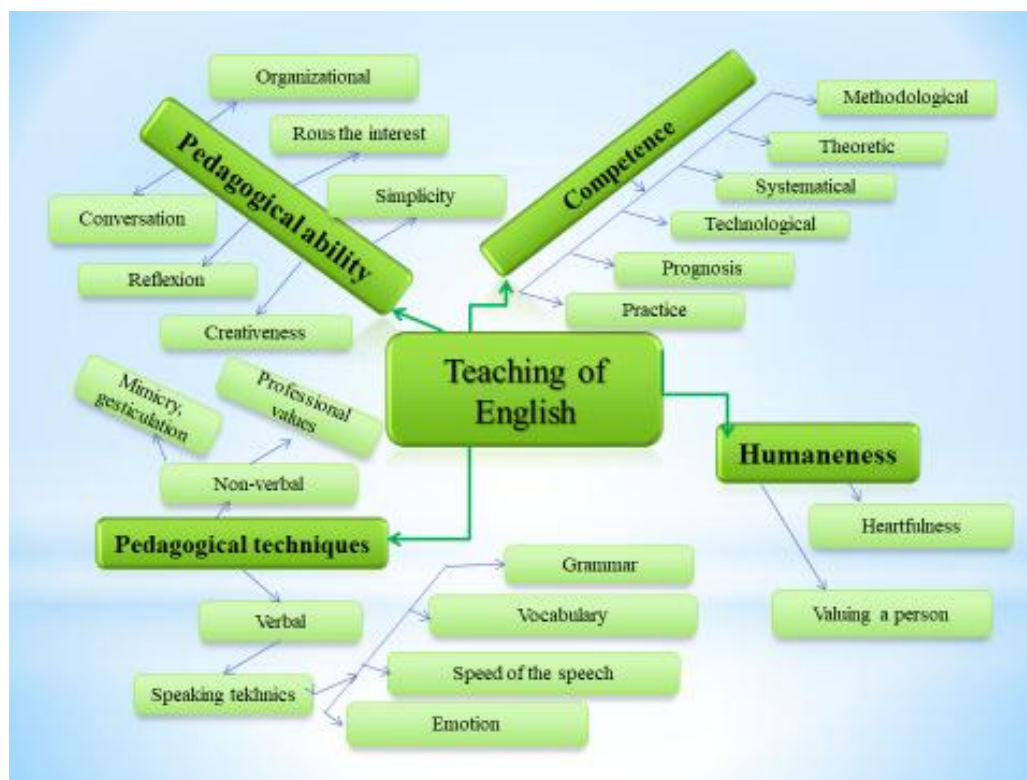
1. Қизиқиш.
2. Меҳнатсеварлик.
3. Интилувчанлик.
4. Ҳоҳиш ва ирода.

Касбий жиҳатдан тилларни эгаллаш билан бирга, принципиаллик, касбий етуқлик, ташкилотчилик, зийраклик, кузатувчанлик, адолатлилик, танқидни қабул қилиш маданияти, ўзгаларни ишонтириш ва қизиқтириш қобилияти ва бошқа фазилатларни ҳам ҳисобга олиш ўринли. Шахсий сифатлар ила профессионал-педагогик кўникма ва қобилиятлар ҳам муҳим аҳамиятга эга. Унинг бу кўникмаларига: билиш, лойиҳалаш, коммуникатив нутқ ва ташкилотчилик каби ҳислатлари мисол бўлиши мумкин. Шу билан бирга, услублар, шакллар, ўқув дастур ва материаллари такомиллашуви

ва турли ҳилда эканлигига қарамай, инглиз тили ўқитувчилари доимий тарзда ўқитиш жараёнида қуйидаги саволларга жавоб излайдилар:

- талабаларда инглиз тилига қизиқишни уйғотиш ва келажак фаолиятида унумли фойдаланишнинг муҳим эканлигини сингдириш учун нималар қилиш муҳим;
- талабаларда сўз бойлигини ошириш учун нималар самаралироқ натижа беради;
- грамматикани қандай услубда тушунтириш қулайроқ;
- янги услубларнинг камчиликлари ҳам мавжудми;
- натижавийликка эришишнинг асосий омилларини белгилаш учун нималар зарур ва ҳ.

Таҳлил ва натижалар. Талабаларни қуйидаги кўрсаткичлар бўйича қизиқтиришда ўқитувчининг фаолияти катта аҳамиятга эга ижобий жараён бўлиб, унинг салоҳияти ва маҳорати алоҳида аҳамият касб этишини қуйидаги қўришда тасвирлаш мумкин:

Ўқитувчининг профессионал салоҳияти таълим сифатига таъсир кўрсатиш билан бирга, талабада касбий компетенция ҳосил қилиш, бунинг учун маълум ресурсларни сарфлаган ҳолда мустақкам пойдевор яратиш вазифасини ўтайди. Ўқитувчининг малакасини мунтазам равишда ошириб бориш ва фаол таълим турларини такомиллаштириш алоҳида аҳамият касб этади. Бўлажак шифокорларнинг касбий салоҳияти доирасидаги улғайиши даврида уларнинг инглиз тилини ўрганишдан қониқиш ҳосил қилувчи ижобий эмоциялар ва яхши кайфиятга эга бўлиши учун оптимал шаклларни излаб топиш муҳим ва долзарбдир. Профессional компетентлик масаласи тилларга ўқитиш нуктаи назаридан мавжуд моделлар ва услубларни ҳисобга олган ҳолда, мослашувчанлик билан бир қаторда, ҳаракатчанлик ва мобиллиқни талаб қилади. Касбий тайёрганлик мижозлар ва

истеъмолчиларнинг реал эҳтиёжлари билан боғлиқ жараён бўлиб, замон билан ҳамнафас равишда ривожланиб, такомиллашиб бораверади. Тиббий олий таълимдаги малакали педагог кадрларнинг етишмаслиги, хорижий таълим муассасалари билан ҳамкорлик етарлича йўлга қўйилмаганлиги муаммолари каби вазифалар ечимини топиш бугунги кун таълим ислохотларининг кун тартибидagi асосий масалаларидандир. Шу билан бирга, ўқув жараёнига илғор хорижий тажрибаларни жорий этиш ҳамда хорижий муассаларда стажировка ўтиш ва малака ошириш масаллари ҳам олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш заруриятини тақозо этади. Хар бир замонавий тиббиёт ходимининг хорижий тилларни билиш саводхонлиги замон талабидир. Дарвоқе, инглиз тилини ўрганиш учун мотивацион муҳитни ҳар томонлама кучайтиришни олдимишга асосий мақсад

қилиб қўяр эканмиз, ҳар бир тиббиёт соҳа мутахассиси ўзи учун ана шу жараёнинг энг асосий жиҳатини тушуниши шарт: ҳаракат қилиш керак, фаол меҳнат қилиш билан бирга ўз-ўзини тарбиялаш, ўз устида ишлаш шарт.

Хулоса ва таклифлар. Тиббиёт олий таълим муассасаларида таълим жараёнининг барча босқичларида инглиз тилини касбий жиҳатдан керакли даражада ўзлаштириш учун энг аввало ҳар бир талабадан *“Нима учун тилларни ўрганмоқчиман ва бу билан нимага эришаман?” деган саволга аниқ жавобни олиш* мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, бўлажак шифокор учун инглиз тилини иллюзия сифатида эмас, балки реал ҳолатда ўрганиш, ўрганилаётган тилнинг ёзиш, эшитиш, тинглаш ва гапириш компетенцияларини эгаллаш учун конкрет ҳаракат керак. Тиббиёт соҳа мутахассисларининг касбий фаолиятида бугунги кун тилларни билишга қаратилган ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий жараёнларнинг ўзи мазкур саволларга жавоб топишга қўмаклашиб, самарали услубларни топишга даъват этади. Таъкидлаш жоизки, тиббиёт олий таълим муассасаларида инглиз тилини ўқитишнинг энг яхши маҳсули бу натижадир. Ҳеч қандай ижтимоий ва психологик тўсиқларнинг йўқлиги қониқиш ва мақсадга эришиш учун пойдевор яратади. Хулоса қилиб айтганда, инглиз тилини тиббиёт олийгоҳлари талабаларининг касбий компетентлигини янада ошириш учун ўқитиш жараёнининг сифати асосан қуйидаги шакллarda намоён бўлади:

1. Тиббиёт ОТМларидаги талабаларни инглиз тилига ўқитиш муҳити, шунингдек,

мутахассислик кафедралари педагог ходимлари ҳамда соҳа экспертлари ва олимларнинг тилларни билиш даражаси қанчалик юқори бўлса, қолган кадрлар ва талабаларнинг ҳам тилларни ўзлаштириш истаги ортади.

2. Приоритетларнинг тўғри қўйилиши, касбий қизиқишни замонавий стандартларга мослаштириш, муҳитнинг қулайлиги, соҳа мутахассисларининг тилларни билишдаги юқори савияси – буларнинг барчаси кадрларнинг оммавий тил ўрганишига, самарали натижаларга эришишга, бу борада ўзини ўзи бошқаришига қулай шароит яратади.

3. Тиббиёт олий таълим муассасаси талабаларнинг инглиз тилини ўзлаштириши учун ўзининг мотивацион стратегиясини қабул қилишида инглиз тили ўқитувчилари учун зарур муҳит ва шароитларни яратиб бериши муҳим, бунда мутахассислик ва соҳанинг ўзига хос хусусиятлари инобатга олиниб, зарур ёндошувлар қабул қилинган ҳолда, уларнинг барчаси яхлит ўқув жараёни шаклида намоён бўлади.

Бўлажак шифокор кадрларнинг инглиз тилини билиш масалалари, бу борадаги уларнинг компетентлиги глобаллашув жараёнининг талабларига мослашган тарзда юқори натижаларга эришишнинг муҳим омилдир. Инглиз тилини тиббиёт олийгоҳлари талабалари томонидан пухта ўзлаштирилиши уларнинг касбий компетентлигининг шаклланишида, юксак натижаларга эришишида мустаҳкам пойдевор сифатида хизмат қилиши шубҳасиздир.

АДАБИЁТЛАР

1. Clement, T. Murugavel. English for Employability: A Case Study of the English Language Training Needs Analysis for Engineering Students in India. English Language Teaching; Vol. 8, No. 2; 2015. <http://dx.doi.org/10.5539/elt.v8n2p116>.
2. M.Jeon. Native-English speaking teacher's experience in East-Asian language programs. System 88(2020) 102178. www.elsevier.com/locate/system.
3. Yunping Ye. EAP for undergraduate science and engineering students in an EFL context: What should we teach? Ampersand 7 (2020). <http://dx.doi.org/10.1016/j.amper.2020.100065>.
4. Kuzmina, N. V. Professionalism of the personality of the teacher and the skill of industrial training. Kuzmina. — M.: High school.1990.198 бет.
5. Guskey T.R. (2000). Evaluating professional development. Thousand Oaks, CA: Corwin Press.
6. Thomas R. Guskey. Evaluating Professional Development. University of Kentucky, Lexington, KY, USA. 2000.
7. Dr. G.Manivannan. Teaching English for Specific Purposes: Learning and Teaching. January, 25th. <https://www.usingenglish.com>.
8. Hewings, M. A history of ESP through English for Specific Purposes. English for Specific Purposes World, UK 2002.
9. Common European Framework of Reference for Languages: learning, teaching, assessment", 1996. - 260 pp.
10. Д.Д.Буранова. Тиббиёт олий таълим муассасаси талабаларига инглиз тилини ўқитишда соҳага оид янгича методик ёндошув. 100 б. Тошкент -2020.

Nurbek JURAYEV,
*Qarshi davlat universiteti, Xorijiy tillar fakulteti,
Ingliz tili va adabiyoti kafedrasida o'qituvchisi
E-mail: nurbekjurayev6363@gmail.com*

TDO 'TAU professori B.R. Mengliyev taqrizi asosida

SEMANTIC STRUCTURE OF ENGLISH PROVERBS IN DIFFERENT THEMATIC GROUPS

Abstract

Proverbs have been a vivid reflection of people's minds, observations, and attention to the environment, intellect, centuries of life experience, and way of life over the years and centuries. This artistic mirror reflected his attitude to life, nature, man, family and society, his socio-political, spiritual, moral-aesthetic and philosophical views, in short, himself and his identity. For this reason, proverbs are so prevalent that they have been and continue to be used for centuries in live speech and interpersonal communication, in artistic, historical and scientific works, as well as in political and journalistic literature. Over the years, new ones have been created, and the semantic range of the existing ones has been expanded or narrowed.

Key words: proverb, speech, national, nation, meaning, metaphor, definition, word, theme, language

СЕМАНТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ РАЗНЫХ ТЕМАТИЧЕСКИХ ГРУПП

Аннотация

Пословицы были ярким отражением умов, наблюдений и внимания людей к окружающей среде, интеллекта, многовекового жизненного опыта и образа жизни на протяжении многих лет и столетий. В этом художественном зеркале отразилось его отношение к жизни, природе, человеку, семье и обществу, его социально-политические, духовные, морально-эстетические и философские взгляды, короче говоря, он сам и его личность. По этой причине пословицы настолько распространены, что они веками использовались и продолжают использоваться в живой речи и межличностном общении, в художественных, исторических и научных работах, а также в политической и публицистической литературе. С годами создавались новые, а семантический диапазон существующих расширялся или сужался.

Ключевые слова: пословица, речь, национальный, народ, смысл, метафора, описание, слово, тема, язык

INGLIZ TILIDAGI TURLI MAVZUVIY GURUHLARGA KIRUVCHI MAQOLLARNING SEMANTIK STRUKTURASI

Annotatsiya

Maqollar yillar, asrlar davomida insonlarning aqli, kuzatuvchanligi, atrof-muhitga bo'lgan e'tibori, aql-farosati, ko'p asrlik hayotiy tajribasi va maishiy turmush tarzining bamisoli bir oynasidir. Bu badiiy oynada uning hayot, tabiat, inson, oila va jamiyatga munosabati, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-ma'rifiy, ahloqiy-estetik va falsafiy qarashlari, qisqasi, o'zi va o'zligi namoyon bo'lgan. Shu sababli ham maqollar bag'oyat keng tarqalgan bo'lib, asrlar davomida jonli so'zlashuv va o'zaro nutqiy munosabatlarda, badiiy, tarixiy va ilmiy asarlarda, siyosiy va publitsistik adabiyotlarda doimiy ravishda qo'llanilgan va hamon qo'llanilib kelmoqda. Yillararo, davrlararo ularning yangilari yaratilib turgan, tilda mavjudlarining esa, semantik doirasi kengayib yoki torayib borgan.

Kalit so'zlar: maqol, nutq, milliy, xalq, ma'no, metafora, ta'rif, so'z, mavzu, til.

Kirish. Hozirgi kunda dunyo xalqlarining qadriyatlari uzoq tarixi ildizlari bilan bog'lanadi. Avvalambor, bu qadriyatlar xalq og'zaki ijodida o'z aksini topadi va xalq og'zaki ijodining boshqa janrlari singari, xar bir xalqning milliy, adabiy va madaniy boyligi hisoblanadi. Ular xalqning milliy, madaniy xususiyatlari va uning yorqin qirralarini, dunyoqarashi, axloqiy me'yor va prinsiplarini, millatning ruhiy holatini to'liq ifodalaydi. [1].

Tilshunoslikning bir yo'nalishi sifatida maqol va matallar XX asr oxirida Paremiologiyada o'rganila boshladi. Paremiologiya grek tilidan olingan bo'lib, "xikmatli so'z, masal" degan ma'nolarni anglatadi. "Paremiologiya" atamasiga quyidagicha ta'rif beriladi: «Паремии - сложные знаки или комбинации знаков, непременно бытующих в живой разговорной речи и литературе (главное живой речи). Если паремия неизвестна говорящим, она не может служить знаком... Обычные (свободные или переменные) предложения

не входят в систему языка. Это не элементы языка, а единицы речи.» [2]. Quyidagi ta'rifdan kelib chiqadiki, paremiya – bu murakkab belgilar bo'lib, doimiy nutqda ishlatiladi. Agarda paremiya so'zlashuvchilarga noma'lum bo'lsa, u xolda belgi bo'la olmaydi. Oddiy gaplar, ya'ni mustaqil yoki o'zgaruvchan gaplar til sistemasiga kirmaydi. Ular til birligi emas, balki nutq birligidir. Chunki oddiy mustaqil gaplar ma'lum bir til asosida xolatdan kelib chiqqan xolda xar gal yangitdan yaratiladi. Oddiy mustaqil gaplardan farq qilgan xolda klishe'langan paremiyalar gap ko'rinishida bo'lganligiga qaramasdan, til birligi hisoblanadi. Negaki u til foydalanuvchilari tomonidan tayyor xolda ishlatiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). G'arbning mashhur olimlaridan biri Volfgan Mider maqollar haqida 50 dan ortiq kitob chop etgan va bu ilmiy asarlar boshqa tilshunoslar uchun qo'llanma bo'lib kelgan. U o'z tadqiqotlarida XVI va XVII asrlar maqollar

o'rganishning oltin davri deb qaraydi, chunki bunda maqollarning yirik to'plamlarini jamlashda tilshunoslar A. Krikmann va G. Vilson kabi tilshunoslar ishtirok etishgan. V. Mider o'z kitobida maqollarga quyidagicha ta'rif beradi: "Maqol – qisqa, xalqning donoligi va milliy qarashlari metaforik jihatdan tasvirlangan, esda tez saqlanadigan va avloddan avlodga o'tib kelayotgan hikmatli so'zlardir" [3]. Ingliz tilidagi maqollarni to'plash va qiyoslash-chog'ishtirish ishlariga XX asrning ikkinchi yarmidan ham katta e'tibor berila boshlandi. Bu borada qator ishlarni misol tariqasida keltirishimiz mumkin: Гварджалидзе И. С. , и др. 500 английских пословиц и поговорок. М.: ИЛ, 1960. – 32с. Пословицы и поговорки на русском, латинском, французском, английском и немецком языках. Кемерово: МП РСФСР. Кемеров. гос. пед. ин-т , 1969. – 102 с. Гварджалидзе И. С. , Мchedlishvili Д. И. Английские пословицы и поговорки: Практическое пособие для лиц, изучающих английский язык. М.: Высшая школа, 1971. – 77с. Аракин В. Д. Сравнительная типология английского и русского языков. Л.: Просвещение, 1979. – 259 с. Буранов Дж. Сравнительная типология английского и тюркских языков. М.: Высшая школа, 1983. – 267 с. Qilingan ishlardan eng katta qadamni qo'rganlardan biri tuzuvchilar Karamatova K. M. va Karamatov H. S. tuzgan Ingliz, O'zbek va Rus tillaridagi (Proverbs – Maqollar – Пословицы / Toshkent: Mehnat, – 400 b.) hamda alifbo tartibida joylashtirilgan 800 maqolni ma'nosini, kelib chiqish tarixi va ularning talqini o'z ichiga olgan (English Proverbs Explained by Ronald Ridout & Clifford Witting. London: Pan Books Ltd., 1969. – 224 p.) hisoblanadi.

- Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology).

Maqollar turli xalqlar nutqida uzoq davrlardan beri yashab kelmoqda. Insoniyat paydo bo'libdiki, u atrof-muhit, jamiyat, siyosat, tabiat, iqtisodiyot va tibbiyot haqida fikr yuritadi, xulosa chiqaradi. Ana shu o'y-xayollar, xulosalar qisqa va lo'nda bo'lgan jumlar maqollar yasalishi uchun zamin xozirlaydi hamda ushbu maqollar bir kishi tomonidan emas, balki bir jamiyat va ijtimoiy guruh tomonidan qabul qilinadi. Amerikalik tilshunos A.Dandes til bosqichlariga 7 xil ta'rif bergan. Uning fikricha maqollar:

1. Sodda va murakkab gap shakllariga ega.
2. Ma'nosini berilgan matnga bog'liq bo'lmaydi.
3. Aftorga ega emas.
4. Maqollar katta masalalarning qisqacha yechimidir.
5. Insonlarning barcha hayotiy tajribasining aksidir.
6. Ma'lum bir ta'lim va tarbiya tushunchalarini keng yoyib ko'rsatadi.
7. Qisqalik, ixchamlik va metaforalik xarakteriga ega. Bu ta'riflar maqollarning xususiyatlarini xar tomonlama ochib bergan [4]

Maqollar asrlar mobaynida sayqallanib, ixcham, lo'nda va soda poetik shaklga kelgan. Maqollar mavzu jihatidan nihoyatda boy va turfa xilda bo'lib: Vatan, mehnat, til va nutq madaniyati, sevgi va muxabbat kabi mavzularda, shuningdek, salbiy xislatlar xususida ham bo'lib, insonni oliyanoblikka chorlaydi: "Well began is half done" "Yaxshi niyat yarim mol", "Friends may meet, but mountains never" "Tog' tog' bilan uchrashmaydi, lekin odam odam bilan uchrashadi" Maqollar ba'zan masal,

matal, zarbulmasal, naql, hikmat, hikmatli so'zlar, tanbeh, donishmandlar so'zi kabi nomlar bilan ham ataladi [5].

So'z san'atining mahsuli sifatida maqollar ham badiiyat hodisalaridir. Ularda bir so'zning o'nlab ma'no qirralari, badiiy tasvir vositalari, poetik ko'chmalarining barcha namunalarini uchratish mumkin.

- Tahlil va natijalar (Analysis and results).

Maqollar uzoq davr jarayonida shakllanar ekan, ularda xalqning ajdodlardan avlodlarga o'tib kelgan donoligi o'z aksini topadi. Maqollar xalq ichida yashaydi va xalq ichida tirikdir.

V.I.Dal maqollar haqida quyidagicha fikr yuritadi: "...должны сойтись народная премудрость с народною глупостью, ум с пошлостью, добро со злом, истина с ложью..."[6] ("Xalq donoligi nodonligi bilan, ilm razillik bilan, ezgulik yovuzlik bilan, haqiqat yolg'on bilan va boshqa qarama-qarshi tushunchalar bir-biriga mos ravishda bo'lishi kerak"). A.A.Potebnya maqollardagi aks ettirilgan holatga nisbatan ularni ikki turga ajratadi:

a) Aniq holat bildiruvchilar:

So many men, so many opinions

Fikri ravshanning so'zi ravshan

b) Umumiy holat bildiruvchilar:

Think first and speak after words

Rost so'zni ayt, yolg'on so'zdan qayt. [7].

Ingliz tilidagi maqollar haqida so'z yuritadigan bo'lsak, avvalambor ularning tarkibining xilma-xilligi ingliz xalqining har jabhasini qamrab oladi desak mubolag'aga yo'l qo'yilmagan bo'ladi. Bu dur-u javohirlar ichida eng asosiylardan biri bo'lmish Vatan mavzusidagi maqollarga beixtiyor kishi ko'zi tushadi.

An Englishman's house is his castle. [8]

Darhaqiqat, qanchalar katta yoki kichik bo'lmasin, inglizning uyi – uning mustahkam qal'asidir. Qal'aning qanchalar qo'riqlanishi, hattoki jonini berib bo'lsa ham uning daxlsizligini asrab qolishi tasvirlangan.

Charity begins at home. [9]

Savob, sahovat, mehr-muhabbat o'z uyingdan boshlanadi. Inson bolaligidan o'z oilasida ana shu hislatlarni o'rganib kamolotga yetsa, ulg'ayganidan keyin ham ana shu yaxshi fazilatlarini atrofidagi yor-do'stlariga qiladi.

Ingliz xalqi maqollarida boylarga haqqoniy baho berish bilan birga kambag'allarni ham muhokama qilinadi:

One law for the rich, and another for the poor.

Ya'nikim, Ingliz xalqida boylarning jamiyat hayotida katta mavqe'ga egaligi, eng muhim qarorlar ular tomonidan chiqarilishi e'tirof etilgan. Kambag'allarga esa o'zlarining ijtimoiy darajasidan kelib chiqib muomala qilishlari ta'kidlangan.

The poor man pays for all.

Barcha ishni boshqalar qilsa ham, kambag'al hamma uchun to'laydi. Kaltak oxiri borib bechora nochorni boshida sinadi.

Ingliz tilidagi maqollarda ahmoqlikni ustidan kulish bilan birga donolikni ham madh etishadi:

A fool and his money are soon parted.

Ahmoq va o'zini foydasini bilmagan odam qo'lidagi pulni ham uzoq ushlab tutolmasligi; undan tashqari, unga berilgan imkoniyatlari ham qo'ldan chiqarishi ifodalangan.

Wise men learn by other men's mistakes; fools by their own.

Dono boshqalarning ahmoqona o'zini tutishlaridan kerakli xulosa chiqarib ularni qaytarmaslikka xarakat

qiladi, faqat ahmoqqina qilgan xatosini qayta-qayta qilib aziyat chekib yuradi.

No wisdom like silence.

Sukutdan ortiq donolik yo'qligini anglab yetish uchun insondan unchalik katta hayot tajribasi talab qilinmaydi. Ko'p o'ylab, kamroq so'zlagan odamni atrofdagilari orasida obro'si boshqacha bo'ladi. Chunki aqlli inson sukut saqlab jim turadi, nodonning esa og'zi yopilmaydi.

Dangasa, ishyoqmas va tanballar ham alohida tanqid ostiga olinib halollik ulug'lanadi:

Idleness is the root of all evil.

Bekorchilik yomonlik va yovuzlikni ildizi, hamma bema'ni illatlarni tubida tanballik yotishi ifodalangan.

Honesty is the best policy.

Darhaqiqat, halollik eng yaxshi siyosatdir. Halol insonning yuzi hech qachon yerga qaramaydi. Yuqoridagi maqoldan halol mehnat eng yaxshi odat ekanligini ko'rishimiz mumkin.

Maqollar tejamkorlik va mehnatsevarlikka o'rgatadi:

A penny saved is a penny gained.

Take care of the pence, and the pounds will take care of themselves.

Angliya pul birligi funt-sterling bo'lganligi sababli, ularning bir tiyini a penny deb ataladi. Yuqoridagi maqolda inglizlar nutqida ko'p ishlatadigan tejalgan bir tiyin ham ishlab topilgani bilan barobarligi ifodalangan. Agar odam har bir ishlatadigan tiyini ham ehtiyotkorlik bilan o'ylab ishlatasa, funt-sterling o'z-o'zidan tejalishi tasvirlangan.

He who would eat the nut must first crack the shell.

He that would eat the fruit must climb the tree.

Yong'oqni yemoqchi bo'lgan odam avvalo uni po'chog'ini sindirishi kerakligi, va hech narsaga osonlik bilan yetishib bo'lmazligi aytilgan. Undan tashqari, meva yeyishni istagan odamga ham daraxtni tepasiga chiqishi shartligi o'qitirilgan.

Maqollarda urushni yaxshi va yomon jihatlari ham muhokama qilinadi:

When war begins, hell opens.

Qachonki urush boshlanganida, jahannam eshiklari ochiladi. Qanchadan-qancha begunoh insonlarini yostig'i qurib bu yorug' dunyodan o'n gulidan bir guli ochilmasdan erta ko'z yumadi.

Peace makes plenty.

Dunyodagi eng bebaho ne'mat bo'lmish tinchlikni farovonlik yaratishini yuqoridagi maqoldan ko'rishimiz mumkin. Xalq o'sib-o'nib, kamolotga yetishi uchun eng asosiy poydevor bu tinchlik ekanligini unutmasligimiz kerak.

Ko'pgina maqollar ijobiy baholashdan iborat:

A great ship asks deep waters.

Geografik jihatdan Angliya suv bilan o'ralganligi sababli; undan tashqari, jahon tarixida dunyodagi eng kuchli dengiz flotiga ega mamlakat bo'lganligi sababli xalq hayotida suvning o'rni beqiyos. Katta kema suzishi uchun chuqur suv havzasi kerak, ko'lmak joyda kema suza olmaydi. Ya'nikim, komil inson bo'lib yetishish uchun buyuk g'oyalar va imkoniyatlar kerak tariqasida tasvirlangan.

Little strokes fell great oaks.

Angliyaning ramziy belgilaridan biri bo'lmish baquvvat eman daraxti ham hattoki kichik zarbalar oqibatida yiqilishi mumkinli, inson sabr-qanoat bilan bir ishni qilsa, albatta uning rohatini ko'rishi anglatadi.

Maqollarning semantik ifodalanishiga ko'ra butunligicha yagona fikrni talqin qilishi yoki qisman talqin qilishi mumkin.

Bitta qismni metafora yordamida ifodalaydigan maqollar:

Calamity is a man's true touchstone.

Insonning qanaqaligi boshga qiyinchilik va musibat tushganda bilinarkan.

Familiarity breeds contempt.

Inson qanchalik ko'p bilsa va xabardor bo'lsa, u shunchalik qadrlamaydi. Xabardorlik mensimaslikni keltirib chiqaradi.

Like begets like.

Like cures like.

Yuqoridagi ikkita maqolda (Olmani tagiga olma tushadi. Achchiqni achchiq kesadi.) like so'zi metafora sifatida maqolni boshida va oxirida qolip sifatida qaytalanmoqda. Maqollarda kamdan-kam uchraydigan ushbu takrorlanish xalqasimon takrorlanish deb ataladi.

Necessity is the mother of invention.

Procrastination is the thief of time.

Yuqorida ikkita maqolda (Ehtiyoj barcha kashfiyotlarning onasidir. Orqaga qoldirish vaqtning behudaga yo'qotishidir.) ehtiyoj va orqaga qoldirishni metafora yordamida ma'nosi kuchaytirib yetqazib berilganligini ko'rishimiz mumkin.

Quyida ikkita qismi ham metaforadan tashkil topgan maqollarni uchratishimiz mumkin:

Faults are thick where love is thin.

Agar sevgi yuzaki va qalbaki bo'lsa, inson xatolari yaqqol ko'zga tashlanib ayblari qanchalik kattaligi biliniq qoladi. Ushbu maqolda metaforik antonimlar yordamida xato va sevgi ifodalangan.

That which was bitter to endure may be sweet to remember.

Darhaqiqat, sabr qilib chidash qanchalar achchiq bo'lsa ham, o'sha narsa vaqti kelib eng shirin xotiralardan biri sifatida eslanishi mumkin.

Life is not a bed of roses.

Hayot atirgullar bilan bezatilgan gulzor emas, u har doim ham bir xilda davom etmaydi. Uning pastubalandlariga inson doimo tayyor turishi kerak.

Ingliz tilidagi "Til" tematik guruhiga kiruvchi maqollar:

Saying is one thing and doing another.

Inson tilidan chiqadigan har bir so'zni uzoq o'ylab, shoshilmasdan aytmog'ligi lozim. Zeroki aytmoq bir-u, qilmoq boshqa.

A rich man's joke is always funny.

Britaniya orollariga qarashli Men xalqi shoiri Tomas Edvard Braun quyidagicha yozgan:

"Money is honey, my little sonny,

And a rich man's joke is always funny."

Boy odamning davrada aytgan hazili unchalik kulguli bo'lmazda, ammo uning atrofidagi laganbardorlari va sheriklari tomonidan qiziqib tinglanib, handon otib kulishlari shubhasizdir. Buning aksi o'laroq, kambag'al odam boylar qurshovida davrada juda ham kulguli hazilar qilsa ham, uni hech kim eshitmasligi yoritilgan. [10]

Speech is silvern, but silence is golden.

Nutq qanchalar chiroyli bo'lmasin, ammo oltin sukutga teng kela olmaydi. Bundan kelib chiqadiki, har qancha betakror so'zlar bilan yonib so'zlamang, kerakli vaqti o'sha oltinga teng sukut saqlashni bilish kerak.

Language is the dress of thought.

Til tafakkurning libosidir. Har bir tilning boyligi va o'zgachaligini yuqoridagi maqolda ko'rishimiz mumkin.

- Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Ingliz tilidagi maqollarning semantik belgilari o'ziga xosligi bilan boshqa xalqlardan ajralib turadi. Bunga albatta bu xalqning geografik jihatdan

joylashuvi, xalqaro maydondagi siyosati, dini, madaniyati, urf-odatlar, ijtimoiy kelib chiqishi va turmush tarzi katta ta'sir ko'rsatgan. Xalq tilidagi maqollar ichida ba'zilar nutqda keng ishlatilib kelinishi, boshqalari esa qisqarib ketishi, undan tashqari, butunlay yo'qolib o'z o'rnini yangilariga bo'shatib berishi ham mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Бакиров П.У. Семантика и структура номинацентрических пословиц (на материале русс, узбекского и казахского языков). Т.: Фан, 2006. – 298 с.
2. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. Москва.: Наука, 1988. – 311 с.
3. Mieder V. Twisted Wisdom, Modern Anti Proverbs. – Vermont, 1998. – 396 p.
4. Dundes A. On the structure of the Proverb, in Mieder, W. & A. Dundes. The Wisdom of many: Essays of the Proverb. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. 1994. p. 45 – 52.
5. Mirzayev T. O'zbek xalq maqollari. – Toshkent: Sharq, 2012.
6. Даль В. И. Пословицы русского народа: Сборник в 2х т. М.: Художественная литература, 1984. Ташкент. I. – 383 с.
7. Потебня А. А. Эстетика и поэтика. Москва.: Искусство, 1976. – 614 с.
8. English Proverbs Explained by Ronald Ridout & Clifford Witting. London: Pan Books Ltd., 1969. – 224 p.
9. Proverbs – Maqollar – Пословицы / Tuzuvchilar Karamatova K. M., Karamatov H. S. Toshkent: Mehnat, 2000. – 400 b.

УДК159.9(575.1)

Bibish JO'RAYEVA,

BuxDU o'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti, filologiya fanlari doktori

E-mail: bibish.jrayeva@mail.ru

Maftuna SHARIPOVA,

Davlat tilida ish yuritish asoslarini o'qitish va malaka oshirish markazi Buxoro viloyati hududiy bo'linmasi o'qituvchisi

E-mail: behruz.lux.stal.93@mail.ru

BuxDU professori Y.Saidov taqrizi asosida

CLASSIFICATION OF UNITS OF THE DICTIONARY SPIRITUAL GROUP "SHEEP" IN "DEVONU LUG'OTIT TURK"

Abstract

Mahmud Kashgari's Devonu lug'otit turk is a valuable dictionary that provides information about the past life, way of life, customs and traditions of the Turkic peoples. For this reason, various researches have been carried out and are being carried out on the information contained in the dictionary. This article discusses a number of units belonging to the lexical spiritual group "sheep" in "Devonu lug'otit turk". Processes related to the LSG "Sheep" were explained in groups. It has been compared and analyzed with other fiction and non-fiction literature on the subject.

Key words: lexical-spiritual group, hierarchy, animal husbandry, sheep, lexeme, classification.

КЛАССИФИКАЦИЯ ЕДИНИЦ СЛОВАРНОЙ ДУХОВНОЙ ГРУППЫ «ОВЕЦЫ» В «ДЕВОНУ ЛУГОТИТ ТУРК»

Аннотация

«Девону луготит турк» Махмуда Кашгари - ценный словарь, который дает информацию о прошлой жизни, образе жизни, обычаях и традициях тюркских народов. По этой причине были проведены и проводятся различные исследования информации, содержащейся в словаре. В статье рассматривается ряд единиц, относящихся к лексической духовной группе «овца» в «Девону луготит турк». Процессы, связанные с ручным пулеметом «овца», объяснялись в группах. Его сравнивали и анализировали с другой художественной и научно-популярной литературой по этой теме.

Ключевые слова: лексико-духовная группа, иерархия, животноводство, овца, лексема, классификация.

"DEVONU LUG'OTIT TURK" ASARIDA "QO'Y" LUG'AVIY MA'NOVIY GURUHIGA OID BIRLIKLAR TASNIFI

Annotatsiya

Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari turkiy xalqlarning o'tmish hayoti, turmush tarzi, urf-odat, an'analari to'g'risida ma'lumot beruvchi qimmatli lug'at hisoblanadi. Shu sababli lug'atda aks ettirilgan ma'lumotlar yuzasidan turli xil tadqiqot ishlari amalga oshirilgan va oshirilmoqda. Ushbu maqolada "Devonu lug'otit turk" asaridagi "qo'y" lug'aviy ma'noviy guruhiga oid bir qator birliklar xususida mulohaza yuritildi. "Qo'y" LMGi bilan bog'liq jarayonlar guruhlariga ajratilgan holda izohlandi. Mavzuga doir boshqa badiiy va ilmiy adabiyotlar bilan qiyosiy o'rganildi hamda tahlil jarayoniga tortildi.

Kalit so'zlar: lug'aviy ma'noviy guruh, darajalanish, chorvachilik, qo'y, leksema, tasnif.

Kirish. Til, falsafa va badiiy ijodning o'ziga xos hodisasi sifatida yuzaga kelgan o'zbek xalq maqollari folklorning ixcham shakl, ammo teran mazmunga ega bo'lgan janridir. Maqollar mavzu jihatidan xilma-xil bo'lib, olimlarimiz ularni mazmuniga, tashiydigan ma'nosiga ko'ra tadqiq etgan va kitob holida nashr ettirgan. Bu an'ana turkiy xalqlarda lug'atchilik sohasining asoschisi Mahmud Koshg'ariydan boshlangan. Uning "Devonu lug'otit turk" asarida xalq og'zaki ijodiga oid 300 dan ortiq she'riy parchalar, 291 ta maqol va matnalar keltirilgan. Bu matnlar tarkibida 200 ga yaqin zoonim, jumladan, uy hayvonlari sirasiga kiruvchi "qo'y" LMGiga oid 80 dan ortiq birliklar va 4 ta xalq maqoli uchraydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari o'zbek tili tarixida yaratilgan asarlar orasida o'zining ilmiy qiymatiga ko'ra alohida o'rin tutadi. U bu asar ustida uzoq yillar ishladi, ko'p yillar yurtma-yurt kezib ma'lumot to'pladi, turkiylar yashagan keng va katta hududni kezib chiqdi, urug'lar, qabilalar, xalqlarning turmush tarzini, urf-odatlarini, kasb-korlarini, turar joylarini, nufuzlarini aniqlaydi va ularning tillariga xos xususiyatlarini sinchiklab o'rganadi.

Mahmud Koshg'ariy izlanishlari natijasida turkiy qabilalarning deyarli barchasini va ularning tillarini juda puxta va mukammal aniqlashga muvaffaq bo'ldi. Har bir so'zning qaysi qabilaga tegishli ekanini, so'zlarning ma'no va shakl xususiyatlarini, ularning qadimgi va hozirgi variantlarini, qabilalar tillaridagi so'zlarning talaffuzdagi moslik va farqlarni har tomonlama aniqlab chiqdi. O'z fikrini dalillash uchun xalq og'zaki qo'shiqlari va maqollaridan keng foydalandi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). O'zbek xalq og'zaki ijodi namunalari, birliklarini ma'noviy jihatdan o'rganishda dialektikaning shakl va mazmun birligi, miqdor va sifat o'zgarishlari haqidagi ta'limoti metodologik asos bo'lib xizmat qildi. Misollar tahlilida tavsifiy, miqdoriy, sistemaviy-struktur, komponent tahlil, shuningdek, matniy va qiyosiy metodlaridan ham foydalanib ish ko'rildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). XI asrda yashab ijod etgan etnograf, filolog, qiyosiy-tarixiy tilshunoslik asoschisi Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad Koshg'ariyning bahosiga jahon xazinalari kamlik qiluvchi [1,4] "Devonu lug'otit turk" asari – butun turkiy xalqlarning nodir manbasi. S.Rustamora ta'kidlaganidek: "Devonu lug'otit turk"da turklarning hayot kechirishi uchun zarur ashyolar, urug'-qabilalar, turli lavozim, oziq-ovqat, yovvoyi va **uy hayvonlari**, parranda va yovvoyi qushlar; o'simliklar, oy, hafta, kun, shahar, turli kasallik, metall va mineral nomlari; faxriy unvon, xalq taqvimi, jo'g'rofiy, astrologik, anatomik, harbiy va ma'muriy vazifalarga oid atamalar uchraydi [4,124-125]. Kitob o'zida shu qadar ko'plab rang-barang ma'lumotlarni mujassam etganki, ularni tahlil va tavsif qilish uchun ko'p yillar kerak bo'ladi [1, 4].

Uy hayvonlari turkiy xalqlar turmushida alohida o'rin egallaydi.

Qo'y – go'sht, jun, sut va teri olish uchun boqiladigan juft tuyoqli, kavsh qaytaruvchi uy hayvoni [7, 631]. Qo'ylar yovvoyi qo'y – *muflondan* kelib chiqqan. Qo'y bundan 8 ming yil avval xonakilashtirilgan [5, 198].

Qo'y asrlar mobaynida inson hayotida muhim oziq-ovqat mahsuloti (go'shti, yog'i), kiyim-kechak (teri, juni) sifatida katta rol o'ynagan [8, 129].

"Devonu lug'otit turk" asarida uchraydigan "qo'y" LMGi bilan bog'liq birliklarni quyidagicha guruhlariga ajratish mumkin:

I. Qo'y saqlanadigan joy nomlari:

– *ag'il* – og'il, **qo'y og'ilxonasi**; o'g'uzlar qo'yning qiyini ag'il deyilar. Bir-biriga yaqin turgani natijasida kelib chiqqan. Chunonchi, yomg'irni ham, bulutni ham sama deb aytilgani kabi (I, 56). Ikki xil tushunchaning aynan bir xil nomlanishi natijasida, o'zbek va uyg'ur tillari orasidagi farqlanishni yaqqol kuzatish mumkinligi ifodalangan.

– *qasi* – **qo'y** va boshqalarni sovuqdan saqlash uchun yog'ochdan qilingan **og'ilxona**. Boshqasi ham shunday. Qasi badim – og'ilxona soldim (III, 244).

II. Yoshiga ko'ra darajalanish:

Devondagi qo'y nomlarini o'zaro mazmun o'xshashliklari va farqlari asosida muayyan qatorlarga, guruhlariga birlashtirish ham mumkin:

1. Yoshni ifoda etadigan darajalanish qatori:

1) *balder qozi* – ertagi qo'zi (I, 425).

2) *baqlan* – baqlan qo'zi – yosh va semiz qo'zi (I, 415).

3) *toqli* – to'qli, olti oylik qo'chqor, qo'zi (I, 405).

4) *tishak* – ikki yoshli qo'y (I,368).

Shuningdek, O'TILda "**g'o'non** – ikki yashar ayg'ir yoki qo'chqor" [7, 464], "**do'non** – uch yoshga to'lib, to'rt yoshga o'tgan ot yoki tuyay; ikki yoshga to'lib, uch yoshga qadam qo'ygan qo'y yoki echki" [6, 667] tarzida izohlangan.

Demak, turkiy xalqlarda ikki yoshli qo'y *tishak*, *g'o'non*, *do'non* nomlari bilan atalgan.

5) *irk* – qo'y, to'rt yoshga qadam qo'ygan qo'y (I, 78). Man jashlig' qoj – to'rt yashar qo'y. Bu so'z qo'ydin boshqa hayvonga nisbatan qo'llanmaydi (III, 172).

III. A'zolari va mahsuloti bilan bog'liq nomlar tasnifi:

1) a'zosi bilan bog'liq nomlar:

a) ot so'z turkumi:

– *karko'k* – qo'yning qat-qat qorni ichidagi katakchalarga o'xshash narsa (II, 334);

– (qoj) *bashi* – maqolda shunday kelgan: Qorqmish kishiga qoj **bashi** qosh korunur – qo'rqan odamga har qo'yning boshi juft ko'rinadi. Bu maqol har narsadan qo'rqan, hatto, u narsani xayol qilganda ham har vaqt qo'rqadigan kishiga nisbatan aytiladi (III, 139).

Haqiqatan ham, biror narsadan cho'chigan, hadiksiragan odamga oz xavf-xatar ham qo'sh ko'rinadi.

b) fe'l so'z turkumi:

– *meniladi* – er meniladi – odam miyani yedi. Asli to'g'risi shudir. So'ng bu so'z miya uchun qo'y so'yish kerak degan ma'nodadir. Bu qo'yning eng qimmatli a'zovidir. Birov hurmati uchun **qo'y** so'yilib, **miya** taqdim qilish eng buyuk hurmatdir. So'ng bu so'z o'rnida yaxshi taomi bor har bir odam uchun ham ataladigan bo'lgan (III, 413).

Demak, turkiy xalqlar orasidagi udumga ko'ra qadrlil mehmon uchun qo'y so'yilgan va eng qadrlil mehmon uchun miya – qo'yning eng qimmatli a'zosi taqdim qilingan. Bu odat hozirgi kunga qadar saqlanib qolgan.

– *eritti* – ol qozi eritti – u qo'zini axta qildi (**moyagini** chiqarib oldi) (I, 215).

Bu jarayon erkak qo'zilar ustida amalga oshirilishi keyingi ilmiy adabiyotlarda ham qayd etib o'tilgan:

Mayin junli va yarim mayin junli qo'ylar bahorda jun qirqimi oldidan, bir yoshligida bonitirovka qilinadi. Barra terisi uchun boqiladigan qo'ylar 1-2 kunligida, po'stinbop qo'ylar esa 7-8 oyligida, dag'al junli boshqa qo'ylar (shu jumladan go'shtdor-yog'dor qo'ylar) kuzda jun qirqimi oldidan bonitirovka qilinadi [9, 213]. Bu jarayon erkak qo'zilar ustida amalga oshiriladi. Ular naslchilikka emas, balki mahsulot manbaiga xizmat qiladi.

Ushbu jarayon ham turkiy xalqlar hayotida qadimdan mavjudligini Koshg'ariy o'z asarida ta'kidlab o'tgan.

– *cho'jdi* – cho'zdi. Urag'ut jip cho'jdi – xotin ipni cho'zdi. **Qo'y ichagi**, arqon kabi tortib cho'zish mumkin bo'lgan har bir narsaga ham bu so'z qo'llanadi. Bu so'z ham ikki jag' orasidagi j bilan aytiladi (cho'jar, cho'jmak) (II, 16).

– *cho'jto'rdi* – cho'zdirdi. Ol jipig' cho'jto'rdi – bo'shashgan arqonni torttirdi. Qo'y ichagini artishga ham bu so'z qo'llanadi (cho'jto'ror, cho'jto'rmak) (II, 209).

– *mo'no'zlandi* – shoxlandi, shox chiqardi. Qozi mo'no'zlandi – qo'zi shox chiqardi. Boshqasi ham shunday (mo'no'zlanur, mo'no'zlanmak) (III, 415).

2) yungi va u bilan bog'liq mahsulotlar nomi:

a) ot so'z turkumi:

– *qars* – tuya yoki **qo'y** yungidan qilingan kiyim (I, 333);

– *jo'n* – yung, tuya yoki **qo'yning yungi** (III, 373).

b) fe'l so'z turkumi:

– **utuldi** – yungi kuydirildi, utildi. Qoj bashi o'to'ldi – **qo'y** kallasining **yungi** utib olindi. Boshqasida ham qo'llanadi (I, 201).

– **junglati** – yungini qirqtirdi, oldirdi, kestirdi. Ol qojug' junglati – u **qo'yning yungini** kestirdi. Tuya uchun ham bu so'z qo'llanadi (junglatur, junglatmaq) (II, 415).

– **junladi** – yungini qirqdi. Ol kojun junladi – u **qo'yining yungini** qirqdi. (junlar, junlamaq) (III, 412).

– **qirqdi** – ol qojun qirdi – **qo'yning yungini** qirqdi. Boshqasi ham shunday. (qirqar, qirqmak) (III, 428).

2) terisi va u bilan bog'liq mahsulotlar nomi:

a) ot so'z turkumi:

– **ichmak** – qo'zi terisidan qilingan po'stin (I, 127).

– **qujqa** – teri. Bu so'z aslida teriga qo'llansa ham, ba'zan po'stinga nisbatan qo'llanadi. Ol qojug' qujyaladi – u qo'yning terisini qaynoq suvda tozaladi. Teri tukdan tozalandi va ochiq ko'rindi (III, 188).

b) fe'l so'z turkumi:

– **jo'zto'rdi** – ol anar koj jo'zto'rdi – u unga qo'y terisini shildirdi. Boshqasi ham shunday (III, 105).

– **sojushdi** – shilib olishdi. Ol mana teri sojushdi – u menga qo'y terisini shildirishga yordam berdi. Boshqasi ham shunday. Shuningdek, bu so'z tuxum po'chog'ini, daraxt po'stlog'ini ajratishda ham qo'llanadi. (sojushur, sojurmaq) (III, 205).

– **sojuldi** – shilindi. Qoj terisi sojuldi – qo'y terisi shilindi (III, 207).

– **sojdi** – er qojug' sojdi – odam qo'y terisini shildi. Boshqasi ham shunday. (sojar, sojmaq) (III, 262).

4) qiyi (o'g'it):

a) ot so'z turkumi:

– in – **qo'y qiyi**; bu so'zning jin shakli ham bor (I, 84). Jin shaklining mavjudligini quyidagicha izohlash mumkin: qipchoq shevasida odatdagi y o'rniga qorishiq j undoshi talaffuz etiladi: *jol joq, jorgek, joman, jil, jiladi* va b. (ad.-orf. yo'l, yo'q, yo'rgak, yomon, yil, yig'ladi). *Uzum* so'zi (qadimda yuzum shaklida ishlatilgan bo'lsa kerak) boshida ham j aytiladi: *juzum* [3, 16].

Fikrimizcha, **in** so'zining ham yin shakli bo'lishi ehtimoldan xoli emas.

– **chalma** – chalma, **qo'y**, tuya va boshqa mollar **qiyidan** kesib olib, qishda yoqish uchun quritiladigan tezak (I, 407).

– **jin** – tezak. Qoj jini – **qo'y qumalog'i** (III, 11).

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa qilib aytganda, asarda "qo'y" LMGi aksariyat ijobiy semalarni ifodalab kelganini kuzatish mumkin.

"Qo'y" leksemasi qo'y saqlanadigan joy nomlari; yoshni ifoda etadigan darajalanish qatori; a'zolari va mahsuloti bilan bog'liq nomlar tasnifi kabi uchta katta guruhga ajratilgan holda izohlandi. Bu guruhlar, o'z navbatida, kichik guruhlariga bo'linib, so'z turkumlari bo'yicha tahlilga tortildi.

Asarni o'rganish davomida "qo'y" leksemasi xalqimiz o'tmish hayotida, turmush tarzida qay darajada o'rin tutganini kuzatdik. Yurtimizning boy tarixini har tomonlama o'rganish, uning taraqqiyot bosqichlariga xos jihatlarni umumlashtirish bugungi kunning muhim masalalaridan hisoblanadi. Demak, "Devonu lug'otit turk" – o'zbek xalqi tarixida muhim ahamiyatga ega noyob manba. Uni o'rganish, tadqiq qilish bugungi kun yoshlarining burchidir.

ADABIYOTLAR

1. Абдулахатов Н., Тошпўлатов И., Носирова У., Жўрабаева У. Махмуд Қошғарийнинг "Девону луғотит турк" асаридаги лексик бирликлар тадқиқи. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2013. – 53 б.
2. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk. Uch tomlik. I tom. – Toshkent: Fan, 1960. – 499 B. II tom. – Toshkent: Fan, 1961. – 427 B. III tom. – Toshkent: Fan, 1961. – 463 b.
3. Mirzayev M. O'zbek tilining Buxoro gruppasi shevalari. – Toshkent: Fan, 1969. – 160 b.
4. Рустамора С. Махмуд Қошғарий ва унинг "Девону луғотит турк" асари // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, № 2, 1996. – 156 б.
5. Zoologiya. 7-sinf: Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik/O. Mavlonov. – Tuzatilgan va to'ldirilgan to'rtinchi nashri. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 208 b.
6. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 1-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 632 b.
7. O'zbek tilining izohli lug'ati. 5 jildlik. 2-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 717 b.
8. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: Давлат илмий нашриёти, 2005. – 528 б.
9. Chorvachilik. – Toshkent: O'qituvchi, 1980. – 380 b.

УДК: 413.19
КБК 81.2 Фран.

Гузалхон ИСАКОВА,
Ўзбекистон миллий университети
Француз филологияси кафедраси мустақил тадқиқотчиси
филология фанлари номзоди, доцент

E-mail: isakova-guzal@mail.ru

ЎЗМУ профессори, ф.ф.д. А.Э.Маматов тақризи асосида

ON THE SEMANTICS OF SOME WINGED WORDS IN THE FRENCH LANGUAGE

Annotatsiya

Winged words occupy a special place in national and world culture, reflecting the thoughts of great philosophers, scientists, writers and statesmen in a polished form. These are phrases that clearly and figuratively convey deep thoughts in a laconic form, briefly outline the meaning of complex situations and characters. The following article gives an idea of the winged phrases that characterize the negative traits that are observed in male and female relationships. Their meaning is widely covered through semas, where the meaning of the words is clearly described.

Key words: winged word, phrase, figurative, meaningful, laconic, sema, negative, feature, meaning.

О СЕМАНТИКЕ НЕКОТОРЫХ КРЫЛАТЫХ СЛОВ В ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Крылатые слова занимают особое место в национальной и мировой культуре, отражая мысли великих философов, ученых, писателей и государственных деятелей в отшлифованном виде. Это фразы, которые в речи ясно и образно передают глубокие мысли в лаконичной форме, кратко очерчивают смысл сложных ситуаций и персонажей. В следующей статье дается представление о крылатых фразах, характеризующих негативные черты, которые наблюдаются в мужских и женских отношениях. Их значение широко освещается через семы, где ясно описывается смысл слов.

Ключевые слова: крылатое слово, выражение, образный, значимый, лаконично, сема, отрицательный, особенность, значение.

ФРАНЦУЗ ТИЛИДАГИ БАЪЗИ ҚАНОТЛИ СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИКАСИ ХУСУСИДА

Аннотация

Қанотли сўзлар миллий ва дунё маданиятида алоҳида ўринга эга бўлиб, улар машҳур файласуфлар, олимлар, ёзувчилар ва давлат арбобларининг сайқалланган шаклдаги фикрларидир. Улар нутқда лўнда шаклда чуқур фикрларни аниқ ва образли етказиб берадиган, мураккаб ҳолат ва характерларнинг маъносини қисқа қилиб аниқлаб берадиган иборалардир. Қуйидаги мақолада эркак ва аёл муносабатларида кузатиладиган салбий хусусиятларни ифодаловчи қанотли иборалар ҳақида фикр юритилади. Уларнинг мазмунидан англанаётган семалар орқали маънолари кенг ёритиб берилади.

Калит сўзлар: қанотли сўз, ибора, образли, маънодор, лўнда, сема, салбий, хусусият, маъно.

Кириш. Қанотли сўзлар миллий ва дунё маданиятида алоҳида ўринга эга бўлиб, улар машҳур файласуфлар, олимлар, ёзувчилар ва давлат арбобларининг сайқалланган шаклдаги фикрларидир. Қанотли сўзлар нутқда образли иқтибос сифатида фойдаланилаётган алоҳида иборалардир. Улар турли тилларда сўзлашувчи халқларнинг нутқларида кенг қўлланилади. Қанотли сўзлар афористик, кенг камровлилик, маънодорлик, қўлланувчанлик ва аниқ манбага эгалик жиҳатлари билан фарқланади. Улар нутқда чуқур фикрларни лўнда шаклда аниқ ва мураккаб ҳолат ва характерларнинг маъносини образли очиб берадиган иборалар саналади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Қанотли сўзлар бўйича кўплаб тадқиқотлар олиб борилган бўлишига қарамай, уларнинг семантик жиҳатлари тўлиқ ойдинлашмаган. Қанотли сўзлар тадқиқининг илк давридан бошлаб эътибор берилса, кўпроқ уларнинг манбалари, муаллифларини аниқлаш

масалалари кўтарилган. Қанотли сўзларнинг семантик масалаларини ёритишга бағишланган илк ишларда (М.И.Михельсон, С.В.Максимов) асосан, қанотли ибораларнинг кўчма маъноларини ёритиш масалалари ва улардаги маълум семантик белгиларни аниқлаш кузатилади [1].

Тилшунос С.Г.Займовский қанотли сўзларнинг асл моҳияти “доимо киноя, ажойиб фикр, лаҳза, ҳолат ҳақида эслатиш” эканини таъкидлаб, қўлланмасининг кириш қисмида ёзади: “Қанотли сўзлар келиб чиқилишининг исботлана олинмиши, яъни унинг ҳақиқий илк манбасига кузата олиш имконияти академик нуқтаи назардан муҳим бўлмасида, амалий аҳамиятга эга, бизнингча, ўзича эмас, балки муҳими ўша ибора вужудга келган илк манбани, лаҳзани ва ҳолатни билиш кўпинча иқтибоснинг тўғри тушунилиши учун муҳимдир”, деб фикр билдиради [2].

В.П.Берков ҳам қанотли сўзларнинг семантикаси бўйича ўз қарашларини баён қилган. У

ифодаланаётган маъно характеридан келиб чикиб қанотли сўзларни 2 гуруҳга ажратади. Муаллиф биринчи гуруҳга ўзларининг илк маъноларини сақлаган бирликларни, иккинчи гуруҳга кўчма маънодаги бирликларни киритади. Муаллиф, “қанотли сўзлар инсонга ўз фикрини қисқа ва ёрқин ифодалаш имконини беради, улар қийин ҳатто бошқа сўзлар билан эришиш имконсиз бўлган чуқур маъноли фикрларни етказа олади, улар афористик характерга эга чуқур фалсафий ҳақиқатларни ифодалайди”, деб изоҳ беради [3].

Қанотли ибораларни семантик тасвирлашда кўплаб тадқиқотчилар уларнинг образлилик, афористиклик, ифодаланаётган фикрнинг чуқурлиги ва лўндалик хусусиятларини баён этиш билан чегараланишган бўлса, кўплаб тадқиқотчилар (Ю.Н.Афонькин, Н.Т.Бабичев, А.М.Жигулев, Т.Г.Казаченок, А.П.Коваль, С.Г.Шулежкова) қанотли иборалар маъносининг муҳим хусусияти унинг манба ҳақидаги “генетик хотира”га эга эканлигида деб билишади.

Тадқиқот методологияси. Сўнгги йиллардаги қанотли сўзларнинг тадқиқи оид ишларда уларнинг семантик хусусиятлари борасида маълум даражада ишлар амалга оширилган. Масалан, С.Г.Шулежкова қанотли сўзлар компонентларининг асл маъноси ва унинг бирикма шаклидаги маъноси ўртасидаги муносабатларни ҳисобга олган ҳолда 2 турга ажратади: 1) компонентларнинг маъноларидан келиб чиқувчи шаффоф аналитик семантикали қанотли фразалар; 2) семантик ва эмоционал-экспрессив пландаги турли кўчишларга юз тулган қанотли иборалар [4]. Муаллиф биринчи турда ўз асл маъносида қўлланивчи қанотли сўзларни назарда тулган бўлса, иккинчи турда кўчма маънода қўлланивчи қанотли ибораларни назарда тулган.

Биламизки, қанотли ибора қайси турга киришидан, қандай маънога эга бўлишидан қатъий назар у семантик турғунлиги билан характерланади. Унинг компонентлари бирлашувидан доимий маъноси англанади ва қанотли ибора бирор предмет, ҳодиса, муносабат, белги, жараён ёки ҳолат билан ўзаро боғланган бўлади. Қанотли ибораларга тегишли бўлган белгилар доимий, турғун маъноли бирлик сифатида, компонент таркибининг ва грамматик структурасининг инъикос этувчанлиги ва барқарорлиги барча қанотли ибораларни бирдай характерлайди.

Шунга кўра, қанотли сўзлар семантикасини ўзгача бир кўринишда, яъни улардан англанаётган семаларнинг мазмун ва моҳиятига қараб, таҳлиллар асосида туркумларга ажратишни мақсад қилдик.

Таҳлил ва натижалар. Қуйида француз тилида қўлланиб келинаётган, эркак ва аёл муносабатларидан кузатилиб туриладиган салбий хусусиятларни ифодаловчи қанотли иборалар ҳақида фикр юритилади. Таҳлиллар асосида уларнинг мазмунидан англанаётган турли семалари аниқланади.

Аввало, ушбу туркумга оид эркакларга нисбатан қўлланиладиган салбий мазмундаги қанотли ибораларга эътибор қаратайлик.

Масалан, қадимги афсоналардан қолган *Etre atoureux des onze mille vierge* (фр.), яъни *Ўн бир минг боқираларга ошиқ бўлмоқ* иборасини французлар аёлларга хушомад қилиб чарчамайдиган, аёлларга сўяги йўқ эркакларга нисбатан қўллашади. Бу каби ҳис-туйғусини ақл билан бошқара олмайдиган эркакларда

ожишлик, енгилтаклик ва хиёнаткорлик хусусиятлари устундир. Иборанинг мазмунидан “беқарорлик”, “енгилтаклик”, “суёқоёқлик”, “бузуклик”, “хиёнаткорлик” семалари англанмоқда.

Don Juan (фр.). Мольернинг “Don Juan” сатирик комедиясининг бош қаҳрамони ўз замонасининг аристократ йигити қиёфасида тасвирланиб, асар давомида унинг бутун нуқсонлари фош этилган. Асар қаҳрамони *Don Juan* ҳар қанақа аёлга уйланишга тайёр, барча хотин ёки қизларга мухаббат изҳор қилаверадиган, беқарор ва бемаъни ҳаёт кечирадиган, ҳар қадамда уйланиб сўнг хотинини ташлаб кетаверадиган шахс. Шунга кўра ҳозирда ҳам қиз ва аёлларни йўлдан уришга уста, ишқий саргузаштларни яхши кўрадиган шахсларга нисбатан *Дон Жуан* номи қўлланади. Ушбу қанотли сўз “беқарорлик”, “хотинбозлик”, “мақкорлик” семаларини англатмоқда.

Cherchez la femme! (фр.) ибораси илк бора 1816-1827 йилларда Францияда яшаган америкалик Джеймс Голлатин кундалигида қайд этилган. Бу Берийскийнинг ўлими билан боғлиқ бўлиб, Голлатин *Аёлни қидиринг* иборасини “ушбу жиноятга аёл киши аралашган” деган маънода қўллаган. Лекин ифоданинг оммалашиб кетиши А.Дюма(ота)нинг “Les Mohicans de Paris” (1854) асари билан боғлиқ. Асарда ушбу ибора кўп марта такрорланади ва бу персонажлардан бирининг, яъни полиция ходимининг севимли ифодаси эди. У жиноятларнинг деярли ярми эркакларнинг аёлларга муносабати орқали рўй беришига ишонади ва жиноят марказида аёл туришини уқтиради. Ҳозирда ушбу ибора мажозий маънода “аёлларга хушомад қилиб чарчамайдиган эркак”га нисбатан қўлланади. Иборадан “беқарорлик”, “хушомадгўйлик”, “суёқоёқлик”, “бузуклик” семаларини англаш мумкин.

Alphonse (фр.) А.Дюма(ўғил)нинг “Monsieur Alphonse” (1873) пьесаси қаҳрамони. Альфонс мол-мулкка эга, бадавлат аёлларни ўзига ошиқ қилиб олиб, кейин уларнинг ҳисобидан яшайдиган эркак. Унинг характеридан келиб чиқиб *Альфонс* қанотли сўзи машуқалари ҳисобига кун кўрадиган шахсни англатади. Унда “ғурусизлик”, “нопоқлик”, “айёрлик” семалари мавжуд.

Яхшилик доимо ғалаба қозонган эртаклари билан машҳур Ш.Перрога мансуб *Barbe Bleu* (фр.) қанотли сўзи унинг “Les Contes de ma mère l’Oye” тўпламига киритилган “La Barbe Bleu” (1697) эртагидан олинган. Эртақда кўк соқолли, ўзининг олтига хотинини ўлдирган қонхўр, золим эр ҳақида гап боради. Фақатгина унинг еттинчи хотини акалари ёрдамида қутқариб қолинади. Шунга кўра *Кўк соқол* ибораси “рашкчи”, “золим”, “қонхўр”, “худбин” семаларини англатиб, “рашкчи ва золим шахс”нинг синонимига айланган.

Қанотли сўзларнинг орасида аёлларга нисбатан қўлланиладиган салбий маънодаги иборалар ҳам кузатилади. Бунга мисол қилиб, *Femme de Loth* (фр.), *Dalila* (фр.), *Dame aux Camélias* (фр.) каби қанотли ибораларни келтириш мумкин.

Femme de Loth (фр.). (лот. *Uxoris Loth*). Библия афсоналарига кўра Худо Содом ва Гоморре шаҳарларини ахлоқсиз одатлари учун ёқиб юбораётганда фаришталарга меҳмондўстлик кўрсатган ёлғиз Лот оиласига, шаҳарга нима бўлганлигини қайтиб келиб кўрмаслик шарти билан шаҳардан қийиб кетиш ҳуқуқини беради. Лотнинг хотини эрининг тушунтиришига қулоқ солмасдан бу таъқиқлашни

суистеъмол қилади ва туздан қилинган хайкалга айланиб қолади. Шунга кўра *Лотнинг хотини* ибораси “қизиқувчанлиги туфайли жазоланган аёл”га нисбатан қўлланади ва унда “бўйсунмаслик”, “калтафаҳмлик” семалари намоён бўлмоқда.

Dalila (лот., фр.) *Далила* Библиядаги персонажлардан бири, Самсоннинг аёлidir. Далила Самсоннинг ғайритабиий кучи унинг сочларида эканлигини билиб, у ухлаб ётганида сочларини қирқиб ташлайди ва уни ватандошларига топшириб эрига хиёнат қилади. Шундан келиб чиқиб Далила номи “сотқин, хоин” рамзига айланган.

Dame aux Camélias (фр.) А.Дюма (ўғил)нинг “*La Dame aux Camélias*” (1848) номли асари қахрамони камелия гулини жуда яхши кўрадиган бир енгилтак аёл бўлган. Асар қахрамонининг характеридан келиб чиқиб *Камелияли аёл* иборасини французлар “енгилтак

аёл” маъносида қўллашади. Ибора мазмунидан “енгилтаклик”, “суюкоёқлик”, “бузқлик” семалари англаймоқда.

Хулоса. Таҳлил натижалари асосида айтиш мумкинки, қанотли сўзлар эркак ва аёл муносабатларида кузатиладиган салбий хусусиятларни образли, ихчам, лўнда, маънодор ва шунинг билан бирор воқеа ёки ҳодиса билан боғлиқ ҳолда ифодаб бермоқда. Юқорида келтирилган мисоллар мазмунидан юзага келаётган *хотинбозлик, беқарорлик, енгилтаклик, суюқоёқлик, бузқлик, хиёнаткорлик, маккорлик, ғурурсизлик, нопоклик, айёрлик, рашкчилик, золимлик, қонхўрлик, худбинлик, бўйсунмаслик, калтафаҳмлик, сотқинлик, хоинлик* каби хусусий семалари қанотли сўзларнинг маъноларини кенг ёритиб беради ва уларни ўринли қўллаш учун танлаш имкониятини беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Михельсон М.И. Меткие и ходячие слова. Сборник русских и иностранных пословиц, изречений и выражений. СПб, 1894.; Максимов С.В. Крылатые слова. – Москва: Изд-во худож. лит., 1955.
2. Займовский С.Г. Крылатые слова. Справочник цитаты и афоризма. –Москва; Ленинград: Госиздат, 1930. Стр. 15-16.
3. Уолш И.А., Берков В.П. Русско-английский словарь крылатых слов. – Москва: Русский язык, 1984. Стр.6.
4. Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие. –Москва: Азбуковник. 2002. С.211.
5. Тимескова И.Н. Крылатые слова, их значение и происхождение. –Ленинград: Просвещение, 1974.
6. Овруцкий Н.О. Крылатые латинские изречения в литературе. -Киев, 1962.
7. Назарян А.Г. Почему так говорят по-французски. – Москва, 1968.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. -Тошкент, “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006-2008.
9. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
10. Le Petit Larousse illustré. Dictionnaire encyclopédique. – Paris, 1993.
11. Комлев Н.Г. Словарь иностранных слов. –Москва: ЭСКИМО, 2006.

UDK: 894.375-1

To'liq KENJAYEV,

Qarshi davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasida erkin tadqiqotchisi

E-mail: Kenjayev-tulqin Kt#123456

QarDU dotsenti f.f.n. Mo'minova S.A. taqrizi asosida

THE STUDY OF FITRAT POETRY FROM THE POINT OF VIEW OF THE CONCEPT OF NATIONAL INDEPENDENCE

Abstract

This article explores the study of Fitrat's poetry from the point of view of the concept of national independence. The study of the work of Abdurauf Fitrat in the context of the Uzbek literature of the period of independence is relevant for a general understanding of the theoretical tendencies of Fitrat study in the world. The considerations presented in this article serve as a scientific source when studying Fitrat's poetry.

Key words: poetry, independence, jadidism, revaluation, scholar, interpretation, research, national awakening, national ideology.

ИЗУЧЕНИЕ ПОЭЗИИ ФИТРАТА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ КОНЦЕПЦИИ НАЦИОНАЛЬНОЙ НЕЗАВИСИМОСТИ

Аннотация

В данной статье исследуется изучение поэзии Фитрата с точки зрения концепции национальной независимости. Изучение творчества Абдурауфа Фитрата в контексте узбекской литературы периода независимости является актуальным для общего понимания теоретических тенденций фитратоведения в мире. Соображения, представленные в этой статье, служат научным источником при изучении поэзии Фитрата.

Ключевые слова: поэзия, независимость, джадидизм, переоценка, ученый, интерпретация, исследование, национальное пробуждение, национальная идеология.

FITRAT SHE'RIYATINING MILLIY ISTIQLOL KONSEPSIYASI NUQTAYI NAZARIDAN O'RGANILISHI

Annotatsiya

Mazkur maqolada Fitrat she'riyatining milliy istiqloL konsepsiyasi nuqtayi nazaridan o'rganilishi masalasi tadqiq qilingan. Abdurauf Fitrat ijodini mustaqillik davri o'zbek adabiyotshunosligi kontekstida o'rganish fitratshunoslikning jahondagi nazariy tendensiyalar bilan mushtarak tushunish uchun muhim sanaladi. Ushbu maqolada keltirilgan fikr-mulohazalar Fitrat she'riyatini o'rganishda ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: she'riyat, istiqloL, jadidchilik, qayta baholash, olim, talqin, tadqiq etish, milliy uyg'onish, milliy mafkura.

Kirish. Abdurauf Fitrat ijodini mustaqillik davri o'zbek adabiyotshunosligi kontekstida o'rganish fitratshunoslikning jahondagi nazariy tendensiyalar bilan mushtarak tushunish uchun muhimdir. Chunki bu davrga kelib, o'zbek adabiyotshunosligi jahon standartlariga yaqinlashdi, Fitrat va unga o'xshagan milliy uyg'onish davri o'zbek adabiyoti vakillari ijodini qayta baholash tamoyillarini namoyon eta boshladi.

Mustaqillik davri jadidshunosligi quyidagi sabablarga binoan yangilanishi, qayta baholash, talqin va tadqiq etishning ilmiy prinsiplarini o'rtaga tashlashi zaruratga aylandi:

Birinchidan, jadidchilik adabiyoti o'sha davrda jahoniy miqyosda ro'y bergan ijtimoiy, madaniy, adabiy-estetik yangilanishlarning sharq dunyosidagi bir ko'rinishi sifatida Turkiston xalqlarining o'zlari uchun ham ochilmagan qo'riq edi. Asr boshidagi an'anaviy estetik tafakkur bu hodisani to'la va atroflicha anglab yetishi, baholashi uchun vaqt kerak edi. 20-yillarning o'rtalariga qadar muayyan baho va talqinlarni o'rtaga tashlagan o'zbek jadidshunosligi mana shu yo'ldagi ilk urinishlar bo'lib, sovet tuzumining mustahkamlanishi sabab o'z takomil bosqichini yashashga ulguradi.

Ikkinchidan, sobiq sovetlar davrida jadid adabiyoti mafkuraviy muxolifat tarzida ta'qibga uchradi. Uni to'g'ri baholash u yozda tursin, jadid adabiyoti vakillari hamda ular yozgan asarlarga nisbatan "tirnoq ostida kir qidirish" tamoyili bilan yondashish urfga kiritildi. Oqibatda

sovetlarning soxta internatsionalizmga asoslangan ijtimoiy va adabiy siyosati bu harakatni "millatchilik harakati", adabiyotini esa "millatchilikni targ'ib etuvchi adabiyot" deb baholadi. O'z taraqqiyoti uchun zararli, hatto xavfli hodisa sifatida jamiyat madaniy-ijtimoiy hayotidan zo'rlik bilan siqib chiqardi.

Uchinchidan, sovet mafkurasidan tashqarida mustaqil kapitalistik tizim ostida turmush kechirayotgan xorij siyosatshunosligi va adabiyotshunosligi o'z raqibining muxolifi sifatida jidid adabiyoti vakillari ijodini o'rganish, targ'ib etish yo'lidani bordini. Vakillari biografiyasi, ijtimoiy faoliyati haqida kitoblar, maqolalar e'lon qildi, asarlarini nashr ettirdi. Ammo bu joyda ham xolis va to'g'ri baholash, talqin etish uchun shart-sharoit ko'ngildagidek emas edi. Sababi shuki, xorij jadidshunoslari o'zbek jadidlari yetishib chiqqan mahalliy, milliy shart-sharoitni yetarli darajada bilmas, o'rganish uchun imkoniyat ham yo'q edi. Shu bilan birgalikda Amerika, Germaniya, Fransiya, Yaponiya, Turkiyada maydonga kelgan tadqiqotlarning aksariyati o'z mamlakati mafkurasini va tashqi siyosatini ifodalashga moyil edi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mana shunday zalvorli sabablarga ko'ra mustaqillik davriga kelib jadid adabiyoti, shu adabiyot markazida turgan shaxslardan biri Fitrat shaxsiyati va ijodini qayta baholash ehtiyoji paydo bo'ldi. Nega deganimizda: "Turkiston jadidchiligi markazi va haqli vorisi, shubhasiz, O'zbekistondir; uni o'rganib baholashdan qay darajada

istifoda etishgacha bo'lgan burch va mas'uliyat, birinchi navbatda, bizning zimmamizdadir".[1.169]

O'zbek adabiyotshunosligida qayta baholash muammosining zarurati mustaqillikning ilk yillarida, tasodifan paydo bo'lgan emas, albatta. Bu xulosaga bosqichma-bosqich, manbalarni qayta o'rganish, adabiy shaxsiyatlar biografiyasiga yangicha nazar solish natijasida paydo bo'ldi. Bunday muhim va zaruriy konsepsiya maqolalardan maqolalarga, kitoblarda kitoblarga tomon qat'ylashib, takomillashib bordi. "Mustaqillik yillarida kishilarimizning mushohadakorlik, talqin qila bilish uquvi beqiyos darajada o'sdi... Milliy mafkura, istiqloq g'oyasining ilm-fan, xususan, o'zbek adabiyotshunosligi va tanqidchiligi singib borishi badiiy asarlar – adabiy matnning mukammal, ilmiy tahlil va talqinida namoyon bo'ldi", - deb yozadi bu haqda adabiyotshunos A.Rasulov. [2.4] Prof.Q.Yo'ldoshev o'z kuzatuvlari asosida: "Asr boshidan buyon "ko'rsatib berish", "fosh etish", "aniqlab olish" bilan shug'ullanib kelgan milliy adabiyotshunoslik asr adog'iga yetganda tadqiq va talqiniga mayl ko'rsatmoqda... XX asr o'zbek adabiyoti tarixini yangilanayotgan badiiy tafakkur talablari asosida qayta idrok etilib, bu davrda yaratilgan asrlarning asl mohiyatini ochishga harakat qilinmoqda", degan fikrni ilgari suradi.[3.49] U.Hamdamonovning: "Asr boshida jadidlar adabiyotining ideali, avvalo, yurt ozodligi va millatning tiklanishi bilan bog'liq qator masalalar bo'lgan esa, sho'ro davrida adabiyot ideali ko'p jihatdan hukmron mafkuraning soyasida qolib ketdi", degan fikrlari esa yanada konkretroq, yanada qat'iyroq mohiyatni ifodalaydi.[4.6]

Tadqiqot metodologiyasi. Ayni paytda adabiyotshunosligimizda adabiy shaxsiyat va adabiy-ilmiy manbalarni qayta baholashning mustaqillik mafkurasiga mos nazariy-ilmiy kriteriyalari ham maydonga kelmoqda. Shuning uchun dastlab shular va o'zimizning ba'zi kuzatishlarimiz asosida jadid adabiyotini qayta baholash kriteriyalari haqida ma'lum to'xtamlarga kelib olish kerak bo'ladi.

B.Qosimov qayta baholashning ikkita muhim mezonini ko'rsatgan: birinchisi, istiqloqgacha sinfiy mezonlarga ko'ra baholangan jadid adabiyotini istiqloqdan keyin milliylik mezonlariga ko'ra o'rganish maqsadga muvofiqdir: "Istiqloq tarixga ham, adabiyotga ham tamomila boshqacha yondashishni shart qilib qo'ydi. Bir so'z bilan aytganda, u sinfiy yondashishni rad etib, milliy yondashishni kun tartibiga qo'ydi"[5.171]. Ikkinchisi, "An'anaviy tushunchalarning zamonning zayli bilan yangicha talqin kasb etishi". Bu joyda muallif "an'analar" tushunchasi ostida diniy va milliy qadriyatlarimizni nazarda tutadi. Qur'onda ilm 751 o'rinda tilga olinishiga urg'u beradi. Milliy uyg'onish davri adabiyotini o'rganishda mana shu mezoniga diqqat qaratish lozimligini o'zbek xalqi istibdod ostida bo'lgan yillarga oid dalillar bilan ko'rsatadi.

B.Karimov masala talqiniga kengroq yondashadi: "Avvaliga Cho'lpon va Fitrat adabiy merosidagi, ular dunyoqarashidagi sho'rolar siyosatiga mos jihatlarga ataylab urg'u berilgan bo'lsa, istiqloqdan keyin bu adabiy siymolarning xalqning ma'naviy-ma'rifiy saviyasini yuksaltirish uchun yozgan asarlariga e'tibor kuchaydi. Eng muhimi, har bir olim muayyan ilmiy muammoni o'zining adabiy-estetik didi hamda o'ziga xos yondashuvi asosida tutuntirdi. Masalan, Fitratning ma'naviy-e'tiqodiy qarashlarida islomiy, turkchilik va dahriyona tushunchalari, "Shaytonning Tangriga isyoni" she'riy dramasi bahr-

munozara mavzusi ham bo'ldi, turlicha talqinlar yozildi"[6.135]. Fitrat ijodini baholashda uning shaxsiyatidagi islomchilik, turkchilik, dahriyona qarashlarning e'tiborga olinishini qayta baholashdagi muayyan mezonlar sifatida ko'rsatadi. Albatta, bu jihatlari istiqloq davri fitratshunosligida yaqqol ko'rinadi. Sotsiologik yondashuvdan chekinilib, milliy-ma'naviy, adabiy, estetik talqinning kuchayganini aniq namoyon etadi.

Fitrat she'riyatini milliy istiqloq konsepsiyasi nuqtai nazaridan o'rganilishi haqida gap ketganda, birinchi navbatda, mustaqillik davri jadidshunosligi yo'nalishining yetakchisi B.Qosimov talqinlariga diqqat qaratish lozim bo'ladi.

B.Qosimov, "Izlay-izlay topganim..." (-T., 1986) monografiyasidagi ayrim qaydlaridan tashqari Fitrat haqidagi maxsus chiqishlarini 1989 yildan boshlagan. Uning "Abdurauf Fitrat xalq farzandi", "Fitrat (chizgilar)", "Fitrat", "O'zi yonib yo'l yoritganlar", "Sening uchun tirildim, Ona!.." singari matbuot maqolalarida, "Maslakdoshlar: Behbudiy. Ajziy. Fitrat" nomli risolasida, jadid adabiyotiga doir kompleks tadqiqotlarida Fitrat she'riyati haqida salmoqli fikrlar aytilgan [7.15-16]. Ammo qiyosiy o'rganishlarimiz shuni ko'rsatdiki, olimning "Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik" nomli monumental kitobidan joy olgan "Abdurauf Fitrat" sarlavhali tadqiqotda bularning hammasi umumlashgan va kompleks o'rganilgan. Shuning uchun quyida ushbu tadqiqot asosida fikr yuritamiz.

Fitratning "Hurriyat" gazetasining 1917 yil 28 iyul sonida e'lon qilingan: "Ey, ulug' Turon, arslonlar o'lkasi! Senga ne bo'ldi? Dunyoni "urho"lari bilan titratgan yo'lbars yurakli bolalaring qani? Nechun tovushlari chiqmaydur?.. Nechun chekindilar? Nechun ketdilar? Kurash maydonlarini o'zgalarga nechun qo'ydilar?" deb boshlanuvchi nasriy she'rini quyidagicha baholaydi: "Darhaqiqat, 1917- yil Fitrat uchun quvonch va alamga to'la yil bo'ldi. Oq podshoning qulashi unga tobe' Buxoro va Turkistonda ham erkinlik, mustaqillik tomon yo'l ochgandek edi. Biroq, ma'lum bo'ldiki, uni qo'lga olish, egallash kerak ekan. So'ng esa ushlab turish. Buning uchun farzandlar kerak. O'zligini anglagan, esli, hushli va fidoyi". [8.353]

Ko'rinib turibdiki, olim Fitratning ushbu sochma satrlarini sof sotsiologik metodda tadqiq etmoqda. Sochmadagi har bitta g'oyani ijtimoiy turmush voqeligi bilan bog'lab tahlil qilmoqda. Oq podsho – Nikolay II ning taxtdan ag'darilishi mustamlakachi chor Rossiyasida fevral inqilobi voqealari bilan sodir bo'lgan yirik ijtimoiy-siyosiy voqea edi. Kerenskiy boshchiligidagi muvaqqat hukumat hokimiyatni egallaganiga besh oy o'tgan. Turkiston kabi Rossiya mustamlakalarida ham fikriy va ijtimoiy uyg'onishga turtki bergan payt. Mustamlaka millatlarning faol ziyolilari harakatga tushgan. O'z erkini qaytarib olish yo'lidagi izlanishlar. Fitratning ushbu asari mana shunday nozik siyosiy vaziyatni ifoda etadi. O'z xalqini uyg'onish, kurashga chorlashga qaratilgan. B.Qosimov bularning barchasini bir jumlada siqiq va aniq ifodalaydi: "1917 yil Fitrat uchun quvonch va alamga to'la yil bo'ldi..." Mana shu jumla orqali o'quvchini tadqiqotning boshrog'ida keltirgan mana bu voqeaga yo'naltiradi: "1917 yil fevral inqilobidan so'ng Buxoro jadidlarning so'l qanoti – yoshlar tashabbusi bilan yangi markaz tuzildi. "Yosh buxoroliklar" inqilobiy partiyasi tashkil topdi. Uning markaziy partiyasi tuzildi. Abduvohid Burhonov – rais, Fitrat – sarkotib. Usmonxo'jayev – xazinachi, F.Xo'jayev va yana besh kishi

a'zo qilib saylandi. Yangi partiya Muvaqqat Hukumatga tabrik telegrammasi va Rusiya – Buxoro munosabatlaridan kelib chiqib, amirni islohotga majbur etishni so'rab Murojaatnoma qabul qildi. Harakatlar bejiz ketmadi. Amir yon berdi"[8.151].

B.Qosimov parcha keltirilgan asarni o'z kitobida "badia" deb ataydi. Bu haqda boshqa mutaxassislarining fikrlari bir oz boshqacharoq. Masalan N.Karimov "Hurriyat" gazetasida e'lon etilgan bu asar parchalarini yig'ib, tahlil etish asnosida Fitrat "Temur sag'anasi" dramasining bo'laklari degan xulosani ilgari surgan. H.Boltaboyev esa bu asarni to'g'ridan to'g'ri "nasriy she'r" – mansuralar tarzida atagan. Bizningcha, asar janri borasida keyingi ikki mutaxassis haqliroq. Chunki u badia – esse janridan ko'ra nasriy she'r qoidalariga ko'proq tushadi.

Tahlil va natijalar. B.Qosimov "Hurriyat" gazetasining 1917–18 yilgi sonlarida bosilib chiqqan "Yurt qayg'usi" – mansurasi, "Mirrix yulduziga" she'rini satrmasatr tahlil qiladi. Jumladan, ushbu she'rdagi so'nggi satrlar – "Madaniyat degan G'arbli olbosti, Boqing, buning ko'krigidan o'q bosdi..." – ni shunday tahlil qiladi: "Go'yo shiddatli bir dovul kelganu bundagi go'zallikni barbod qilgan. Bu dovulning ismi – "madaniyat". Nega "Madaniyat"? Madaniyat hayotning mazmunli bo'lishiga qaratilgan emasmi? Gap nomda emas, mohiyatda. Inqilob xalq uchun, xalqning nomi bilan amalga oshgan edi. Oqibat-chi? Insondagi insoniylik barbod bo'lib, yovvoyilik, yovuzlik junbushga keldi. Bir-birini yo'q qilishga tushdi. Hayvondan xor bo'ldi. Bu inson emas, iblis (olbosti) a'molidir. O'lkaning ko'ksiga o'q qadagan o'shadir" [8.370].

B.Qosimovning Fitratga doir boshqa she'rlar haqidagi ushbu xulosalari ham sof milliy, sotsiologik pafosdagi tahlil namunasidir: "Shoirning "Kim deyay seni?", "Bir oz kul", "Achchig'lanma degan eding", "Ishqimning tarixi", "Go'zalim, bevafo gulistonim" kabi ishqi she'rlarida mahzunlik, zamon boshiga solgan so'ngsiz o'kinch, iztirob to'la alam ko'zga uriladi. Shoirning she'rlari millat boshiga tushgan balo-oqibatlarining muallif qalbida uyg'ongan nidolari edi" [8.371]. Olim bu joyda V.Mahmudning jadid shoirlarining ishqi "Vatan va millat ishqidir" degan konsepsiyasini Fitrat she'riyati misolida yana bir bor isbotlayapti. Uning bir qarashda real dunyo go'zali – yorga qaratilgandek tuyuladigan ishqi she'rlari mohiyatida millat qayg'usi

turishini isbot etyapti. Haqiqatdan ham XX asr 17-yillarida Fitrat o'z yori – Vatanidan ajralish arafasida edi. U raqiblaridan kelayotgan bunday xavfni teran his qilardi. Hijron kunlari, Yorning raqib (mustamlakachilar) quliga o'tish onlari yaqin edi. B.Qosimov Fitrat she'rlaridagi mana shunday nozik ijtimoiy pafosni daqiqona ilg'aydi. Tahlillar davomida talqinchidagi milliy mafkura, vatansevarlik pafosi aniq bilinadi. 80-yillar oxiri, 90-yillar boshida Fitratning "Sharq", "Shoir", "Kim deyay seni?", "Nega bo'yla?", "Go'zalim, bevafo gulistonim", "Mirrix yulduziga", "Behbudiyning sag'anasini izladim", "Paxta terimidan", "Bir oz kul", "Achchig'lanma degan eding", "Ishqimning tarixi (...ga)", "Yana yondim", "Parcha", "O'qituvchilar yurtiga", "Qor", "Nozanin yor" kabi qator o'zbek va fors-tojik tilidagi she'rlari matbuot sahifalarida e'lon etildi. Fitratning bunday lirik asarlari B.Qosimovning "Maslakdoshlar: Behbudiy, Ajziy, Fitrat" risolasida, H.Boltaboyevning "Fitrat" nomli konseptual maqolasida dastlabki talqinlarini topdi. Keyinchalik H.Boltaboyevning Fitrat she'riyati haqidagi fikr-mulohazalari Fitrat 5 jildligining birinchi jildidagi so'zboshida atroflicha aks ettirildi.

Shuningdek, B.Nazarov, N.Karimov, I.G'aniyev, G.Rahimova kabi fitratshunoslarning maqola va tadqiqotlarida Fitrat she'riyati ijtimoiy voqealar bilan mushtarak holda, sotsiologik tadqiq qilinadi. Umuman, Fitrat she'riyatining o'zbek adabiyotshunoslari tomonidan ijtimoiy, milliy mafkura konsepsiyasi nuqtai nazaridan talqin etilishi behuda emas. Sovetlar davrida ham bu she'riyatga asosan ijtimoiy mazmun berib, unda millatchilik (aslida millatparvarlik), panturkizm (aslida turkiy xalqlar birligi), panislomizm (aslida umumsharq musulmonlari birligi) g'oyalarining aniqlanishi ham istiqlol davri fitratshunosligi bilan mos keladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytish mumkinki, sovet davrida Fitrat she'riyati tuzumga yot mafkura sifatida ta'qib etilgan bo'lsa, istiqlol davri adabiyotshunosligida milliy istiqlol g'oyasi, milliy mafkuraning asoslaridan biri sifatida talqin etildi. Bu dalillar Fitrat ijodining bir kichik tarmog'i bo'lgan she'riyat shoir uchun ijtimoiy dardlarini to'kish, jadidchilik g'oyalarini targ'ib etish, chaqirish, bong (sayha!) vositasi bo'lib xizmat qilganini ko'rsatadi. Adabiyotshunoslik esa badiiy ijod namunasiga xolis yondashar ekan, undagi yetakchi pafos – muallif g'oya-maqsadini to'g'ri anglaydi va to'g'ri tushuntiradi.

ADABIYOTLAR

1. Qosimov B. Uyg'ongan millat ma'rifati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2011. – B. 169.
2. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 4.
3. Yo'ldoshev Q. Yoniq so'z. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2006. – B.49.
4. Hamdamov U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002. – B. 6.
5. Qosimov B. Uyg'ongan millat ma'rifati. – Toshkent: Ma'naviyat, 2011. – B. 171.
6. Karimov B. Abdulla Qodiriy va germeneytik tafakkur. – Toshkent: Akademnashr, 2014. – B. 135.
7. Qosimov B. Abdurauf Fitrat xalq farzandi //Saodat, 1989. - №7. – B. 15-19; shu muallif. Fitrat //Sovet O'zbekistoni san'ati, 1991. - №12. – B. 10-14; shu muallif. Sening uchun tirildim, ona!.. //O'zbekiston adabiyoti va san'ati, 1992,5 iyul; shu muallif. O'zi yonib yo'l yoritganlar (adabiyotshunos R.Qo'chqorov bilan suhbat) //Mushtum, 1992. – №9-10. – B. 8-11; shu muallif. Fitrat (chizgilar) //Sharq yulduzi, 1992. - №10. – B. 170-175.
8. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002. – B. 353.

УДК398.221:894.375

Дилафрўз ҚАЛАНДАРОВА,
Тошкент давлат педагогика университети ўқитувчиси
E-mail: d.kalandarova2017@yandex.ru

ТДПУ профессори, ф.ф.д. Якубов И.А тақризи асосида

MYTH AND ARTISTIC LITERATURE

Abstract

The need for mythological imagery in the literature has not diminished with the passage of time. The subject of myth and literature has become one of the most hotly debated topics since the advent of writing. While myth is involved in the birth of a work of art, it undoubtedly expands the writer's stylistic possibilities, paving the way for poetic observation. The myth of Sibizga volasi by the literary scholar and writer Nazar Eshankul, which we are going to consider below, is also an artistic expression of the legend of Alexander the Great, a great general who lived at a glance.

Key words: myth, mythological image, myth-story, folklore, art, style, mythical imagination.

МИФ И ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЕ ЛИТЕРАТУРА

Аннотация

Со временем в литературе потребность в мифологическом образе не уменьшалась. Тема мифа и литературы стала горячо обсуждаемой темой с момента появления письменного творчества. Хотя миф участвует в процессе зарождения художественного творчества, он, несомненно, расширяет стилистические возможности писателя, открывая путь для поэтических наблюдений. Мифический рассказ «Сибизга воласи» литературоведа и писателя Назара Эшанкула, который мы рассмотрим ниже, также является художественным выражением легенды о личности великого полководца Александра Македонского, жившего до нашей эры.

Ключевые слова: миф, мифологический образ, миф-рассказ, фольклор, искусство, стиль, мифическое воображение.

МИФ ВА БАДИЙИ АДАБИЁТ

Аннотация

Адабиётда замонлар ошсада мифологик тасвирга бўлган эҳтиёж ҳеч пасаймади. Миф ва адабиёт мавзуси ёзма ижод пайдо бўлгандан буён энг қизгин мунозара майдонига айланди. Бадий яратикнинг дунёга келиш жараёнида миф иштирок этар экан, бу шубҳасиз ёзувчининг услуб имкониятларини кенгайтиради, поэтик мушоҳадага йўл очиб беради.

Қуйида фикр юритмоқчи бўлганимиз адабиётшунос олим, ёзувчи Назар Эшонқулнинг “Сибизга воласи” миф-ҳикояси ҳам бир қарашда милоддан олдин яшаб ўтган буюк саркарда Александр Македонский шахсияти билан боғлиқ ривоятнинг бадий ифодасидир.

Калит сўзлар: миф, мифологик образ, миф-ҳикоя, халқ оғзаки ижоди, бадий услуб, мифик тасаввур.

Қириш. Адабиёт нафакат инсонлараро, балки асрлар орасида ҳам кўприк вазифасини ўтовчи жуда сириш, кўлами катта, ҳудуд билмас дунёдир. Эрамиздан олдинги даврларда содир бўлган ёки тилдан-тилга овоза бўлиб, вақт аталмиш буюк чегара дея қатор ижтимоий тўсиқлардан ўтиб, ҳозирги кунда кўплаб асарлар яратилишига асос бўлаётган мифлар фикримиз далилидир.

Асли юнонча сўздан олинган мифнинг ҳикоя, ривоят, масал деган маънолари мавжуд бўлиб, “халқ оғзаки ижодининг энг қадимги даврларида пайдо бўлган, воқелик (олам) ҳақидаги тасаввурларни конкрет образлар воситасида акс эттирувчи ривоявий асарлар”дир [5].

Мифлар дастлаб инсонларнинг ўзларини ўраб турган дунёни, унинг киши ақли камраб олиши имконсиз бўлган ҳодисаларини англаш, ҳатто қабул қилишнинг бир шакли бўлган. Ақл билан англаб етилмаган, тушуниш бир қадар душвор бўлган табиат ҳодисаларидан тортиб, инсоннинг ўз организмидан бўлиб берадиган турли физиологик, психологик

жараёнларгача илоҳий илдизга эга бўлган эртақнамо, илмий тус берилган ривоятлар-мифлар воситасида изоҳланган. Инсоният тарихидан, узоқ асрлик тафаккур тарзидан, ижтимоий-сиёсий англамлардан дарак берувчи бундай мифлар кейинчалик кўплаб асарлар сюжетида асос вазифасини бажара бошлади. Зотан, физика, астрономия, кимё соҳаларида юз берган инкилобий ўзгаришлар, минглаб ихтиролар натижасида инсон тафаккури жуда кенгайди, бутун оламни у ўз бағрига яширган барча сирлари билан камрашга даъво қиларлик даражага етди. Инсоният мифлар билан эмас, реал далиллар билан ишлай бошлади. Бундай ўзгаришлар эса бадий адабиётда жуда чуқур акс этади. Ижодкор қалби сезгир асбобга ўхшайди — жамиятда юз берган, ҳатто ҳали юз беришга улгурмаган ҳодисаларни сабабларини оқибатлари билан интуитив илғаб олади ва уларни ўз асарларида қайта жонлантиради.

- **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).** Қуйида фикр юритмоқчи бўлганимиз “Сибизга воласи” миф-ҳикояси ҳам бир

карашда милоддан олдин яшаб ўтган буюк саркарда Александр Македонский шахсияти билан боғлиқ ривоятнинг бадиий ифодасидай туюлади. Аммо синчиклаб ўқиган китобхон унинг замирида кўзга ташланганидан каттароқ, теранроқ маъно яширинлигини пайкайди. Ёзувчи сартарош ва шоҳ образлари мисолида бутун жамият ва унинг ҳар бир аъзосини алоҳида назарда тутганлигини тушунади.

“Ёшлик” журнаlining 2012 йил 5-сонида эълон қилинган Назар Эшонқул қаламига мансуб мазкур ҳикоядаги илк тасвирлар китобхонни сергаклантиради, муаллиф гўё ҳар бир сўзи билан келиши кутилаётган фалокатга ишора қилаётгандай бўлади: “Гўё ўз қилмишларини куёшдан яширмоқчидек, қалқонлари билан юзларини офтобдан тўсганча найзаларини куёш нурида ялтилатиб, шаҳарнинг тош кўчаларини худди ногора чалишаётгандай бир маромда ҳарбийчасича тўкиллатганча эринчоқлик билан келаётган учта соқчи ва оқсоқ дарбон аллазамонлардан бери сарой учун унут манзилга айланган бизнинг кўчамиз бошида кўринишлари биланоқ мен ва навбат кутиб турганлар, кўчада ўз юмушларию ташвишлари билан банд одамлар, орзу ва ҳаёлларини тепкилаб ўйнаб юрган болалар, дарвозалар олдида ҳаётнинг ёрқин хулосалари ва сабоқлари битилган саҳифалардек бужмайган афтангорлари, мусибату ҳасратдан букилган таналарини офтобда тоблаб ўтирган чоллар, ҳаммамиз тақдир изми бизнинг сартарошхонага ва менинг ҳаётимга қараб бурилганини тушунгандик” [6].

Муаллиф аниқловчиларни дур шодасидек бир тизмага терганча фалакнинг гардиши билан бу кўчада бошқа сартарош қолмаганини, авваллари одамлар фарзандларини шогирдликка бериш учун навбат пойлаб ўтиришларию, ҳозир ҳеч ким ўз жигарбандига номаълум тақдирни раво кўрмаслигини ишончли тасвирлайди. Тасвирнинг ишончли, бироз ноҳуш, жонли бўлишига аниқловчиларни уюштириб келиш орқали эришади. Ҳикояни ўқир экан, китобхон инсон зотининг ўзгарувчан, бироз мунофиқроқ ҳам эканига амин бўлади. Дастлаб сартарош зоти кўпайиб, “**туфласа, касбдоши боши тушади**” деб нолиган, иш йўқлигидан пашша кўриб 1-2 мижози билан кун узоғи ҳасрату ғийбат қилиб ўтиришидан ёзғирган бу соҳа вакиллари саҳифадан-саҳифага ўтилгани сайин анқонинг уруғига айланиб кетаётганлиги такрорланади. Сартарошлар кўпайиб кетганлигидан ҳам ва аксинча сирли тарзда камайиб бораётганлигидан ҳам одамлар айнан сартарошлар орқали хабардор бўлишади. Бунга улар томонидан ғалати ҳолат сабаб қилиб кўрсатилади.

Ҳамкасбларининг ҳасадини кўзгаб юрган сартарошлар бир хил қисматга дуч келашади. Улар дастлаб қимсан — шоҳ, соҳ ва соқоли ўрнида нур таралиб турадиган, нури илоҳий ва нури зиё, коинот ва олам мукаммалиги сабабчиси, Ахуразмадагагина ҳос виқор эгаси бўлмиш Искандар саройига соҳ-соқолини олгани боришар, у ердан қайтгач, бир оғиз тушунарли сўз айта олмай нуқул ғўнғиллаб юришарди. Ваҳоланки, ҳамиша қон сизиб юрадиган оғизларини айтмаса, барчасининг тўрт мучаси соғ (оғиздан сизаётган қон ҳам ўзлари тишлайверганидан узиб олгудай даражага келган тиллари туфайлидир). Уларнинг баъзилари бир тўда болалар билан кўшилиб, кўча чангитиб юрса, баъзилари эса тўғри жиннихонага равона бўлишарди.

Хуллас, шу кунгача Искандар ҳузуридан соғ-саломат чиққан сартарошнинг ўзи йўқ эди. Аммо бу

ҳолат ҳамма томонидан ҳам фожеа саналмас, буни юксак шараф, ҳатто, уни бир кўриб, кейин ўлишни икки дунё саодати дея билгувчилар ҳам бор эди.

Балки шунинг натижасими, айти дамда уч навкар ва дарбон ҳамроҳлигида кетаётган ҳикоя қаҳрамонига ҳам ҳасад кўзлари билан қараётганлар, шундай мўътабар зот ҳузурига уст боши юпун, холи ҳароб бир сартарошнинг бораётганлиги ва бу илоҳларга нисбатан ҳурматсизлик эканлигидан норози бўлаётган кишилар ҳам топила, шунингдек, бу бояқишни кутиб турган эртанги тақдирдан ташвишга тушганча унинг энди ҳеч қачон ҳозиргидек бир касбнинг устаси бўла олмаслиги, кўча-кўйда жиннилардек кезиб ёки тайинли гап айта олмайдиган соқов бўлиб юришларини кўз олдиларига келтириб, унга ҳайрихоҳлик билан боқаётганлар ҳам йўқ эмасди.

- **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).** Назар Эшонқул ҳар бир образ устида астойдил ишлаган. Бу қаҳрамоннинг ҳам кўнглида ҳам бора-бора фахрланишга ўхшаш, ҳатто ғурурнамо туйғу уйғона бошлагани тасвирида яққол кўринади. Сартарош ўзининг саройга қандай етиб боргани, муборак зотнинг ётоғига қай тарзда кириб қадам босганлиги, унинг ўзига нима дея мурожаат қилганигача тасаввур қила бошлайди: “Ҳозир у боради. Борадию у муборак зотнинг “мўйларини қўлларида ушлаш, абад ва азал акс этган кўзларига боқиш, фалакнинг марҳамати ва мураввати билан тўйинган нигоҳларидан баҳраманд бўлиш бахти” га сазовор бўлади”.

Ўз тақдирининг яратувчиси, жонзотларнинг энг мукаррами саналмиш Инсон ўзини кутиб турган қоралиги аниқ қисмат томон қадам-бақадам бораётганлигини муаллиф жуда маҳорат билан чизади. Сартарош йўл-йўлакай тақдир азал унга шу бахтни раво кўрганидан жуда қувонади, беҳисоб шукр айтиб, шоҳнинг оёқ-қўлларини ўпишга, токи холдан тойгунча этакларини кўзига суртишга, оёқ изларини тавоф қилишга, унинг ана шу мунаввар чехрасини кўриш учун ақлдан озиш нима дегани, ахир бу коинот тухфасига икки дунёсини ҳам ҳадя қилиб юбориш мумкинку тарзида юпанч топишга улгуради.

Кўриқчилар етовида сартарош ниҳоят саройга етиб келади ва “бир умр юзи куёш нуруни кўрмаган” эшик оғасига рўбарў бўлади. Муаллиф мазкур таърифни бекорга келтирмаганлиги кейинги лавҳаларида аёнлашиб боради. Эшик оғаси уларни ўрта бўй, қалтабақай, юзларига илоҳий бўёқлар сурилган, бошига узун қулоқ кийган киши ҳузурига олиб боради. Бу Искандар эди. Эшик оғаси сартарошга аввал соқол олиши, сўнггина соҳни тарашлашга ўтишини тайинлайди, соқол олаётганда жуда ҳам эҳтиёт бўлиш зарурлигини уқтиради, буни Искандар Ахриманнинг кўплаб ёвуз қучлари билан олишганлиги, юзидан ўша улугвор жанглarning изи қолганлиги билан изоҳлайди. Мабодо мазкур муборак чандиқлардан бирортасидан қон кетса, сартарошнинг боши танидан жудо қилинишидан огоҳлантиради.

Соқол олиш мобайнида сартарош Искандарнинг нега бу қадар улугланишию, ўзидан олдин бу ерга келган сартарошларнинг эсдан оғиши сабабини умуман тушунолмади. Бу ер макталган, илоҳлар йиғилган жойдан кўра, совуқ юзли кишилар йиғиладиган, қатл этишлар амалга оширилаётган маконга кўпроқ ўхшар, ҳукмдор юзидан тараладиган нурдан асар ҳам топа олмайди. Қайтанга териси ўта

жўн, қурумсиқ, худди қалтақесакнинг терисини эслатадиган, ҳатто озгина бадбўй хид ҳам анқийдиган, кўклам жилғалари тилимлаб ташлаган адирни ва жаладан сўнг ёрилиб қолган қатқалоқни эслатадиган юз эканлигидан ҳайратланади: “Ахир, ҳукмдор деган ҳам шунчалик беўхшов бўладими?”

Муаллиф сартарошнинг соқол олиш жараёнини шу тартибда эринмасдан, батафсил чизиб бўлгач, манзарани китобхон кўз олдида тўла гавдалантира олгач, сюжет кульминациясига ўтади. Сартарош соқол олиш келиб “бошдаги қулоқни ечиб, ҳукмдор сочиға мада сувини сепгунча кўзини ердан узмай пастга қараб турди. Сўнг ўз ишига киришиб, сочи қандай олиш маълум қилиш эканини билиш учун бошга қаради. Шунда...”

Шу ўринда китобхон ҳам бир энтикиб олади. Энди нима бўларкин, нимага гувоҳ бўлдики, дея саволлар қомида қийналади. Бу пайтда Назар Эшонқул сартарошнинг кўлидаги устасини ерга тушириб юборгизгани, у кўркувдан дир-дир титраётган экани китобхон қизиқишини ҳаддан оширади: “Тамом энди ўлдим деб ўйлади. Чунки кўркувдан унинг кўлидаги устаси ерга тушиб кетган ва бу гуноҳим учун ҳукмдор мени қатл эттиради деб ўйлаган эди. Искандарнинг бошида тўрт энли шох бор ва энг кизиги, бу ҳолатни у билан баб-баравар кўриб турган дорбон, қоҳин, ҳатто ҳукмдор ҳам парво қилишмаётган эдилар”.

Бу тасвирни ўқиган китобхон ёдига дарҳол “Искандарнинг шох бор” эртаги келади. Мазкур эртақ жуда кўп миллатлар адабиётида мавжуд бўлиб, унинг илдизи юнон мифларига бориб тақалади деган тахминлар бор. Бундай сюжетли эртақ, мифларда кўзланган бош мақсад — илоҳий ажрнинг борлиги, у ҳаққоний бўлиш билан бирга жуда шафқатсизлиги, мазлумлар илтижоси жавобсиз қолмаслигини кўрсатишдан иборатдир. Назар Эшонқул асарида айни мақсадни кўзлаган дейиш ҳикоянинг бадиий қийматини бир қадар чеклаш бўлар эди. Чунки ёзувчи бу ҳикоя мисолида инсон ва жамият орасидаги номувофиқлик, инсоннинг ҳамиша, ҳар қандай вазиятда ёлғиз бўлиши, бошига келган қувончу қайғуларни фақат ёлғиз кечиришини кўрсатмоқчи бўлган.

Шу боис ҳам муаллиф сартарош образини жуда батафсил ишлайди. Мақсад илоҳий адолатнинг қарор топишини кўрсатишгина бўлганида сартарош образи бу қадар қатта қўламга эга бўлмаган бўларди.

Кўрмаслиги жоиз ҳолат гувоҳига айланган сартарош амаллаб ўзини қўлга олади. Ишини тугатади. Пўписа аралаш топшириқларни эшитади. Жимгина. Зотан, унинг учун энг муҳим нарса — илоҳи борича тезроқ шу саройдан чиқиб олиш эди.

У саройни тарқатаркан, дарвозани кўриши билан энди бу ёғи озодлик деди. Эсон-омон чиққанидан тангридан миннатдор эди. Қушдай енгил торти.

Ҳаёт янада гўзалроқ кўринди унинг кўзларига. Бу саройдан ягона эс-ҳуши жойида ҳолатда чиққан сартарош эканлигини ўйлаб, ўзида фахрланиш ҳиссини тўйди. Лекин бу ҳолат атиги икки кунга чўзилди, холос.

Ёру-дўстлар, қўни-қўшни, турмуш ўртоғи фарзандлари — барча ундан саройда кўрганларини сўрашар, бу унга тинчлик бермасди. Лаҳза сайин

дарбоннинг бу ерда кўрганларини унутиши, агар бирортасига гуллаб қўйса, оила аъзолари, фарзандлари жаллоднинг қўлида нобуд бўлиши ҳақидаги эслатмаси ёдига тушарди.

- Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).

Назар Эшонқул инсоннинг ижтимоийликка муҳтож яратиклиги, ҳамиша кимлар биландир бўлашиш истагида ёнишини жуда реал чиза олган. Сартарошнинг вужудидаги сир кунлар ўтгани сайин уни адоий тамом қила бошлайди. Кўча-кўйда ёнидан бир тирик жон ўтса, ичидаги номаълум бир куч кўрганлари ҳақида айтишга ундар, гоҳида бу куч шунчалик зўраядики, унинг авзойи баданига қалтироқ кириб, томирлари тортишиб, тутқаноқ тутаётгандек бўларди. Айтиб, ҳаммасидан бирийўла қутулай деса, кўз ўнгида жаллод ва кундага боши қўйилган фарзандлари гавдаланар, қулоғига ойболтанинг товуши эшитиларди. Тунлари ҳам унга уйқу йўқ, уйғониб кетиб, болаларига термулганча тонг орттирар, буни кўрган хотини ҳам эрининг ақлдан озаётганига аста-секин ишонаётган эди.

Қаҳрамонни “Айт, айт, айтгину барчасидан қутул” деган ўй ичдан емириб борар, секингина шивирлашга-да чўчир, атрофдаги деворлар ҳам қулоқдек туюларди унга. Уйи тўридан жой олган маълумлар ҳайкали ҳам жосуслик қилаётганидан, оғзидан чиққан шипшиш саройга бориб етишидан шубҳаланиб яшайди. Қаҳрамоннинг яшаш тарзи, тириклиги азоб-уқубатга, машаққатга айланади. Ичидаги сир, уни айта олмаслик қаҳрамон ҳаётини мунтазам заҳарлаб боради. Охирида кутиб турган мудҳиш якундан чўчиган қаҳрамон танасида сирни айтишга ундовчи куч қўзғолгани замон оғзини маҳкам юмиб олар, ихтиёрсиз бир сўз айтиб юбормаслик учун тилларини маҳкам тишлари орасига босар, ерга гужанак бўлиб ётволарди.

Шу тарзда қаҳрамон ўзигача бўлган ҳамкасбларининг аччиқ қисматини тушунган, кимларнингдир болаларга ошно бўлиб, кўчама-кўча ер чангитиб юргургани-ю, яна кимларнингдир мажнундек кўча кезгани, яна кимлардир жинниҳонадон қўним топгани, бошқаларининг оғзидан қон аралаш қўпик оқиб юриши сабабини англаб етганди.

Назар Эшонқул сартарошнинг изтиробларини тасвирларкан, инсонни ҳеч нарса бир нарсага гувоҳ бўлишу, шуни бошқаларга айта олмаслик каби ҳеч нарса икки ўт орасига ташламаслигини кўрсатади. Чиндан ҳам билган нарсасини яшириш, кўрганини кўрмагандек юриш жуда қийин, инсондан ноинсоний куч талаб қиладиган юмушдир.

Сартарош шу боис тушларида болтанинг “шов-шув”идан уйғонади ва югуриб борганча болаларининг бошини тўнининг этаги билан беркитади. Тунлари чирқиллаган чигиртка ҳам, “вақ-вақ” лаган қурбақалар ҳам унга айғоқчи туюлади, бутун қоинот ундан гап олишга уринаётгандек бўлади.

Китобхон тобора сартарошга яқинлашиб, сингишиб бораверади. Унинг инсонлар орасида яшолмай қолиши, оломондан қочиб, ўзини далалар томонга уришини табиий қабул қилади. Бироқ қаҳрамонга ёшлиқ пайтлари кечган овлоқ макон ҳам ёрдам бера олмайди. Унинг қулоғи остида тинмай жаранглаб турган ва тобора баландлашиб бораётган ойболтанининг овозини китобхон ҳам эшитгандек бир сесканиб олади. Сартарошга ёрдам қўлини чўзгиси, дардини енгиллатгиси келади, мунча қийнайди, дея

муаллифдан ранжийди. Дарддан ҳеч қутула олмаётган сартарош ҳамма ишни қилиб қўради, ҳатто итлардек увиллади ҳам.

Сартарошнинг қайсидир маънода истаги рўёбга чиқкандай ҳам эди. У бошида “Дунёда абадий ҳукмронлик қилиб, кишиларни адолат ва равақ, ҳидоят ва тараққиёт сари етаклайдиган, инсониятни залолат ботқоғидан халос қилиш учун юборилган фалакнинг инояти, саховати, ҳиммати ва шафқати. У бу унут заминда жудалик уқубатига ғарқ қилинганлар учун илоҳий дийдор тажассуми. Одамзод бошида қалқиб турган қуёш, мангу меҳрибон, Ахурамазданинг талъати, йўқ, йўқ, инсоният орасидаги Ахурамазданинг ўзи” га хизмат қилиш ёки унинг биргина дийдорини қўриш учун икки дунё халоватидан кечишга ҳозир бўлганди. Ва у Искандар учун тилини, демакки, борлигини қурбон қилди.

Китобхон сартарошнинг қудукни топиб олган лавҳасини ўқиётганида бир енгил тортади. Энди умид бор. Сартарош ёшлигида ўртоқлари билан бошини тикиб, бор овози билан исмини айтиб бақирадиган, ундан қайтган акс-садодан қувониб, мириқиб-мириқиб қуладиган қудукни қўриб қолди. Бу қудукка ҳар қанча сирни айтиш мумкин. Негаки, қудук қоп-қора ва тубсиз, дардни ютиб кетиши лозимдай. Ва сартарош “Искандарнинг шоҳи бор. У Ахурамазда авлоди эмас, у Ахриманнинг зурриёди экан. Унинг шоҳи бор экан!!!” дея хумордан чиққунча бақиради. Қичқиргани сайин руҳи енгиллашар, улкан дард вужудини тарқ этар эди. Танасига ҳаёт қайтар, ойболтанинг “шов-шув”и ҳам бора-бора узоклашар эди. Сартарош шаҳарга қайтди. Шундан кейин уни ҳеч ким қўрмади. Искандарнинг аскарлари уни роса излашди.

Шу ерда инсон қўнглининг тубсизлиги, қудрати ва нозиклиги жуда гўзал қўрсатилган. Назар Эшонқул

қудук ва инсон қўнгли орасидаги ўхшашликни илғайди. Ҳар иккиси тубини қўриш, ичидагини билиш душвор.

Сартарошни ўлдириб қўяёзган сирни неча замонлар ичида сақлаган қудук бир баҳорда ошқор қилади. У бир кунни қамишга айланиб ўсиб чиқади. Шамолга қўшилиб ўтган-қайтганга энг буюк сирни, энг мудҳиш ҳақиқатни шипшийди. Аммо ўз дарди, ўз ташвиши турмуш иқир-чиқирлари билан банд қатталар қулоғи қар, ўз муаммолари билан банд.

Фақат бола бегубор. У беташвиш. Фақат угина атрофга астойдил қулоқ тутиши, чиндан ҳамдард бўлиши мумкин. У ердан-бу ерга югуриб юрган чўпон болалар аввал қамишларни синдиришади, кейин эса сибизга ясашади. Бу ёғи маълум... Болақайлар ясаган най-сибизга пуфлангани сайин “Искандарнинг шоҳи бор... Искандарнинг шоҳи бор...” дея жар солади. Шу тарзда оламдан ўтиб кетган бечора сартарошнинг умри зое кетмаганлиги, у билган сир дунёларни ўзгартириб юборишга қодирлиги аёнлашади.

Ҳикояда қаҳрамон изтироблари ишончли тасвирланганки, ўқувчи ўша ҳолатни у билан бирга туйгандек, ўзи ҳам Искандар замонида яшаётгандек бўлади, унга туйғудошлик, яқинлик ҳиссини сезади, сартарош дардини ўзиники деб қабул қилади. Унинг бошига тушган савдолар ечимини топиб, ёрдам қўлини чўзишга уринади.

- **Хулоса ва тақлифлар (Conclusion/Recommendations).** Антик давр адабиётига хос бўлган мифлар асосида адабиёт ривожланган. Юқоридаги таҳлил қилинган ҳикоя мифларнинг замонавий адабиётда ҳам ўзига хос ўринга эга эканлигини қўрсатади.

АДАБИЁТЛАР

1. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. – Т.: Фан, 1981. 158-б.
2. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори. – Т.: Фан, 1986.
3. Саримсоқов Б. Адабий турлар ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993 йил 5-сон, 3-13-бетлар.
4. Мели С. Асл адабиёт – эзгуликка хизмат. Ўасан Карвони. Икки йўл синтези // ЎзАС, 2000. 18 август.
5. Қуронов Д, Мамажонов З, Шералиева М. Адабиётшунослик лугати, Тошкент., “Академнашр”. 2010 й, 174 б.
6. “Ёшлик” журнали, 2012, 5-сон. 30-б.
7. Ҳамдамов У. Бадий тафаккур тадрижи. – Т.: Янги аср авлоди, 2002. – 198 б.
8. Султон И. Адабиёт назарияси (лотин ёзувида) – Т.: Ўқитувчи, 2004.
9. Саримсоқов Б. Ўзбек фольклоршунослиги масалалари. Илмий мақолалар тўплами. Т.: Фан, 2006. 26-30 бетлар.
10. Ҳамдамов У. Янгиланиш эҳтиёжи. – Т.: Фан, 2007. – 196 б.
11. Норматов У., Болтабоев Х. Янги назарий тамойиллар // Жаҳон адабиёти, 2008. 3-сон.
12. Эспен Ховардсхолм. Модернизм//Жаҳон адиблари адабиёт ҳақида. – Т.: “Маънавият”, 2010.

УЎК: 398.9(=512.133):808.5(04)

Инамжан МАДИЯРОВ,
Анджон давлат университети
Ўзбек адабиётишунослиги кафедраси таянч докторанти
E-mail: inamjan-1985@mail.ru

АндДУ профессори, ф.ф.д. Мирзаева С.Р. тақризи асосида

ТЕЗ АЙТИШЛАРНИНГ ИЖРО УСУЛИ ҲАҚИДА АЙРИМ МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация

Халқ оғзаки ижоди асарлари ёзма адабиётдан бир қатор жиҳатлари билан ажралиб туради. Айниқса, улар ижро этиш ва тинглашга мўлжалланганлиги, шу билан бирга ўзига хос ижро усулларига эгалиги билан муҳим аҳамият касб этади. Фольклор асарларининг, хусусан, халқ тез айтишларининг ижро усуллари ўрганиш, айниқса, уларни турли халқлар мисолида қиёсий-типологик аспектда тадқиқ этиш ушбу жанрнинг фольклор тизимида тугган ўрни, генезиси ва тарихий-тадрижий тараққиёти, жанрнинг юзага келиш омиллари, жанрий ва вазифавий хусусиятлари, бадиияти ҳамда унинг бошқа жанрлар билан ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқлаш имконини беради.

Калит сўзлар: фольклор, жанр, тез айтиш, нафас, анъана, ижро, ўйин.

НЕКОТОРЫЕ РАССУЖДЕНИЯ О МЕТОДЕ ИСПОЛНЕНИЯ СКОРОГОВОРОВ

Аннотация

Произведения народного устного творчества по ряду аспектов отличаются от письменной литературы. Особенно важным является то, что они предназначены для воспроизведения и прослушивания, и в то же время имеют специфические методы исполнения. Изучение приемов исполнения народных произведений, в частности скороговорок, особенно, в сравнительно-типологическом аспекте на примере разных народов позволяет определить роль, генезис и историко-эволюционное развитие данного жанра в системе фольклора, факторы возникновения жанра, его жанровые и функциональные особенности, художественность, а также его сходство и различия с другими жанрами.

Ключевые слова: фольклор, жанр, скороговорка, дыхание, традиция, исполнение, игра.

SOME COMMENTS ABOUT PERFORMANCE OF TONGUE TWISTERS

Annotation

Folklore differs from written literature in a number of respects. They are especially important because they are designed to be played and listened to, as well as having unique performance styles. The study of the methods of performance of folklore works, in particular, tongue twisters, especially their comparative-typological study on the example of different people allows us to identify its similarities and differences with other genres.

Key words: folklore, genre, tongue twisters, breath, tradition, performance, play.

Кириш (Introduction). Ҳозирги кунга қадар жаҳон фольклоршунослигида тез айтиш жанри бошқа халқ оғзаки ижоди жанрларига нисбатан чуқур ўрганилмаган бўлиб, бу ҳолат халқ тез айтишлари ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини фольклор тизимида тарихий-тадрижий ва қиёсий-типологик аспектда атрофлича ўрганишни такозо қилади. Зеро, дунёнинг барча халқлари фольклорида тез айтиш жанрининг мавжудлиги унинг халқаро миқёсда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англатади. Айниқса, ўзбек ва қорақалпоқ халқлари оғзаки поэтик ижодида тез айтиш жанрининг типологик жиҳатдан тадқиқ этилиши фольклор жанрларининг назарий тараққиётига муҳим ҳисса бўлиб қўшилади. Бу ҳақидаги “Фолклор санъати, таъбир жоиз бўлса, бу – инсониятнинг болалик қўшиғидир. ...тенгсиз маънавий бойлигимиз бўлмиш мумтоз санъатни, халқ ижодининг нодир намуналарини асраб-авайлаш ва ривожлантириш, уни келгуси авлодларга безавол етказиш жаҳондаги илғор фикрли олимлар ва санъаткорларнинг, давлат ва жамоат арбоблари, барча маданият аҳлининг эзгу бурчидир”[1], – деган фикрлар фольклор асарларининг, шу жумладан, тез айтишларнинг миллат, айниқса, келажак авлод маънавиятини

шакллантиришдаги аҳамияти юксаклигидан далolat беради.

Ўзбек ва қорақалпоқ халқ тез айтишларининг тарихий асослари ва ўзига хос ижро услубини тадқиқ этишга бағишланган ушбу мақола фольклоршуносликнинг долзарб илмий йўналишларидан бири – жанрлар типологияси ва ижро усуллари ўрганишга оид янги илмий хулосалар бериши билан долзарблик касб этади.

Маълумки, фольклор ёзма адабиётдан бир неча жиҳатлари билан фарқланади. Улардан бири фольклор асарларининг ижро шакли ҳисобланади. Фольклор асарларининг ҳар бири ўзига хос қўлам, композиция, маиший йўналганлик сингари характерга эга бўлгани каби уларнинг ижро усуллари ҳам турлича. Бундан кичик жанрлар ҳам мустасно эмас, албатта. Чунки, катта жанрларда ижро усуллари қанчалик муҳим бўлса, бу муҳимлик кичик жанрларда ҳам катта жанрлардан кам аҳамият касб этмайди. Масалан, халқ достонларининг ижросини бахшининг ўзига хос сози ва овозсиз тасаввур қилиб бўлмаганидек, тез айтишларни ҳам шиддатли ижросиз тасаввур этиш мушкул.

– **Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).**

Тез фольклорнинг ўзига хос ижро усулига эга бўлган жанри ҳисобланади. У бошқа жанрлардан тез ва шиддатли айтилиши билан алоҳида ажралиб туради. Тез айтишлар куйланмайди, негаки, тез айтилган ҳар қандай шеърни куйлаб бўлмайди, қолаверса, тез ижрода ҳар қандай матн шовкин асосида айтилади. Болалар фольклорининг йирик тадқиқотчиси О.Сафаров ҳам тез айтишларнинг “шовкин солиб” ижро этилишини таъкидлайди[2]. Демак, тез айтиш ижросидаги шиддатли талаффуз қилиш талаби унинг куйланишига йўл қўймайди. В.А.Ноговициннинг таъбири билан айтганда, тез айтишлар “чала кўшиқ бўлиб куйланади”[3].

– **Тадқиқот методологияси (Research Methodology).**

Маълумки, халқ оғзаки ижоди асарлари, жумладан, дostonлар туркий халқлар учун умумий жанр бўлишига қарамай, уларнинг ижро услуби бир-биридан фарқ қилади. Масалан, дostonлар ўзбекларда дўмбира билан айтилса, қорақалпоқларда кўбиз билан ижро этилади. Бундай ижродаги ҳар хиллилик тез айтишларда ҳам кўзга ташланади.

Ҳозирги пайтда ўзбек халқида тез айтишларни бир нафасда айтиш анъанаси мавжуд. Халқ оғзаки ижоди, умуман, адабиётшуносликда нафас билан боғлиқ ижро услуби фақатгина тез айтиш жанри учун хос бўлган хусусиятдир. Фольклоршунос О.Сафаров тез айтишнинг нафас олмасдан тез айтилишини таъкидлайди[4]. Олимнинг фикрича, тез айтиш бир нафасда, яъни бир нафас тугагунча бўлган вақт давомида айтилиши шарт. Демак, бир нафасда белгиланган матнни кўп ва ҳўп айтиш жанрнинг муҳим шартларидан бири бўлиб, нафас тугагунча бўлган вақт ўйин ғолибини аниқловчи асосий мезон, яъни ўлчов бирлиги вазифасини бажаради.

Бироқ О.Наржигитов ва Ф.Товбоевалар “...тез айтиш қондасида намуна тўлиқ айтиб бўлинмагунча нафас олиш мумкин эмас”[5], – дейдилар. Одатда, тез айтиш ўйини ғолибини аниқлашда унинг бир нафасда маълум тез айтиш намунасини неча марта такрор айтиши ҳисобга олинади. О.Наржигитов ва Ф.Товбоевалар бу ўринда бир нафасда бир марта айтиш мумкин бўлган ҳажман катта, кўп сўзли тез айтиш намуналарини назарда тутган бўлсалар керак.

Тез айтишни бир нафасда айтиш шартли кримтатарларда ҳам мавжуд. “Талаффуз этилиши қийин бўлган бу тез айтишларнинг сўзлари бир нафасда, шиддатли айтилади”[6], – дейди А.Кокиева ўзининг “Қырымтатар бала фольклорында «текерлеме» жанрынынъ таснифине даир» мақоласида.

– **Таҳлил ва натижалар (Analysis and results).**

Бизнинг фикримизча, тез айтишнинг бир нафасда айтилиши билан боғлиқ жиҳати кейинчалик пайдо бўлган бўлиши мумкин. О.Сафаров проф. Ҳ.Зариф ўз тўпламида эълон қилган 12 та тез айтишнинг кўпчилиги катталар ёки катта ёшли болалар нутқ имкониятларига мослигини, улар орасида 34, ҳатто 47 сўзли тез айтишларнинг борлигини, бундай кўп сўзли тез айтишларни талаффуз қилишга 7-12 ёшли болаларнинг нафаси етмаслиги ёзади[7]. Бироқ масаланинг бошқа томони ҳам бор. Буни қуйидаги сабаблар билан изоҳлаш мумкин: биринчидан, тез айтишлар катталар ижоди маҳсули бўлиб, у дастлаб кўнгил кўтариш воситаси сифатида айтилган.

Иккинчидан, шундай кўп сўзли ва мураккаб тез айтишлар борки, уларни катта ёшдаги одамлар ҳам бир нафасда бир марта айтиши мушкул. Бунга фольклоршунос О.Мадаевнинг “Ўзбек халқ оғзаки ижоди” китобидаги “Бир туп тут...” деб бошланувчи 66 сўздан иборат тез айтишни мисол қилиш мумкин. Бу каби кўп сўзли тез айтишларни қорақалпоқ, қозоқ ва қирғиз халқларида ҳам учратиш мумкин. Бизнингча, ўйиннинг нафас олмай айтиш қондаси ўйин дастлабки характери йўқотгандан сўнг, аниқроғи, болалар репертуарига ўтгандан кейин (ўйин ғолибини аниқлайдиган мезон, яъни ўлчов бирлиги сифатида) пайдо бўлган. Бир нафасда айтиш шартли тез айтишнинг асосий жанрий хусусиятларидан бири бўлиб, у жанрнинг ўзига хослигини таъминловчи муҳим белгисидир.

Қорақалпоқ фольклоршунослигида тез айтишни уч ёки тўрт маротаба айтиш анъанаси мавжуд. Фольклоршунос Қ.Мақсетов ва Қ.Палимбетовларнинг фикрича, “Бунда (ўйинда – М.И.) бола бир-бирига ўхшаш товушлардан қурилган сўзларни чаккон ва тез, уларни адаштирмай, янглишмай уч-тўрт маротаба айтиши шарт”[8]. Аммо улар, умуман, қорақалпоқ фольклоршунослари томонидан тез айтишни нафас олмай айтилиши билан боғлиқ шартли ҳақида ҳеч қандай фикр билдирилмайди. Гарчи бу тўғрисида манбаларда қайд этилмаган бўлса-да, қорақалпоқларда ҳам тез айтишни нафас олмай айтиш шартли мавжуд. Чунки, аксарият қорақалпоқ тез айтишлари кўп сўздан таркиб топган бўлиб, бундай кўп сўзли тез айтишларни бир нафасда уч-тўрт маротаба айтиш бола учун меъёр ҳисобланади. Қорақалпоқ фольклоршунослигида тез айтишнинг ушбу жиҳати фольклоршунослар эътиборидан четда қолган бўлиши мумкин.

Қозоқ халқида ҳам тез айтишни уч маротаба такрорлаш анъанаси мавжуд бўлиб, Г.Ж.Омарова ҳам тез айтиш ўйинида берилган матнни уч марта такрорлаш зарурлигини таъкидлаб ўтган[9]. Қозоқ турколог олими А.Байтурсинули эса тез айтишнинг айрим намуналарининг сўнгги қаторлари уч марта тез айтилиши кераклигини, сабаби, уч марта тез айтишдан янглишганда кўпол ва қулғили маъно келиб чиқиш ёки фақат янглишиш мақсади қўзлаишини таъкидлайди[10]. Аслида, тез айтишдан мақсад ҳам шу.

Тез айтиш сўз ўйинига асосланган жанр бўлиб, ҳар бир ўйиннинг ўтказилиш тартиби бўлганидек, тез айтиш ўйинининг ҳам ўзига хос ўтказилиш тартиби мавжуд. Жанрнинг ижро услубларини аниқлаш учун аввало, туркий ва бошқа халқларда мавжуд бўлган тез айтиш ўйинлари ва уларнинг ўтказилиш тартибларини ўрганиш жуда муҳим.

Кемал Ўзер қадимда Туркияда асосан қиш фаслида ҳар ҳафтада ўтказиладиган катталар суҳбатларида тез айтиш ўйини ўтказилишини қайд этган. Унинг ёзишича, ўйинларни бошқариб борадиган шахс – етакчи тез айтишни уч марта такрорлайди. Ҳамма буни аниқ бажаришга мажбур. Агар улар чалғиб қолишса, етакчи томонидан жазоланади[11].

Бекир Онур ва Неслиҳан Гунейлар томонидан нашр этилган “Türkiyede çocuk oyunları: Derlemeler” тўпламида болалар ўртасида ўтказиладиган ўйинга қуйидагича тавсиф берилган: “Бу ўйинда асосий қонда ўйинни бошлаган бола айтган тез айтишни дарҳол такрорлашдир. Бунинг ҳам икки шакли мавжуд: агар тез айтиш узун бўлса, буни бир марта; қиска бўлса, уч марта такрорлаш керакдир. Буни бажара олмаган бола

ўйиндан четлатилади. Охирида қолган ўйинда ғалаба қозонади”[12]. Юқорида келтирилган катталар ўйинида тез айтишни уч марта, болалар ўйинида эса тез айтишнинг ҳажмига қараб, бир ёки уч марта айтиш анъанаси мавжудлигини кўриш мумкин.

Бозор Бороннинг “Афсона, суруду тарона, тезгўяк ва чистонҳо аз эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик” китобида тез айтиш ўйини келтирилган бўлиб, унда ҳам муайян тез айтиш намунасини уч марта айтиш лозим: “Болалар битта бошлиқ (ҳоким), котиб (хукм ижрочиси)ни танлайдилар. “Ҳоким” тез айтишни уч марта такрорлашни буюради. У ўйинчилардан бирининг исмини айтади:

– Ҳасанжон!

– Лаббай!

– Лабатон ба шакар, ҳам қанд хўред, ҳам асал!

Шаб ба як шамшер сй сар шикаст.

Ҳасанжон дарҳол ушбу тез айтишни айтиши керак. Агар у уч марта яхши айта олса, “котиб” “ғолиб”, “ғолиб” деб айтади ёки аксинча, у жазоланади[13]. Бозор Борон келтириб ўтган тожиклардаги ушбу ўйин тамомила бошқа композицияга қурилганлигини кўриш мумкин. Эътибор берилса, тожикларда ҳам иштирокчилар ғолиб бўлиш учун тез айтишни уч марта тўғри айтиши шарт.

Биз юқорида фақат тез айтишга қурилган ўйинларни кўриб ўтдик. Бундан ташқари, тез айтишларнинг ҳаракатли ўйинлар билан қўшилиши натижасида пайдо бўлган ўйинлар ҳам мавжудлигини атаб ўтиш жоиз. Бундай, яъни ҳаракатли тез айтиш бошқарадиган (ҳаракати тез айтиш билан боғлиқ) ўйинларга Ф.Б.Қонқашованинг “Дидактикалық ойындардың теориялық негізі мен практикалық маңызы” мақоласида келтириб ўтган қозоқ халқининг ошиқ ёрдамида ўйналадиган қадимий ва миллий ўйинларидан бири – “Ханталапай”ни мисол қилиш мумкин: “Ушбу ўйиннинг асосий шарти бўйича болалар сочилган ошиқни йиғиш мобайнида тез айтишни янглишмай айтиб ўтириши керак. Қайси гуруҳнинг боласи қанча ошиқ йиғса, шунча тез айтиш айтиши керак...”[14]. Аслида, “Ханталапай” қозоқ халқининг ошиқ билан ўйналадиган ўйинларидан бири бўлиб, у тез айтиш ўйини билан қўшилиши натижасида ўйиннинг бошқа тури, яъни унинг янги варианты яратилган. Аниқроғи, ҳаракатли ўйин билан сўз ўйини қўшилишидан фольклоршунос О.Сафаров таъбири билан айтганда, “ҳаракатли сўз бошқарадиган ўйин” пайдо бўлган. “Бундай ўйинлар композициясида қўшиқ

ҳаракатли юзага келтириши ва бошқариши билан муҳим узвга айланган, аниқроғи қўшиқ ё улар композициясининг асосини ташкил этади, ё ўйин йўналишида бирор вазифани бажаради”[51]. Ф.Б.Қонқашова томонидан қайд этилган мазкур ўйиннинг юқоридагилардан фарқли жиҳати ўйинда бола қанча ошиқ йиққан бўлса, шунча тез айтиш айтиши лозим. Биз биламизки, тез айтиш ижросидаги асосий қоидалардан бири тез айтишларни ёдлаш саналади. Фикримизни Г.Ж.Омарованинг ўйинда “...тез айтишни кимнинг кўп билиши ҳам ҳисобга олинади”[16], – деган фикрлари ҳам тасдиқлайди. Бундан билиш мумкинки, ўйинда ғолибни ёки ғолиб томонни аниқлашда иштирокчиларнинг қанчалик кўп тез айтиш билиши ҳам зарур омиллардан саналади. Демак, қозоқлардаги тез айтишни уч марта такрорлаш анъанаси тез айтишнинг бошқа ҳаракатли ўйин билан қўшилиши натижасида, яъни ўйиннинг талаби билан ўзгаришига учраган.

Олимлар томонидан билдирилган фикрлар ва биз келтириб ўтган ўйинларда тез айтишлар ижроси бўйича муштарак ва фарқли жиҳатлар кўзга ташланади. Жумладан, айрим халқларда муайян тез айтишни бир нафасда неча марта айтиш муҳим бўлса, бошқаларида уч марта айтиш, яна бошқаларида эса матндаги сўзларнинг кўп ёки камлигига, яъни тез айтишнинг ҳажмига қараб бир ё уч марта айтиш анъанаси мавжуд. Тез айтишнинг ҳаракатли ўйинлар билан қўшилмасидан ташкил топган ўйинларда эса ўйинчининг қанча тез айтиш (билиши) айтиши муҳим ҳисобланади. Мазкур ўйинларнинг композицияси, ижро услуби ва ўтказилиш тартиби муайян тафовутларга эга бўлса-да, ўйин марказида тез айтиш туради, яъни ўйиннинг асосий мақсади тез айтиш айтишга қаратилган.

– Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommendations).

Тез айтишлар ўзининг тез ва шиддатли айтилиши билан халқ оғзаки ижодининг ўзига хос ижро усулига эга бўлган жанри бўлиб, қадимда катталар, кейинчалик ўсмирлар, болалар томонидан ижро этилган. Ижро жараёнида айрим халқларда муайян тез айтиш намунасини бир нафасда, бошқаларида уч марта айтиш анъанаси мавжуд. Тез айтишлар ҳаракатли ўйинлар таркибида келса, унинг ижроси, яъни бир нафасда ёки уч марта айтиш анъанаси ўзгариши мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг халқаро бахшичилик санъати фестивали очилишига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи // Халқ сўзи. – Тошкент, 2019. 7 апрель. – № 68.
2. Сафаров О. Ўзбек халқ болалар ўйинлари. – Тошкент: «Шарқ», 2011. – Б. 171.
3. Ноговицын В.А. Чабыргах как жанр якутского фольклора. Дисс. канд. ...филол. наук. – Якутск, 2005. – С. 36.
4. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 191.
5. Наржигитов О., Товбоева Ф. Баркамол авлоди тарбиялашда ўзбек халқ оғзаки ижодининг ўрни. – Тошкент: “Баркамол авлод” республика болалар бадиий ижодиёти маркази, 2014. – Б. 168.
6. Кокиева А. Кырымтатар бала фольклорында «текерлеме» жанрынынъ таснифине даир // Ученые записки Таврического национального университета имени В.И.Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». Том 26 (65), № 2. 2013 г. – С. 440.
7. Сафаров О. Ўзбек болалар поэтик фольклори. – Тошкент: Ўқитувчи, 1985. – Б. 193.
8. Қарақалпақ жаңылтпашлары. Баспаға таярлағанлар: Мақсетов Қ., Палымбетов Қ. – Нөкис: Билим, 1993. – Б. 4.

9. Омарова Г.Ж. Балабақшада ұсақ жанрларды пайдалану ерікшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, “Бастауыш мектеп және дене мәдениеті” сериясы, №1 (28), 2011. – Б. 39.
10. Байтұрсынұлы Ахмет. Алты томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2013. – Б. 272.
11. Balikesirde halk adet ve inanlari. Öğretmen Kemal Özer. – Bursa: Ant Basımevi, 1946. – S. 39-45.
12. Türkiye'de çocuk oyunları: Derlemeler. Hazırlayanlar: Bekir Onur, Neslihan Güney. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2002. – S. 430.
13. Афсона, сурудү тарона, тезгӯяк ва чистонҳо аз эҷодиёти даҳанакии халқи тоҷик. Мураттиб ва таҳиягар: Бозор Борон. – Душунбе, 2016. – Б. 18, 19.
14. Қоңқашова Ф.Б. Дидактикалық ойындардың теориялық негізі мен практикалық маңызы // Тараз МПИ-ның хабаршысы, 2012, №12, – Б. 89.
15. Сафаров О. Ўзбек халқ болалар ўйинлари. – Тошкент: Шарқ, 2013. – Б. 13.
16. Омарова Г.Ж. Балабақшада ұсақ жанрларды пайдалану ерікшеліктері // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың хабаршысы, “Бастауыш мектеп және дене мәдениеті” сериясы, №1 (28), 2011. – Б. 39.

UDK: 891.709

Saodat MAMAYUSUPOVA,
Jizzax davlat pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi
E-mail : saodatmamayusupova78@gmail.com

JDPI professori, f.f.d. Doniyorova Sh.X. taqrizi asosida

COMMONALITY OF MYTH AND NATIONAL VALUES IN WRITTEN PROSE (ON THE EXAMPLE OF SHUKUR KHOLMIRZAEV'S STORIES)

Abstract

The article describes the author's views on the commonality of myth and national values in the written prose (on the example of the stories of Shukur Kholmiraev). This article describes the author's views on the commonality of myth and national values in the written prose (on the example of the stories of Shukur Kholmiraev). The national image of our people, its character, its unique way of life, its heart, its humanity, its dreams, its hopes, its customs, its virtues and shortcomings, in a word, its whole existence, is enshrined in our various national values. Wedding ceremonies, family celebrations and ceremonies, events dedicated to the memory of the deceased. Myth and national values are important to the creator in all respects. For example, first of all, the commonality of myth and national values is valuable as an artistic treasure that uniquely reflects the realities of a certain period, the life and culture of the people. Second, the common heritage of myth and national values is a collection of creative heritage of great artistic value that could not fail to interest and attract the writer.

Key words: character, campaign, impression, myth, folklore, emblem, national, psyche, common, popular.

ОБЩНОСТЬ МИФА И НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ПИСЬМЕННОЙ ПРОЗЕ (НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗОВ ШУКУРА ХОЛМИРЗАЕВА)

Аннотация

В статье изложены взгляды автора на общность мифа и национальных ценностей в письменной прозе (на примере рассказов Шукура Холмирзаева). Национальный образ, характер, неповторимый образ жизни, сердце, человечность, мечты, обычаи, добродетели и недостатки нашего народа, одним словом, все их существование отражено в наших различных национальных ценностях. Семейные праздники, обряды, мероприятия, посвященные памяти умерших. Мифы и национальные ценности важны для творца во всех отношениях. Например, общность мифа и национальных ценностей ценна прежде всего как художественное сокровище, однозначно отражающее реалии определенного периода, быт и культуру народа. Во-вторых, общее наследие мифа и национальных ценностей - это собрание творческого наследия, имеющего большую художественную ценность, которое не могло не заинтересовать и увлечь писателя.

Ключевые слова: персонаж, поход, впечатление, миф, фольклор, герб, национальный, психика, общий, популярный.

YOZMA NASRDA MIF VA MILLIY QADRIYATLAR MUSHTARAKLIGI (SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARI MISOLIDA)

Annotatsiya

Ushbu maqolada yozma nasrda mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi (Shukur Xolmirzayev hikoyalari misolida) muallifning fikrlari bayon qilingan. Xalqimizning milliy qiyofasi, fe'l-avtori, o'ziga xos turmush tarzi, qalbi, odamgarchiligi, orzu-umidlari, udumlari, fazilatu kamchiligi, bir so'z bilan aytganda, butun borlig'i turli milliy qadriyatlarimizda, ya'ni to'y-hashamlarida, oilaviy tantanalarida, ma'raka va marosimlarida, marhumlarning xotiralariga bag'ishlanadigan tadbirlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Mif va milliy qadriyatlar o'zining muhim tomonlari bilan ijodkor uchun har jihatdan qadrlil hisoblanadi. Chunonchi, birinchidan, mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi ma'lum davr voqeligini, xalq turmushi va madaniyatini o'ziga xos yo'sinda ifoda etuvchi badiiy xazina sifatida qadrlidir. Ikkinchidan, mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi borasida xalq ijodida g'oyat badiiy qimmatga ega bo'lgan ijodiy meros to'plangandirki, yozuvchini qiziktirmasligi va jalb etmasligi mumkin emas edi.

Kalit so'zlar: xarakter, kompaniya, taassurot, afsona, folklor, gerb, milliy, ruhiyat, umumiy, ommabop.

Kirish. Xalqimizning milliy qiyofasi, fe'l-avtori, o'ziga xos turmush tarzi, qalbi, odamgarchiligi, orzu-umidlari, udumlari, fazilatu kamchiligi, bir so'z bilan aytganda, butun borlig'i turli milliy qadriyatlarimizda, ya'ni to'y-hashamlarida, oilaviy tantanalarida, ma'raka va marosimlarida, marhumlarning xotiralariga bag'ishlanadigan tadbirlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Shukur Xolmirzayev o'z ijodini o'tgan asrning 60-yillari birinchi yarmidan boshlagan bo'lib, adabiyotga keng

ko'lamli hayot taassurotlari bilan kirib keldi. Inson xarakterining murakkab va rang-barangligi, voqelikning turli holatlari, ona tabiat manzarasi - bularning barchasi adib asarlarida yaqqolroq ko'zga tashlanadi. Mif va milliy qadriyatlar o'zining muhim tomonlari bilan ijodkor uchun har jihatdan qadrlil. Chunonchi, birinchidan, mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi ma'lum davr voqeligini, xalq turmushi va madaniyatini o'ziga xos yo'sinda ifoda etuvchi badiiy xazina sifatida qadrlidir. Ikkinchidan, mif va milliy

qadriyatlar mushtarakligi borasida xalq ijodida g'oyat badiiy qimmatga ega bo'lgan ijodiy meros to'plangandirki, yozuvchini qiziqitmasligi va jalb etmasligi mumkin emas edi.

-Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Adabiyotimiz taraqqiyotining yangi bosqichlarida mif va milliy qadriyatlar o'z ifodasini topgan folklor syujetlari va motivlari yozuvchilarning mahorati tufayli uning ijodida qayta sayqallanib, yozma adabiyot mulkiga aylandi. Mif va milliy qadriyatlar borasidagi qarashlar mifologik tasavvurlari asosida shakllangan. Shu bois bunday folklor asarlari ham o'ziga xos rang-barang qadriyatlarini takomillashtirib borishi natijasida, umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirib, uning turli qirralarini rivojlantirib boradi. Yozuvchilar mif va milliy qadriyatlarga yuksak badiiy tafakkur xazinasi sifatida qarashgan. Mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi asarning xalqchil va tushunarli bo'lishini ta'minlabgina qolmay, asar qahramonlarining ichki ruhiy olamini yorqin tasvirllovchi badiiy tasvir vositasi sifatida ham qo'llaniladi. Xalq ijodiga xos rang-barang mif va milliy qadriyatlar mushtarakligi asar syujet va kompozitsiyasining to'laqonli chiqishini ta'minlaydigan badiiyat unsurlari hisoblanadi. Har ikkalasi g'oyat muhim ma'rifiy-tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lib, inson badiiy tafakkuri, uning zehni va aql-zakovatini boyitibgina qolmay, balki, yozma adabiyotdagi qahramonlar xarakterini, ruhiyatini, taqdirini yoritishga ham xizmat qiladi. Xalqimizning ana shu folklor merosi bugungi kunda ham zamondoshlarimiz ma'naviy ehtiyojlarini qondirishning muhim vositalaridan biri vazifasini bajarib kelmoqda. Shu bois ham bugungi adabiy jarayon rivojini yozuvchining folklordan ijodiy bahramand bo'lishisiz tasavvur qilish g'oyatda mushkul.

T.Mirzaev va O.Safarovlar mifni "folklarning eng qadimiy janrlari"dan biri deb hisoblaydilar. Shuningdek, A.Baymuradov ham turkman folklorida mif janri mavjudligini qayd qilgan. S.Qasqabasov esa qozoq folklori og'zaki nasrining ertakdan boshqa janrlari qatoriga "qoldiq holda saqlanib qolgan mif janri"ni ham kiritgan.

M.Imomkarimova (2004) O'tkir Hoshimov asarlarida milliy qadriyatlar talqini nomli dissertatsiyasida xalq og'zaki ijodi asarlaridan milliy ruhiyat va milliy xarakter talqini yaratishda folklordan izchil foydalanish mahoratining o'ziga xos qirralarini ochib berganligini ko'rishimiz mumkin.

A.M.Gorkiy yozgan edi: "...Til xalq tomonidan yaratiladi. Tilni adabiy tilga va jonli xalq tiliga ajratish shu degan so'zki, birida "xom" tilga, ikkinchisida master tomonidan ishlangan, jilo berilgan tilga duch kelamiz. Bu haqiqatni birinchi marta favqulodda ravshan anglagan yozuvchi Pushkin edi. Xalq jonli tili materialidan qanday foydalanish kerakligini, uni qanday qilib ishlash va jilo berish kerakligini ham birinchi bo'lib ana shu Pushkinning o'zi ko'rsatdi". Ustoz san'atkorning bu so'zlari, shuningdek folklordan samarali foydalangan holda talantli asarlar yaratayotgan yirik yozuvchilarning ijodiy tajribalari Shukur Xolmirzayev asarlarining qatiga singib ketganligini ko'rishimiz mumkin.

-Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Badiiy adabiyotda fol'klorizm muammosi jahon, shu jumladan o'zbek adabiyotshunosligida ilmiy-nazariy jihatdan jiddiy tadqiq etilgan. Bu o'rinda M.B.Xrapchenko, A.N.Sokolov, P.Paliyevskiy, A.N.Fedorov, V.A.Kovalyov, G.N.Pospelov, G.A.Belaya kabi rus olimlari hamda yozma nasrda qo'llanilgan folklorizmning o'zbek adabiyotidagi ko'rinishlarini, badiiy

asar kompozitsiyasidagi o'rnini ilmiy-nazariy jihatdan o'rganish masalasi hamisha adabiyotshunos olimlarning e'tiborini tortib kelgan. Jumladan, N.Mallayev, M.Sobirov, M.Hakimov, T.Xo'jayev kabi olimlar folklor an'analarining Atoyi, Sakkokiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Bobur, Hofiz Xorazmiy kabi shoirlar ijodidagi talqini o'rganishgan bo'lishsa, B.Sarimsoqov va I.Yormatov, U Jumanazarov kabi folklorshunoslar bevosita folklorizm tasnifi, tavsifi, manbalari, tipologiyasi kabi masalalarni tadqiq etganlar. Bu masala O.Sobirov, J.Qobulniyozov, S.Asqarov, G'.Mo'minov, G'.Jalolov, A.Ergashev, Sh.Doniyorova, D.Quvvatova, Sh.Ishniyozova, T.Abdurahmonov, M.Imomkarimova, M.Pirnazarova, I.Yakubov singari adabiyotshunoslarning ishlarida XX asr o'zbek adabiyotidagi zabardast adiblarning sara asarlari tahlili misolida tadqiq etilgan. Shuningdek Sh.Xolmirzayev ijodi doimo dabi tanqidchilikning diqqat-e'tiborida bo'lgan. Jumladan, U.normatov, O.Tog'ayev, I.G'ofurov, A.Kattabekov, H.Boltaboyev, H.Do'stmuhammedov, Sh.Doniyorova, G.Tovoldiyeva, M.Hamidova va boshqalarning tadqiqot, risola va maqolalarida Sh.Xolmirzayev asarlarining g'oyaviy-badiiy qimmatini to'g'risida fikr va mulohazalar bildirilgan. Yuqorida tilga olingan ishlarda Sh.Xolmirzayevning asarlarida milliy qadriyatlardan foydalanish mahoratiga doir ayrim ilmiy mulohazalar tadqiqot ishimizning metodologik asosini tashkil etadi.

-Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ma'lumki, ongi yetarli darajada rivojlanmagan ibtidoiy odam o'zini butunlay tabiatning buyuk hukmronligi ostida his etar edi. U tabiiy ofatlari bilan, turli hayvonlar bilan ayovsiz kurashib, bir amallab kun kechirish bilan birga asta-sekin borliqni anglashga ham intila boshladi. Shukur Xolmirzayev hikoyalarini tahlil qilar ekanmiz nazarimda mif so'zini ishlatmay yozuvchi afsona, rivoyat, maqol, topishmoq, olqish, qarg'ish, duo-afsunlar janrlari tarkibida mifdan unumli foydalanganini ko'rishimiz mumkin.

-Birodarlar, -dedi shunda Obidjon nari-beriga qarab, (Sulton sezdi: u jindek otib olgan - hidi kelayotir). - Bugun shunday bir kunki, Oy bilan Quyosh ham yarashadi!" [128-bet, Saylanma 3-tom].

T.Rahmonov "Qadimgi miflar o'zbek folklori epik motivlarining o'zagi sifatida" nomli dissertatsiyasida quyidagi mifni keltiradi: "Qadim zamonlarda Kun bilan Oy juda qalin do'st, birodar bo'lishadi. Ularning biri yigit, biri qiz bo'lib, Kun kunmisan kun, Oy oymisan oydan go'zal ekan. Kunlarning birida ular, ikkimizdan qaysi birimiz go'zalroqmiz, deya bahslashib qolishadi-yu, oradan nizo chiqadi. Bundan Oy qattiq xafa bo'ladi. Oydan battar achchiqlangan Kun juftakni rostlab qoladi. Oy: "Seni ushlab alamimni olmagunimcha tinib-tinchimay quvganim-quvgan", deya izidan tushadi. Shu tariqa ular osmon jismlari - Quyosh va Oyga aylanishadi. Mana shu keltirilgan mifning davomiyligini ta'minlash maqsadida Shukur Xolmirzayev o'z hikoyasida qahramon tilidan ushbu afsonani berib o'tmoqda.

-Sulton o'sha afsonani esladi: ular ikkovi opa-singil bo'lishgan, keyin janjallashib qolib, oy Quyoshning yuziga bir hovuch ignani sochib yuborgan, Quyosh esa Oyning aftiga bir hovuch kul sepib yuborgan. -Bu matalning mazmunini bilarsizlar, deb o'ylayman, -deya davom etdi Obidjon Odiljonov [Saylanma 3-tom, 128b.]. E'tibor bergan bo'lsangiz hikoyadagi mif bir o'rinda afsona, bir o'rinda esa matal deb berilganligi mifning afsona hamda matal bilan uyg'unlashib milliy qadriyatga bog'lanishini ko'rishimiz mumkin.

-Endi gapning bo'larini aytсам, oramizda ikki zo'r-
zo'r olimimizning oralaridan qora mushuk o'tgan ekan.
Buni, payqadimki, bu erdagi ko'pchilik o'rtoqlar
bilisharkan... -U birdan ovozi ko'tardi: -Yana birov-
yarimlaringni oranglardan ham qora sharpa o'tgan bo'lsa,
tayyorlanib turinglar... Qani Joniql aka, bu yoqqa chiqing!
-Sulton unga qaramoqchi bo'ldi-yu qarolmadi. Ammo
butun vujudi bilan "ko'rib turardi": tim qora kostyum
kiygan, kostyumining ichida qalin jun jemperi ham bo'lsa
kerak, juda miqti bo'lib qolgan chlen korrespondent ildam
yurib, zinalardan ko'tarildi va institut direktorining yonida
turib oldi. -Sultonjon, qani, qo'lni bering. -Sulton qo'lni
asta uzatdi. -Endi Joniql aka, siz ham qo'lni berasiz!
[Saylanma 3-tom,128-bet]. Ko'rinib turibdiki, bu
keltirilgan parchada "qora mushuk" va "qora sharpa"
so'zlari birin-ketin berilyapti. Qaysi birini mif deya
olamiz? degan savol tug'iladi. Qora mushukka hayotimizda
ahyonda bo'lsa ham duch kelishimiz mumkin. Aynan ikki
odamning o'rtasidagi nizolarda o'rtadan o'tib qolishi
bunday holat kuzatilmashligini hammamiz juda yaxshi
tushunamiz yoki bo'lmasa ikki arazlagan insonlarning
o'rtasida ham qora sharpaning o'tganligini ham hayotda
kuzatmaymiz. Sharpa ko'z ham ilg'ab olinmaydigan
qandaydir bir inson emas, mahluq ham emas hozirgi
kungacha noma'lumligicha qolayotgan timsol hisoblanadi.
Yozuvchining keyingi berayotgan voqealar rivojida yana
ham fikrimizni oydinlashtirishimiz mumkin.

-Xo'p, xo'p. Yoshi ulug' allomalarning aytgani
vojib, -deya "yoshi ulug'"ga urg'u berdi [Saylanma 3-
tom,128-bet]. Qora sharpani ham, qora mushukni ham yo'q

qilish maqsadida yozuvchi yoshi ulug' insonlarni bunday
nizolarni barham berishga yordami nazarimda buning
milliy qadriyatga bog'langanligini insonning yoshini
ulug'ligi, ularning hurmati va izzati borligini saqlab
qolganligimizdan dalolatdir. Yoshi ulug' insonlarning
aralashuvidan bu nizo bartaraf etilganini ko'rishimiz va
hikoya yakun topish jarayonida "qorasini o'chirish" degan
iborani qo'llashi bilan tugallanganligi fikrimizning yana bir
bor isbotidir.

Yelkasi yana silkindi-da, baralla ho'ngrab yubordi.
Shu onning o'zida ko'nglining tub-tubida yer yorilsa, kirib
ketajagini his qildi: shunchalar uyat bo'ldi! ...U ushbu
hisdan qochib, ya'ni qadamini tezlatib ketarkan, dod degisi
kelayotganini tuydi: o,bu endi jinnilikka o'tadi... U tezroq
qorasini o'chirish uchun binoning orqasiga burildi...
[Saylanma 3-tom,129-bet].

-Xulosa va takliflar (Conclusion
/Recommendations)

Xulosa qilib aytish mumkinki, Shukur Xolmirzaev
ijodida mif va milliy qadriyatlarimizning mushtarakligi
yuqoridagi keltirib o'tilgan fikrlarimizda aynan o'z isbotini
topganday meni nazarimda. Bu esa yozuvchining mif va
milliy qadriyatlarning mushtarakligiga ijodiy
yondashganligini ko'rsatadi. Bu esa keyingi yosh avlodga
ma'lumot uchun saqlanib qolishiga yordam beradi.
Maqolani yorish jarayonida adibning birgina hikoyasiga
to'xtalib, uni tahlil qilishga harakat qilganligimiz, keyingi
hikoyalarda ham ushbu mavzuni yoritishga turtki bo'ladi
deb o'yladim.

ADABIYOTLAR

1. Shukurova, H., & Mamayusupova, S. (2020). Description of real life and reflection of the problems of the period in the riddles (of the example of Shukur Kholmiraev's story " Kuk dengiz"(" The blue sea"). Архив Научных Публикаций JSPI.
2. Mamayusupova, S. (2020). Genre features of applause." As an example of Shukur Kholmiraev's stories. Архив Научных Публикаций JSPI.
3. Mamayusupova, S. (2019). ARTISTIC EXPRESSION OF THE CURSING GENRE IN SHUKUR Kholmiraev's STORIES. Theoretical & Applied Science, (12), 163-165.
4. Mamayusupova, S. (2019). Proverbs and sayings interrelations in Shukur Kholmiraev's works. Scientific journal of the Fergana State University, 2(3), 91-95.
5. Mamayusupova, S. (2020). 8-синф адабиёт дарсларида Шукур Холмирзаев ҳаёти ва ижоди мавзусини ўқитиш усуллари. Журнал начального образования.
6. Mamayusupova, S. (2020). Shukur Xolmirzaev hikoyalari hayotiy jarayonlarning tasviri va o'ziga xos jihatlari. Журнал начального образования.
7. Mamayusupova, S. (2020). Ta'lim sifatini oshirish negizida o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirish nazariyasi va amaliyoti: Chiroyli yozuvga o'rgatishning maqsad va vazifalari. Архив Научных Публикаций JSPI.,

УДК: 41 ББК: 81.2

Tulqin MARDIYEV,
SamISI katta o'qituvchi (PhD)
E-mail: mardiyevtulkin@umail.uz
tel: 93 344-61-51

SamISI dotsenti, fil.f.f.d (PhD) R.D.Samandarov taqrizi asosida

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CONCEPT "FRIENDSHIP" AND ITS METAPHORICAL EXPRESSION

Abstract

In this article, a metaphorical analysis of the concept of friendship is carried out, expressing emotional human properties, such as sincerity and genuine. The article also translates a comparative analysis of the linguistic picture of two unrelated languages. The general and dissimilar sides of the metaphorical interpretation of the concept of friendship in proverbs, sayings and aphorisms in Uzbek and English fiction are analyzed.

Key words: linguistic picture of the world, verbal, metaphoric, fidelity, sincerity, holy, mental, cultural, national, values, anthropomorphic, emotional, linguamental, sincere.

СРАВНИТЕЛЬНОЙ АНАЛИЗ КОНЦЕПТА «ДРУЖБА» И ЕГО МЕТАФОРИЧЕСКОМ ВЫРАЖЕНИИ

Аннотация

В данной статье осуществляется метафорический анализ концепта дружбы, выражающие эмоциональные человеческие свойства, как искренность и чистосердечность. Также в статье переводится сопоставительный анализ языковой картины двух неродственных языков.

Анализируется общие и непохожие стороны метафорического толкования концепта дружбы в пословицах, поговорках и в афоризмах в узбекской и английской художественной литературе.

Ключевые слова: языковая картина мира, вербальный, метафорический, верность, искренность, святой, ментальный, культурный, национальный, ценности, антропоморфный, эмоциональный, лингвоментальный, искренный.

“DO‘STLIK” KONSEPTINING METAFORIK IFODALANISHI VA QIYOSIY TAHLILI

Annotatsiya

Ushbu maqolada inson tuyg'ulari ichida emotsionallikka ega bo'lgan, o'zida samimiylik, sofdillik hususiyatlarini anglatgan do'stlik konseptining metoforik tahlili amalga oshiriladi. Maqolada qardosh bo'lmagan ikki til va xalqlar olamning lisoniy manzarasi qiyosiy tahlili amalga oshiriladi. Shuningdek, maqolada ingliz va o'zbek badiiy adabiyotlari, maqollari, aforizimlarida do'stlik konseptining metoforik talqini, o'xshash va farqli tomonlari tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: olamning lisoniy manzarasi, verbal, metaforik, sodiqlik, samimiylik, muqaddas, mental, madaniy, milliy, qadriyatlar, antropomorf, emotsional, lingvamental, muqaddas, samimiy.

Kirish. Turli xalqlar olamning lisoniy manzarasini tadqiq qila turib, ularning lisoniy qobiliyatlarini semantik tuzilishiga, leksik informatsiyani saqlash mexanizmiga duch kelamiz. Lisoniy shaxsning dunyoni verbal obyektivlashtirish orqasida nima yotganini chuqurroq anglashi uchun shubhasiz his-tuyg'u obrazlarining dunyosini tadqiq qilish lozim bo'ladi. U konseptning “obrazli”, metaforik komponentini tashkil etadi. Buning uchun biz maqolamizda XVI-XX asrlar ingliz va o'zbek mualliflarining poetik matnlari, mashhur mutafakkirlarning hikmatli so'zlari (aforizmlar), shuningdek, kombinator lug'atlaridan foydalanildik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ko'pchilik tilshunos olimlar, jumladan, Rus tilshunoslaridan V. Karasik, V. Vorkachevlar individning konseptual tafakkuri, ushbu jarayon lisoniy realizatsiyasi ko'rinishidagi uning monitoringi bir necha tarkibiy qismlardan tashkil topishini ta'kidlaydilar [9, 158].

O'zbek tilshunos olimlaridan A. E. Mamatovning ta'kidlashicha Olam manzarasining ko'p variantligi kishining ijtimoiy tajribasiga bog'liq, boshqacha qilib aytganda, kuzatuvchi qarab turgan his qilish (tushunish,

anglash, idrok etish) dunyosi qancha bo'lsa, shuncha olam manzarasi mavjuddir [10, 94].

Til va tafakkur masalalari inson ongida yangi g'oyalar shakllanish mexanizmini aniqlashdagi bosh omildir. Mazkur hodisalarni o'rganish insoniyat tarixining muhim bosqichlarini hamda taraqqiyot mezonlarini kashf etishda dasturil amal bo'lib xizmat qiladi. Konseptual metafora analogiyaga (o'xshashlikka) asosan ob'ektlarni bilishda qo'llaniladi. Konseptual metaforada mavhum ob'ektlarni boshqa bir turdagi predmet sifatida, parametrlarning o'xshashligi asosida talqin qilinadi.

Lakoff va Djonsonlar konseptual metaforaning quyidagi qoidalarini taklif qilishgan.

1. metafora muhim mexanizm hisoblanib, uning yordamida mavhum tushunchalarni tushunamiz va ularni talqin qilamiz;
2. metafora lisoniy emas, balki konseptual hodisadir;
3. metafora tili konseptual metaforaning yuzaki ko'rinishidir;
4. metaforik tushuncha nometaforik tushunchaga tayanadi;

Metafora ko'proq bizning tajribamiz asosidagi o'xshashliklarga taqqoslanadi [22,119]. Konseptual metaforaga yana bir nazariy qarash Ye.O.Oparina tomonidan berilgan. Uning fikriga ko'ra, metafora borliqdagi turli sohalarida mavjud bo'lgan ob'ektlarni nomlab, shu bilan tilning leksik va frazeologik qatlamlarini boyituvchi bir vositadir. Bunda konseptual metafora avval lisoniy aks ettirilmagan hodisalarni tilda ifodalaydi, borliqni yanada chuqurroq, konseptual sathda ifodalovchi vosita deb belgilaydi [13,65-67].

Tadqiqot metodologiyasi. Shunday qilib, "do'stlik" konsepti o'zining metaforik ifodalanishida qanday ko'rinishga ega bo'lishini aniqlashga harakat qilamiz, do'stlik abstrakt tushunchasi hissiyotli dunyo predmetlariga qiyos qilinadi. Eng avvalo, ta'kidlash kerakki, bu konsept ko'p hollarda o'zbek matnida, ingliz tilida ham bunday munosabatlar subyekti orqali taqdim etiladi, metaforistik ko'chirish nisbatan past chastotali bo'ladi. Aniqrog'i, ko'pchilik shunday hollarda aynan "do'st" / "friend" leksemasi yangi konseptlarga erishishga yordam beradigan universal tushunchalar sifatida qo'llanadi.

Lekin tadqiqot materiallarining nisbiy "tanqisligi" sharoitida ham ishonch bilan aytish mumkinki, buyum konnotatsiyasi – material predmetlar yoki ushbu otlarning leksik mutanosibligidan kelib chiqadigan mavhum otlar obrazlari ham ingliz va o'zbek tillarida ba'zi farqlarga ega bo'ladi.

"Do'stlik" konseptining obrazli komponentlari tahlili bir qancha parametrlarda amalga oshiriladi: Chunonchi, qiyoslanayotgan tillar metaforizatsiyasi konkret usullarining o'ziga xos universallik, (ularning chastotaliligi, obraz turi leksemaning to'g'ri ma'nosi bo'yicha, uni yordamchi subyekt ifoda etadi, unga do'stlik tenglashtiriladi) o'xshashlikni aniqlash belgisi hamda ushbu obraz atalish darajasi bo'yicha amalga oshiriladi.

Do'stlik o'zbek lisoniy tafakkuri sohibi uchun muqaddas unsur sifatida tasavvur qilinadi. Unga sodiqlik, samimiylik kabi munosabatlarida bo'lishi mumkin. Masalan, Hajr iztiroblari – tanholik, sog'inch qiynoqlarini kechi-rayotgan oshiq ko'zlariga yorug' va keng dunyo tor zimistonga aylangananda yaqin do'stlar, munislar uni yolg'izlatib qo'ymaydilar, samimiy mehribonliklar ko'rsatib, ko'nglini olishga intiladilar [5,172]; Sadoqatli do'stga hech vaqt ortiqcha xizmat qilib yurish zarur emas [1,285]; Bir hakimdan so'radilar: "Qanday safar uzoq safar?" javob berdi: "Sadoqatli do'stni qidirish safari"; Qidirgan narsani topish mumkindir, biroq sodiq do'stni topmoq muammo [18,78].

Ma'lumki, o'zbek matnlarida sodiq va sadoqatlilik do'stlikning oliy xususiyati deb ifodalanadi. Bu muqaddas xususiyatga ega bo'lgan do'stni barcha halqlar hamisha eslaydilar, uni hurmat qiladilar, uning sharafiga va xotirasiga bag'ishlab yaxshi amallar qiladilar / *do smth for friendships sake*. Ingliz poetik kontekstida bunday misollar ham kuzatiladi, lug'atda uchraydigan so'z birikmalari "holly / sacred friendship", "to swear eternal friendship" kabilar ham ungamisolbo'ladi.

U yoki bu holatda ham do'stlik shunday qadriyatki, uni asraydilar / *value*, uni saqlaydilar, avaylaydilar qadrlaydilar, yo'qotishdan qo'rqadilar / *value*, *cherish*, *afraid to lose it*, agar yo'qotsalar, achchiq qayg'uradilar va ko'pincha boshqalarni ayblaydilar. Bu qimmatbaho unsumni hamma joydan izlaydilar / *look for*, *seek* agar uni senga taklif etsalar / *offer*, *exland*, buni bemalol topsa bo'ladi / *find* – topmoq, *gain* – olmoq. Ba'zan do'stlikka kurashib

erishadilar / *win*. Har qanday qimmatbaho narsada bo'lgani kabi do'stlikning ham baxti bor, lekin uni amalda aniqlab bo'lmaydi: "U do'st o'zining sadoqatliligi bilan bahosini oshirdi, / Butun dunyo oldida uning qadr-qiymatini rad etmaslik uchun" *to set a valuation on friendship*. Oldindan aytish mumkinki do'stlik qimmatbaho tuyg'u, haqiqiy, chin / *true*, lekin u qalbaki / *false* ham bo'lishi mumkin. Shubhasiz, har ikkala holatda ham subyekt qandaydir qimmatbaho hisoblanadi. Ingliz lisoniy tafakkuri uchun esa uning kelib chiqishini ta'kidlab o'tish xarakterlidir. U vaqt o'tishi bilan yaqqolroq bo'ladi: *to make / form / knit / cement / strike up / cultivate friendship* kabilar [6,88].

Do'stlikni jonlashtirish hollari ham tez-tez uchray turadi. Ana o'shanda u subyekt til sohibiga xos bo'lgan xususiyatlarga ega bo'ladi. Leksikografik tahlil, shuningdek, poetik matnlar tahlili ko'rsatadiki, do'stlik tug'ilishi, o'sishi, voyaga yetishi, yashashi va nihoyat, o'lishi mumkin. Masalan, *Do'stlik ipini uzma, ulasang tuguni qolar* [15,245]; *Quyosh havoni isitsa do'stlik qalbni isitadi; Daraxtni tomiri saqlaydi. Odamni do'sti saqlaydi* [16,86]; *Bir-birlarining arzimlas kamchiliklarini kechira olgan kishilargina chinakam do'stlik iplari bilan bog'lana oladilar; Qayerda tenglikka putur yetsa u yerda do'stlik ham bo'lmaydi; Yoshlikda tug'ilgan do'stlik ajralmas va lazzatlidir, u ham hech qachon o'lmaydi* "Do'stdan ajralmaslikning yagona yo'li uni sotmaslikdir" [1,283].

Umuman, haqiqiy do'stlik subyekti til sohiblarining verballashgan yaxshilik qilish sifatleri bilan tavsiflanadi. Bu sifatlar do'stni sotmaslik, do'stga munosib, samimiy, matonatli, sadoqatli, sinalgan, sodiqlik va hokazo ma'nolarining ifodalanishida ko'rinadi. Bu fikr yuqorida qayd etilgan misollarda o'z aksini topadi. Shu kabi yana quyidagi misollarni keltirish mumkin: *Do'stim qolsin desang mangu do'st, So'zlagil sen tabu odatin bilib; Do'st-do'stga jonin qiladi qalqon, Do'stdan ham yaxshiroq bormi hech inson?* [16, 95-98].

Ma'lum vaqt o'tgach, ular o'rtasidagi dastlabki yaqinlik, samimiy munosabatlar buzilmas do'stlikka aylana boshladi. Bu masala ularning o'z sirlarini bir-birlariga ochishlarida namoyon bo'ldi [7,38].

Ingliz tilida ham antropomorf metaforalar oz miqdorni tashkil etadi: *friendship* tug'iladi (*be born*), o'sadi (*grow*), rivojlanadi (*develop*), o'ladi (*die*); shunday bo'lsa ham u ishlaydi (*work*), azob chekadi (*suffer*), u mahkum etilgan bo'lishi mumkin (*be doomed*) va uni oldinga surish, oshirish mumkin (*promote*). Ingliz tilida do'stlikni inson tanasi bilan ifodalanadigan biron – bir o'xshatma yo'q. Kamdan kam hollarda do'stlik subyektning jismoniy qismi ekanligini aytib o'tiladi: "When on by one der friends have gone, / And loft our bosoms bleeding" [2,214]. Bu narsa ko'proq o'zbek matnlariga ham taalluqlidir:

Do'stlik kuchli (*strong*), samimiy (*cordial*), ehtirosli (*passionate*), vijdonli (*honest*), sog'lom (*healthy*) bo'lishi mumkin. Ba'zan uning kasalliklari haqida eslatishni ham uchratish mumkin.

Antropomorf metaforik realizatsiyalardan tashqari jonsiz subyektlarga o'xshatish holatlari tez-tez uchray turadi, ular jismoniy gavda xususiyatlarga ega bo'ladi. Masalan, ko'pincha sinestezik metaforalar uchray turadi. Bunda bu yerda til sohiblarining ta'm bilish sezgilari o'rtasidagi farq ham kuzatiladi. O'zbek badiiy matnlarida do'stlikka xuddi shirin – lazzatli substansiyadagi kabi ko'proq refrensiya mavjud bo'ladi: "Do'stdan bir olma ham sovg'a"; "Do'st – jon ozig'i, Do'stsiz boshim – tuzsiz oshim" [4,85]; *Oqsa ham ming turli meva nozu-ne'mat*

sharbati, foydada afzaldir undan do'stlarning suhbat; Biron so'z, ko'katdan olar xush nafas, Bizga do'st diydori nasib etsa bas; Gavhar erur do'st og'zidan chiqqan har bir so'z; Achchiq gapirgan do'stning shirini bo'laver! Do'stlikning lazmatini bilmagan – yashamagan hisobida [11,63]. Bunday xususiyatlar ingliz tilida o'ziga xos ko'rinishlarga ega. Chunonchi, g'azab va ehtirosli damda ham do'stlik saqlanish va buzilmasligini ingliz badiiyotida ifodalaydigan to'g'ridanto'g'ri qarama-qarshi qo'yiladigan misollar uchraydi: *"There's the silence of a great hatred, And the silence of a great love, And the silence of a deep peace of mind, And the silence of an embittered friendship"* [8,14]. Ushbu misolda yomon ko'rishda, qattiq sevishta, chuqur damlarda bo'lganidek do'stlikning qahrli damida ham sukunat hukmron bo'ladi degan mental ma'no ifodalangan.

Bundan tashqari, bu yerda do'stlikni jismoniy parametrlar bilan yonma-yon material substansiyaga yo'naltiradigan qator metaforalarning uchrashini ta'kidlash mumkin. Fizik parametrlarga zichlik, qattqlik, noziklik, ba'zan temperatura ham kiradi. *"Then if my friendships break and bend, there's no need to cry"; "Friendship is the only trustworthy fabric of the affections Friendship is warmth in cold, firm ground in a bog". "I clear my throat. Darling! Thanks, darling, he says, with a loving smile, and I smile back, trying to ignore the tiny protests inside my head" [20,41]. "I hope. I haven't disturbed you, madam. You weren't asleep – were you? But I've just given my lady her tea, and there was such a nice cup over, I thought, perhaps..." [21,248]. "Laughter is not at all a bad beginning for a friendship, and it is for the best ending for one, said the young lord, plucking another daisy"* [19,14].

Shuningdek, do'stlikni qattiq yer bilan, poydevor bilan qiyoslash holatlari ham kuzatiladi: *"All love that has not friendship for its base; Is like a mansion built upon the sand"*.

Ingliz tafakkurida o'zbek tilidan farqli o'laroq, o'simliklarga nisbatan do'stlikni ifodalovchi biomorf metaforalar bor: *"A sound and healthy friendship is the growth of time and circumstance, it will spring up and thrive like a wildflower when these favor, and when they do not, it is in vain to look for it" "True friendship is a plant of slow growth"; "Friendship like holly-tree"* [2,87]. Ushbu keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, do'stlikka xos mental ma'nolari tabiat mavjudotlari (o'simlik, daraxt, gul va hokazolar)ga bog'lab verballashtiradi.

Tahlil va natijalar. Ko'rinib turibdiki "do'stlik" konseptida metafora orqali dunyo haqidagi (inson faoliyatidagi) tafakkurning shunday usuli aks etadiki, u avvalgi mavjud bilimlarni yangilari bilan to'ldirib boriladi. Aniqrog'i, ma'lum bir so'zning yoki tushunchaning dastlabki ma'nosi asosida uning ko'p sonli assotsiyalari bilan yangi konsept shakllantiriladi. Metaforik ifoda yana shunisi bilan qiziqki, yangi bilimlarni yarata turib, u turli mavjudliklarni o'ldiraydi, uni inson orqali yuzaga chiqaradi. Bilimlar va tasavvurlarni inson tafakkuri darajasi bilan o'ldiraydi. Madaniy milliy qadriyatlar bilan

tenglashtiriladi; Inson bu yerda barcha narsalarning o'ldirishi sanaladi [12,91]. Demak do'stlik- "friendship" leksemalari tayanch konsept prizmaga aylanadi, u orqali inson dunyoni ko'radi. *"Good thoughts his only friends"; "Season of mists and mellow fruitfulness, / Close bosom – friend of the maturing Sun"; "The Soul unto itself / Is an imperial friend / Or the most agonizing Spy / An Enemy could send"* [3,269]. Shunisi xarakterliki, bir qancha xalqlarning tillarida ayni bir xil yoki ma'nosi bir-biriga juda yaqin bo'lgan paremiyalarni uchratamiz go'yo ularni xalqlar bir-birlari bilan "Til biriktirib" yaratganga o'xshaydi. Masalan, qadimgi hind tilida *"Do'st-kulfatda", "Botir-jangda", "Sofdillik-qarz olganda sinaladi"* deyilsa, o'zbeklar do'st-do'stini kulfatda sinar deyishadi. Biroq katta-kichikligidan qat'i nazar, har bir xalq o'ziga xos maqol va matallariga ham ega bo'ladi. Turklarda *"Do'sting otgan tosh bosh yormaydi"* degan maqol mashhur. Ammo o'zbeklarda aksincha, *Begonalar otgan toshdan do'st otgan paxta qattiq tegadi!* Malaya xalqining tilida. *"Agar do'sting durust bo'lsa, ko'zoynak chikora"* degan maqol bor. Yuzaki qaraganda, do'st bilan ko'zoynakning bir-biriga hech qanday aloqasi yo'qday tuyuladi. Amalda esa uning zamirida do'st kishi uchun ko'zoynak emas, balki ko'zning o'zidir, degan ma'no yotadi. Tojik, turkman va boshqa xalqlarda esa do'st oynaga o'xshatiladi: *Do'st – do'stning oynasi; Suvni kesib bo'lmaganday, yaxshi do'stlarni ham bir-biridan ajratib bo'lmaydi; Xalqning kuchi do'stlikda va birlikdadir; Birlashgan, do'stlashgan xalqni yenga oladigan kuch yo'q* [14,10-11].

Har holda bunday ta'sir natijasida xalqlar tilida paremiyalarning o'xshash turlari ko'payib boradi. Chunonchi, o'zbek xalq maqollarida *"Do'sting bilan dildosh bo'l, qilar ishga qo'ldosh bo'l"*, degan hikmatli so'z bor. Uning mazmunida do'stlarga hamma vaqt sodiq bo'lish, ularni izzat-hurmat qilish, yaxshi-yomon kunlarda ko'makdosh bo'lish g'oyasi singdiriladi. Bu maqolning quyidagi variantlari ham mavjudligini ko'ramiz. *"Do'stingning ko'zida bo'lguncha, ko'nglida bo'l"; "Do'stingga qo'shiq ayt, mehringni qo'shib ayt"; "Do'sting uchun zahar yut"; "Do'stingga otgan kesakning changi sening ko'zingga tushadi"; "Do'stingning yoviga yov bo'l, dushmaniga g'ov bo'l"; "Do'stlarning ittifoqi – dushmanning ixtiloslari"; "Jonga kuygan – jonday do'st, jonga kuymas qanday do'st?"* [16,84].

Xulosa va takliflar. Abstraksiyaning oliy darajadagi universal lingvamental tuzilma hisoblangan "do'stlik" konsepti o'z yadroviy tuzilmasida o'zbek va ingliz tili adabiy matnlarida qisman o'xshash, asosan antropomorf, chizmalarga ega bo'ladi. Lekin, ularda periferiya farqlarning ham borligi seziladi. Bu farqlar u yoki bu belgining bor- yo'qligiga, ularning sifat va miqdor ko'rsatkichlariga taalluqlidir. Asosiy farq qiluvchi semantik belgi – muqaddaslikdir, bu narsa o'zbek tafakkurida kuchlidir.

ADABIYOTLAR

1. Абдуроззокова Ш. Тафаккур гулшани. – Т.: Фафур Фулом, 1989. – 462 б.
2. Apperson G.L. The Wordsworth Dictionary of Proverbs. Wordsworth Reference. 1993. – 644 p.
3. АППП. – Американская поэзия в русских переводах. 19 – 20 вв. / Сост. Сб. Д. Жимбинов. – М.: Радуга, 1983. – 672 с.
4. Бердиев Х., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремикологияси. – Т.: Ўқитувчи, 1984. – 288 б.
5. Ботирхон Акрам. Фасоҳат мулкининг соҳибқирони. – Т.: Ўзбекистон, 1986. – 172 б.

6. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство ключевых слов. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 288 с.
7. Зохидов В. Навоий ва ижод сабоқлари. – Т.: Фан, 1981.-96 б.
8. Караматова К., Караматов Х.С. Proverbs, Мақоллар, Пословицы. – Т.: Мехнат, 2000.- 398 б.
9. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс.– Волгоград: Перемена, 2002. - 477 с.
10. Mamatov A.E. Zamonaviy lingvistika.– Т.: Noshir, 2019.-164б.
11. Матлаббека Улуғбек қизи. Ҳикматлар гулдастаси. – Т.: Ўқитувчи, 1994.- 284 б
12. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. уч. заведений . – М.: Издат. Центр “Академия”, 2001. - 208 с.
13. Опарина Е.О. Концептуальная метафора //Метафора в языке и тексте. –М.: Наука, 1988. – С.65-77.
14. Саломов Ғ. Мақол ва идиомалар таржимаси. – Т.: Фан, 1961.- 162 б.
15. Содикова М. Ўзбекча – русча мақол ва маталлар луғати. – Т.: Фан, 2005.- 410 б.
16. Шомухаммедов Ш. Донолар бисотидан. – Т.: Ғафур Ғулом, 1976.- 316 б.
17. Шомаксудов Ш., Шораҳмедов Ш. Ҳикматнома. – Т.: Шарқ, 1990.- 524 б.
18. Хамиджон Хомидий., Махмуд Хусаний. Машрикзамин ҳикмат бўстони. – Т.: Шарқ, 1997.- 440 б.
19. Oscar Wilde. The picture of Dorian Gray.–М.: foreign Languages publishing house, 1958. - 230 p.
20. Jane Austen. English Prose: 19 th cen. Leningrad. 1967. P. 336.
21. George Bernard Shaw. English Prose: 20th cen. Leningrad, 1967. P, 336.
22. G.Lakoff, M.Johnson. Metaphors we live by.– Chicago: Chicago University Press, 1980. – 256 p.

УДК: 811.512.133:811.512.1(575.1)

Даврон МУТАЛОВ,

Тошкент давлат шарқишунослик университети тадқиқотчиси

E-mail: devran@mail.ru

ЎЗМУ “Ўзбек тилишунослиги” кафедраси доценти, ф.ф.н. Абдурахманова М.А. тақризи асосида

ЎЗБЕК ВА ТУРК ТИЛЛАРИДА НУТҚ ФЕЪЛЛАРИНИНГ СЕМАНТИКАСИ

Аннотация

Ушбу мақолада ўзбек тилининг лугат бойлиги, феъл сўз туркумидаги нутқ феълларининг қўлланиш имкониятлари илмий таҳлил қилинган. Нутқ феълларининг имкониятлари турк тилидаги нутқ феълларига қиёсий ўрганиш асосида ёритилади. Тилшуносликда ҳам бошқа барча соҳада бўлгани каби, хорижий тажрибаларни ўрганиб бориш, фандаги янгиликларни ўзаро муҳокама қилиш, жоиз бўлса, татбиқ қилиш, шунингдек, чоғиштирма ўрганиш методологияси долзарб саналади. Ўзбек тилининг қўлланиш доирасини кенгайтириш, юртимизда ва хорижда ўзбек тилини ўргатадиган ўқув марказларини кўпайтириш зарурлиги, янги дарсликлар, қиёсий ва турли соҳаларга оид лугатлар, иш юритиш ва сўзлашув қўлланмалари нашр этиш, латин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини такомиллаштириш, бу тизимга тўлиқ ўтиш бўйича ҳали кўп иш қилиниши лозимлигига алоҳида ургу беради.

Калит сўзлар: ўзбек тили, турк тили, лингвистика, феъл, нутқ феъллари, тилшунослик, Ўзбекистон.

СЕМАНТИКА РЕЧЕВЫХ ГЛАГОЛОВ В УЗБЕКСКОМ И В ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В статье дается научный анализ лексического богатства узбекского языка, возможностей использования речевых глаголов в категории глаголов. Возможности речевых глаголов объясняются на основе сравнительного изучения речевых глаголов в турецком языке. Как и во всех других областях лингвистики, важное значение имеют изучение зарубежного опыта, обсуждение нововведений в науке и, по возможности, применение, а также методология сравнительного исследования. Подчеркивает необходимость расширения использования узбекского языка, увеличения количества центров обучения узбекскому языку в стране и за рубежом, публикации новых учебников, словарей по сравнительной и разной тематике, публикации и публикации учебных пособий по использованию узбекского языка. Ощущается необходимость расширения круга пользования узбекского языка, открытия в зарубежных государствах центры и курсы по изучению узбекского языка, издательство профессиональных словарей, учебные пособия, разговорники, делопроизводство на государственном языке, также, усовершенствование алфавита на основании латинской графики.

Ключевые слова: узбекский язык, турецкий язык, лингвистика, глаголы, речевые глаголы, языкознание, Узбекистан.

SEMANTICS OF SPEECH VERBS IN UZBEK AND TURKISH LANGUAGES

Abstract

The article provides a scientific analysis of the lexical richness of the Uzbek language, the possibilities of using speech verbs in the category of verbs. The possibilities of speech verbs are explained on the basis of a comparative study of speech verbs in Turkish. As in all other areas of linguistics, the study of foreign experience, discussion of innovations in science and, if possible, application, as well as the methodology of comparative research, are important. Emphasizes the need to expand the use of the Uzbek language, increase the number of centers for teaching the Uzbek language in the country and abroad, publish new textbooks, dictionaries on comparative and different topics, publish and publish textbooks on the use of the Uzbek language. There is a need to expand the range of use of the Uzbek language, open centers and courses for the study of the Uzbek language in foreign countries, publishing professional dictionaries, textbooks, phrasebooks, office work in the state language, as well as improving the alphabet based on Latin graphics.

Key words: Uzbek language, Turkish language, linguistics, verbs, speech verbs, linguistics, Uzbekistan.

Кириш. Ўзбек тили Республикамизда сиёсий-ижтимоий, маънавий-маърифий ҳаётимизда фаол қўлланмоқда, халқаро минбарларда ҳам анъаавий тарзда хорижий тилда эмас, айнан давлат тилида нутқлар янграмоқда. Ўзбекистонда Давлат тилига эътибор сезиларли даражада кучайди. Бунинг амалий натижасини президент *Шавкат Мирзиёев 2019 йил октябрида ўзбек тилига давлат тили мақоми берилганининг 30 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқида қўришимиз мумкин. Президент Мирзиёев она тилимиз ҳақида нутқ сўзларкан, ҳозирги*

вақтда ўзбек тилида сўзлашувчилар сони жаҳон миқёсида 50 миллион кишига яқинлашиб қолганлиги, бу эса она тилимизнинг дунёдаги йирик тиллардан бирига айланиб бораётганини таъкидлади. Ўзбек тилининг қадимий ва бой тил эканлигини кўрсатиш бугунги кун тилшунос олимларнинг зиммасида турган долзарб масалалардан бири ҳисобланади. Маълумки, муайян халқнинг фаолияти, хусусан, хатти-ҳаракати, юриш-туриши, қизиқиши, тафаккури, қолаверса, яшаш тарзи нутқ феъллари орқали ифодаланади. Шу боисдан бошқа феълларга нисбатан нутқ феъллари фаол нутқ

бирлиги ҳисобланади. Ўзбек тилшунослигида нутқ феъллари бўйича илмий изланишлар олиб борилган[1]. Аммо, турк тилшунослигида нутқ феъллари семантик майдон бирлиги сифатида алоҳида ўрганилмаган. Ўзбек тилидаги нутқ феъллари семантик – функционал имкониятларининг кенглиги билан ажралиб туради. Бу феълларнинг турк тилидаги муқобил вариантлари ҳам кейинги тарихий тараққиёти давомида семантик муштараклик белгилари сезиларли даражада йўқотган ва янгича маъно ифодалари билан фарқланади. Шунга кўра нутқ феълларининг семантик – функционал табиатини ўзбек ва турк тиллари мисолида ёритиш орқали уларнинг тарихий тараққиёти тадрижини маълум даражада ўрганиш туркология ривожининг узвий бир қисми сифатида асослаб бериш билан белгиланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлил. Ўзбек тилидаги нутқ феълларининг семантикаси ва валентлигини профессор Иристой Кўчқортёевнинг докторлик диссертациясида махсус тадқиқ қилинган. Шу билан бирга И.Кўчқортёев ва Б.Исабековлар ҳаммуаллифликда яратган “Туркий филологияга кириш”[2] китобида ҳам туркий тилларнинг товуш тизими, грамматик қурилиши, таснифланишига алоҳидан тўхталиб ўтилган. Шунингдек, М. Содиқова ҳам ўзбек тилидаги нутқ феъллари ҳақида мақола эълон қилган[3]. Саодат Муҳамедова эса ўз докторлик диссертациясида нутқ феъллари ҳам умумий маънода ҳаракатни билдиради, деган ғояни илгари суриб, уларни объектсиз ҳаракат феълларининг “нафас ва товуш чиқарувчи феъллар” дифференциал гуруҳига киритади. Туркологияга қиёсий-тарихий методнинг кириб келганига бир ярим асрдан ошган бўлса ҳам, бу йўналишдаги илмий изланишларнинг самарали давом этаётгани қиёсий тилшуносликда ўз ечимини кутаётган масалалар кўламининг кенглигидан далолат беради. Бу хусусият бир қанча туркий тиллар гуруҳининг географик жихатдан бир-биридан узоқда, ўзаро таъсирсиз яшаб келаётганлигида, ижтимоий-тарихий мақомига кўра кескин фарқланишида, қардош тиллардан озикланиш имкониятларининг турличалигида намоён бўлди.

Тадқиқот методологияси. Ҳозирги ўзбек адабий тили билан ҳозирги турк тили ана шундай белгиларига кўра сезиларли даражада мураккаб туркий тил сифатида ривожланиб келаётганлиги аён. Ҳар икки қардош тилнинг фонетик, лексик, морфологик ва синтактик сатҳларида кейинги 70-80 йил ичида юз берган ўзгаришларнинг характер ва кўлами шу қадар фарқлики, бу ҳолатни ушбу тилларнинг луғат таркибига янада яққолроқ кузатиш мумкин.

Маълумки, муайян халқнинг фаолияти, хусусан, хатти-ҳаракати, юриш-туриши, кизикиши, тафаккури, қолаверса, яшаш тарзи нутқ феъли орқали ифодаланади. Шу боисдан бошқа феълларга нисбатан нутқ феъллари фаол қўлланади ва нутқ бирлиги ҳисобланади. Ўзбек тилшунослигида нутқ феъллари бўйича илмий изланишлар олиб борилган[4]. Аммо турк тилшунослигида нутқ феъллари семантик майдон бирлиги сифатида алоҳида ўрганилмаган. Ўзбек тилидаги нутқ феъллари семантик-функционал имкониятларининг кенглиги билан ажралиб туради. Бу феълларнинг турк тилидаги муқобил вариантлари ҳам кейинги тарихий тараққиёти давомида семантик муштараклик белгиларини сезиларли даражада йўқотган ва янгича маъно ифодалари билан

фарқланади. Шунга кўра, ушбу тадқиқотнинг долзарблиги юқорида кўрсатилган омилларга кўра ва нутқ феълларининг семантик-функционал табиатини ўзбек ва турк тиллари мисолида ёритиш орқали уларнинг тарихий тараққиёти тадрижини маълум даражада ўрганиш туркийшунослик ривожининг узвий бир қисми сифатида асослаб берилиши билан белгиланади.

Таҳлил ва натижалар. Мазкур тадқиқотнинг асосий мақсади тарихий илдизига кўра умумтуркий саналувчи нутқ феълларининг лексик-семантик тараққиёти тадрижини, ўзбек ва турк тилларидаги семаларнинг умумий ва хусусийлик жихатларини, умуман, бу тил бирликларининг қардош тиллар лексикасидаги ўрнини белгилаш ҳамда уларни қиёсий таҳлил этиш асосида туркологияда нутқ феълларининг семантик тараққиётига хос асосий йўналишларни аниқлаб беришдан иборат.

Ўтган асрнинг 20-йилларидан эътиборан туб ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида аксарият туркий тиллар тараққиётида муҳим ўзгаришлар бошланди. Салкам бир аср давомида туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг тили ва маданиятида шу қадар сезиларли ўзгаришлар юз бердики, айрим тиллар бошқа системадаги тиллар таъсирида мураккаб адабий тил сифатида шаклланди.

«Ҳар қандай тилнинг тараққиётида унинг энг ўзгаришчан, энг тез ҳаракатдаги қисми унинг лексикаси» бўлганлиги учун ҳам тилшуносликда бу соҳани ўрганиш муҳим аҳамиятга эга[5].

Чунки тилшуносликда қиёсий лексикологияга бағишланган ишлар жуда оз. Туркий тиллар лексикасини қиёсий ўрганиш натижасида бу тиллар ривожини ва ўзаро муносабатидаги хусусиятларини таҳлил этиш ҳозирги туркологиянинг долзарб масалаларидан бири саналади.

Лексикани қиёсий-тарихий йўналишда ўрганиш тадқиқотларнинг самарали бўлиши минглаб ва ундан ортиқ луғавий бирликларни излаб топиш, юзлаб вариантларни ўзаро солиштиришни тақозо қилади. Шу ўринда туркий тилларнинг қариндошлиги масаласининг ижобий ҳал этилганлиги бу гуруҳдаги тилларни қиёсий ўрганиш муаммоларини нисбатан осонлаштиришини таъкидлаш жоиз.

Туркий тиллар ўртасида фонетик ва грамматик жихатдан кўра лексик ва семантик фарқлар кучлироқ намоён бўлади. Зеро, бу тиллар ягона бир ўзакдан, илдиздан тарқалган бўлса ҳам, унинг вакиллари турли географик, ижтимоий-иқтисодий ва тарихий шарт-шароитларда яшадилар. Тилга халқ тарихининг жонли хазинаси деб қаралар экан, аввало, халқ ҳаётидаги барча ўзгаришларни ўзида бевосита акс эттирувчи лексика назарда тутилади.

Сўнгги йилларда ўзбек тилшунослигида *Фердинанд де Соссюр асос солган систем тилшунослик, хусусан, систем лексикологиянинг таҳлил усуллари ва йўллари орқали луғавий бирликлар ва уларнинг ҳодисаларни таҳлил қилишга бағишланган қатор ишлари юзага келди*[6].

Шуниси муҳимки, бу тадқиқотларнинг аксариятида мураккаб лексик бирлик саналган феъл туркумига оид сўзлар семантикаси, лексик-семантик валентликлар майдонлари, синтактик қуршови каби систем ёндашувга хос белгилари чуқур тадқиқ қилинган. Бундай таҳлил усуллари туркологияда

татар, турк, қозоқ тиллари мисолида ҳам амалга оширилган.

Қиёсий-тарихий метод асосида икки ва ундан ортик туркий тилларнинг луғавий бирликларини ўрганишга бағишланган илмий изланишларнинг аксариятида анъанавий тилшуносликка хос таҳлил усуллари асосланган. Хусусан, ўзбек ва турк тиллари лексикаси ва грамматикасининг қиёсий таҳлинига оид айрим тадқиқотлар бундан мустасно эмас. Масалан, туркий тиллар синтаксиси тадқиқи доирасида ўзбек ва турк тилига доир айрим маълумотлар келтириб ўтилганлигини кўриш мумкин.

Кўринадики, тилшуносликда ўзбек ва турк тилларининг айрим лексик-семантик, морфологик ва синтактик хусусиятларини тадқиқ қилишга бағишланган изчил тадқиқотлар мавжуд. Аммо бизнинг диссертациямизда тадқиқ қилиниши кўзда тутилган нутқ феъллари бўйича махсус тадқиқотлар яратилмаган. Айтиш мумкинки, ўзбек тилшунослиги кўпроқ рус тилшунослиги таъсирида шаклланган, турк тилшунослиги эса француз тилшунослиги қонун-қоидалари асосида ривожланган. Натижада турк тилшунослигида морфологик категориялар, синтактик бирликларни таснифлаш, ўрганишда ўзбек тилшунослигидан анчагина фарқланувчи ёндашувлар юзага келган.

Ўзбек анъанавий тилшунослиги масалаларига оид мукамал тадқиқотлар яратилган бўлиб, уларнинг асосида XX асрнинг 80-90 – йилларидан бошлаб ўзбек тилининг қурилишини формал-функционал йўналишда тадқиқ этиш усули тадқиқ этилган. Турк тилшунослигида эса баъзида айрим анъанавий тилшунослик масалаларининг атрофлича, тўла, асосли тадқиқ этилмаганлигини кўриш мумкин. Шунга кўра ўзбек тилшунослигини назарий жиҳатдан турк тилшунослигидан анча илгаридеб айтиш мумкин[7].

Туркологияда феълларнинг семантик майдони монографик тадқиқ қилинган яна бир илмий иш - Ж. К. Шабановнинг «Турк ва ўзбек тилларида фаол ҳаракат феълларининг семантикаси» мавзусидаги номзодлик диссертациясидир. Тадқиқотда турк ва ўзбек тилларидаги *кетмоқ, келмоқ, чиқмоқ, кирмоқ, юрмоқ, бормоқ* феъллари семантикасидаги умумий ва хусусий жиҳатларнинг воқеаланишини кўрсатишга, ушбу феълларга хос фарқли семаларнинг маъно муносабатлари ва буларнинг таржимада берилиши, маънодошлик қўламини белгилашга ҳаракат қилган[8].

Хулоса ва тақлифлар. Мухтасар қилиб айтганда, туркологик тадқиқотларда феълларнинг семантик майдонлари Европа тилшунослигига нисбатан кенгроқ доирада тадқиқ қилинган. Хусусан, мазкур диссертациямизнинг текшириш объекти бўлган

нутқ феълларининг семантик майдони рус тилшунослигида ҳам, туркологияда ҳам айрим тадқиқотларда ўрганилган. Туркий тилларда нутқ феълларини биринчи бўлиб семантик гуруҳ сифатида махсус тадқиқ қилган олим Н.К. Дмитриевдир. Унинг таъкидлашича, феълнинг умумий семантик системасида нутқ феъллари ва фразеологик бирликлар ғоят муҳим ўрин тутди. Бундай бирликлар ўзининг семантик қиймати ва нутқда кўп ишлатилиши билан ажралиб туради[9]. Шунинг учун нутқ феъллари семантик системасини ўрганиш маълум маънода умуман феълларнинг семантик системасини ўрганиш демакдир.

XX аср тилшунослигининг энг катта ютуқларидан бири унда систем-структур тилшуносликда турли лексик бирликларнинг, ҳдттоки фразеологизмларни ҳам семантик майдонларга ажратган ҳолдаги ишлар юзага келди. Хусусан, Европа ва рус тилшунослигида В. Брикман, Х. Дирша, Л.М. Васильев, Ю.Д. Апресян, Ю.С. Степомов, С. Ибрагимова, М. Гайсина, И. Кретов каби олимлар феълларни ҳаракат феъллари, ҳолат феъллари, муносабат феъллари, қурув феъллари, сезги феъллари каби семантик майдонларга ажратилган ҳолда тадқиқ қилинди. Бунда феълларни орхисема асосида бир семантик майдонга бирлаштириб, уларнинг семантикаси систем лексикологиянинг асосий таҳлил қилиш методи - компонент таҳлил методи асосида текширилган. Диссертациямизнинг текшириш объекти бўлган нутқ

феъллари ҳам алоҳида семантик майдон сифатида ажратилиб, мазкур майдонга оид бирликлар семантикаси махсус урганилган.

Туркологияда ҳам феълларни семантик майдон асосида урганиш анъанаси XX асрнинг урталаридан бошланган. Н. Дмитриев, В.Ф. Вещилова, Э.Р. Тенишев, А. Целкиманидзе, Д. Шабанов, З. Сиддиқов ва бошқалар. М. Эргин, Т. Бангууглу, К. Билгелил, В. Хатибуглу, Х., Диздаруглу, Т.Н. Тенжан, И. Эдисқун, Л. Карахан илмий ишларида феъллар семантик майдонларга бўлинган ҳолда тадқиқ қилинган. Айниқса, В.Ф. Вещилованинг тадқиқотлари узининг семантик таҳлиллари билан ажралиб туради.

Ўзбек тилшунослигида ҳам купгина феъллар: нутқ, ҳолат, сезги, юмуш. қурув феъллари номзодлик ва докторлик диссертацияларида махсус текширилган. Европа, рус, туркология, ўзбек тилшунослигида феълларнинг семантик майдонларга ажратган ҳолда тадқиқ қилинган ишлар таҳлили шуни курсатадики, тилшуносликда нутқ феъллари икки тил микёсида қиёслаб қўрилмаган.

АДАБИЁТЛАР

1. Кўчқортоев И.К. Семантика глаголов речи в ўзбекском языке (компонентный и валентный анализ). Диссертация доктора филологических наук. Ташкент, 1978. 355 стр.
2. И.Кўчқортоев, Б.Исабеков Туркий филологияга кириш Тошкент. “Ўқитувчи” 1984
3. Содиқова М. Нутқ феъллари. Ўзбек тили ва адабиёти. 1975 йил, 2 – сони.
4. Кучкартаев И.К. Семантика глаголов речи в узбекском языке (Компонентный и валентный анализ) Диссертация доктора филологических наук. Ташкент, 1978. 355с.
5. Ўзбек тили лексикологияси. Тошкент: Фан, 1981, 4-б.
6. Кучкартаев И.К. Валентный анализ глаголов речи в ўзбекском языке. Ташкент: Фан, 1977.
7. Худойберганова З. Курсатилган монография. 7-б.
8. Шабанов Ж.К. Глаголы речи в языках тюркской группы.
9. Дмитриев Н.К. Глаголы речи в языках тюркской группы // Очерки по методике преподавания русского языка в татарской школе. Москва. Наука. 1952, стр. 203.

UDC: 81'44:137.142 [=532.173/=111]

Aziza NUSRATOVA,
*A teacher of Department of English Literature
Bukhara State University*

VARIETY IN ENGLISH AND UZBEK FOLK TALES

Abstract

The article contains a lot of information about the diversity of English and Uzbek folk tales. In addition, there are many differences between English and Uzbek folk tales. At the same time, scholars' opinions on the differences between English and Uzbek folk tales are given. It should be noted that brief information about English and Uzbek literature is also given.

Key words: Uzbek folk tales, English folk tales, scholars, Uzbek literature, English literature.

РАЗНООБРАЗИЕ В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗКАХ

Аннотация

В статье содержится много информации о разнообразии английских и узбекских народных сказок. Кроме того, есть много различий между английскими и узбекскими народными сказками. При этом дается мнение ученых о различиях английских и узбекских народных сказок. Также следует отметить, что здесь также представлена краткая информация об английской и узбекской литературе.

Ключевые слова: Узбекские народные сказки, английские народные сказки, ученые, узбекская литература, английская литература.

INGLIZ VA O'ZBEK XALQ ERTAKLARIDA RANG-BARANGLIK

Annotatsiya

Maqolada ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi rang-baranglik haqida juda ko'p ma'lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi ko'plab farqlar ham keltirilgan. Shu bilan bir qatorda, ingliz va o'zbek xalq ertaklaridagi farqlar haqida olimlarning fikrlari ham keltirib o'tilgan. Yana shuni takidlash mumkinki, ingliz va o'zbek adabiyoti haqida ham qisqacha ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek xalq ertaklari, ingliz xalq ertaklari, olimlar, o'zbek adabiyoti, ingliz adabiyoti.

I. Introduction. Fairy tales are one of the main genres of folk oral poetry; an epic work of art with a magical adventure and domestic character based on fabric and fiction. It is mainly created in the form of prose. Occurs in the mature form in M. Kashgari's "Devonu lug'otit turk" and means to tell an event orally. Fairy tales differ from other genres of folklore in that the realities of life are depicted on the basis of fantasy and life fiction, based on magic and sorcery, the events and actions take place in extraordinary conditions, the supernatural courage of the protagonists. Fiction is an important criterion in fairy tales; it forms the basis of plot events, and provides a conflict resolution of dynamic movement along the plot line. Various examples of fiction perform an educational-aesthetic function, serving as a component of the genre as a means of artistic expression. Fiction describes events and happenings as events that may or may not have happened in real life. Depending on the participation of imaginary and real fiction, their place and function in the plot line, Fairy Tales can be divided into 2 groups - Fairy Tales, which are based on fictional life. The plot of the fairy tale, based on fiction, is miraculous, magical; the plot of the fairy tale, which is based on life fiction, is realistic and depicts real events. The story basically tells three purposes. The first is the courage of the ideal hero to defend the interests of the people against evil forces, the second is the main hero's love for foreign princesses or concubines, the cure for the sick, the liberation of dragons and giants, and the third is the struggle against injustice and oppression. goals such as The first goal is achieved through the active action and supernatural power of the hero, the second goal is achieved through the use of magic tools that help the

passive hero, and the third goal is achieved through the intelligence and entrepreneurship of the protagonist.

II. Literature review. From the earliest times of history, man has not only fought for his own survival, but also for the longevity of his tribe. Saw the event. Consequently, the content of alla, rubbish, fairy tales and riddles first of all, to form a conscious, strong, agile and agile human upbringing focused. People's perceptions of the world around them and their accumulated knowledge, wise wisdom and conclusions based on life experience in the form of a kind of advice to children, understandable to them delivered in vehicles. That is why different peoples, even from each other.

There are also many in the folklore of distant lands there is a commonality. In the most ancient literary monuments of many nations, such as myth and In legends and fairy tales, there are similarities: this aspect is more about man and his great, glorious mission on Earth. Heroism, intelligence, nobility, goodness, beauty is reflected in the hymns:

1. Epic: legend, narration, legend, fairy tale, epic, folk, historical song, anecdote, exaggeration;
2. Lyrics: love songs, ceremonial songs, labor songs, folk samples;
3. Drama: oral drama, comedy, puppetry, witticism;
4. Special type: simple sitting applause, cursing, proverb, riddles and other phrases.

III. Research methodology. Tradition is a product of folk art. It has its own socio-historical sources. It is known that the first examples of folklore were created in primitive society, they have relatively established traditions and peculiarities of the people of that time reflected their

worldviews. This ensured a certain stability of the form, plot, images and motives of folklore works. The artistic taste of the people formed over the centuries - has an aesthetic taste, folklore always lives by these international aesthetic principles. This is an objective law for folklore. Oral creation and oral performance of folklore works have given rise to their unchanging stable forms - traditions. For example, although there is a certain difference in genre between heroic tales and epics, the artistic style has a traditional form. In both genres of fo

lklore, composition consists of a traditional beginning, plot statement, and conclusion. The images are contrasted. The protagonists of traditional epics are often born unnaturally; they are distinguished by their infinite power.

Justice and truth are decided by such ideal heroes who represent the dreams and aspirations of the people. Divine patrons in finding (Hazrat Hizr, forty chilton, Hazrat Ali, Bobo Qambar etc.) provide spiritual support. The composition of genres of Uzbek folklore is rich and is different and differs from the genres of folklore of other nations. It also includes the genres of folklore in the folklore of all peoples - Despite the existence of fairy tales, proverbs and riddles, it is known in Russian, a saga in Scandinavia, a genre of epics that differs from that in Altai have Exaggeration and witticism are the main genres of Uzbek folklore. A few Similar genres in nations are also mutually exclusive differ. This feature is reflected in the folklore, which is an expression of the history, customs, and way of life, dreams, religious beliefs and worldview of each nation, explained by the specificity. The set of all existing genres in Uzbek folklore has historically emerged. It is a unique artistic system, based on the complex and unique connections and interactions of different types of works. System of genres formation and existence is one of the most important laws of folklore development is calculated.

IV. Analysis and results. When we study the system of genres of English and Uzbek folklore, this system, first, the generality of their ideological and artistic principles; secondly, their historically developed relationships; third, genres are historical. We have analyzed the formation of in our analysis we identified the following commonalities:

1. Ideological and artistic principles in the genres of English and Uzbek folklore generality. Each genre is common; despite its distinctive features. It is this commonality that makes them a single system subdues. These include:

a) All genres of English and Uzbek folklore are ideological in essence; they are common to all, and in all of them the life of the people, expressed psyche, dreams, joys and sorrows; folklore of both nations aims to depict the psyche of the people.

b) The interaction between folklore genres in their reflection of reality is also seen in the similarity. Each genre, by its very nature, represents a particular aspect of life. For example, genres in a particular group reflect the history of the people: epic, historical song, legend, legend, etc. Lyrics The songs reflect the personal human experiences, proverbs and sayings of the people expresses lessons learned from ethical views and life experiences. These features can also be seen in the oral traditions of both nations;

c) Ideological commonality of folklore genres, as well as reality the commonality of their function in

expression is that they have a theme, a plot, and heroes created similarity, commonality;

g) Folk aesthetic principles are also common for folklore genres: simplicity, provided conciseness, conciseness, plot, poeticization of nature, accuracy (positive and negative) of the moral assessment of the protagonists;

d) The generality of the system of artistic means of folk genres Symbols, figurativeness, and peculiarities in adjectives constitute a specific system.

2. Commonalities between genres. The interaction of genres is a very complex process; it is the interaction, the interaction in the form of coordination and mutual enrichment.

a) Genetic relationship of genres. In the emergence of every genre in folklore the main feature of genetic communication is that the second one serves as a source is calculated. For example, in Uzbek folklore there are some belonging to the epic genre Folk tales were the source of the emergence of patterns, in turn, the genre of historical song appeared on the basis of epics. Thought in Folklore according to the reviews, the proverb emerged as the final conclusion of the narrative; the same feature can be cited about English epics, but historical the song is often replaced by a historical process in English folklore.

b) The occurrence of a work of one genre in the composition of a work of another genre. This feature of folklore can be seen in the fact that the genre of proverbs can be found in epics, fairy tales or songs. In some fairy tales, the mind of the protagonist riddles can be encountered as a condition for testing their intellect;

c) The occurrence of one work in several genres. A long period of genres their existence during or from one of the works allows you to switch to the other

3. Historical similarity of genres of English and Uzbek folklore principles. Genres of Uzbek folklore did not appear suddenly and simultaneously. The most ancient genres of folklore are based on myth, legend, legend, word magic songs, as well as seasonal ceremonial songs, in the next stage and fairy tales, epics, proverbs, and riddles, followed by anecdotes, folk dramas, genres such as witticism, historical song. Historically formed in this way the system of genres of Uzbek folklore has developed during its development, improved and even underwent extinction. English folklore genres are also primarily from myths to epics, from epics to fairy tales, and from epics to historical and romantic songs. In short, folklore is a product of the people made a significant contribution to the development of world literature. Nations and ethnic groups in the history of history, the issues of oral creativity occupy a leading place. Among the genres of folklore commonalities, interdependence of principles, genres complementing each other the arrival of the people testifies to the self-enrichment of the people's oral creativity. In this chapter, we are talking about the absence of two continents, two cultures, and the closeness of two countries commonalities between the oral traditions of the English and Uzbek peoples features, the principles of similarity, and on this basis their own we expressed our views. The similarities and commonalities between English and Uzbek folklore are human showing that in the history of the culture of all nations began to develop equally at the same time, in the world civilization; the folklore of the peoples of the world complements each other. Is a clear example of its expansion? Theme and idea of genres the similarity between the two is a clear confirmation of our opinion.

V. Conclusion. In conclusion, we learned a lot from the article about the diversity of English and Uzbek folk tales. In addition, we learned about the many differences between English and Uzbek folk tales. In

addition, we got acquainted with the views of scholars on the differences between English and Uzbek folk tales. It should be noted that we also received brief information about English and Uzbek literature.

REFERENCES

1. Azadovsky M.K. Articles about literature and folklore. M.-L. : Goslitizdat, 1960.- p. 547.
2. Allworth E. Uzbek Literary Politics. 1964. - P.180
3. Andreev N.P. Index of fairy-tale plots according to the Aarne system. L., 1928.
4. Andrew Lang, The blue fairy book. 5th ed. – London: Longmans, 1991.
5. Arzamaseva I.N., Nikolaeva S.A. Children's literature. - M.:Academy, 2000.
6. Dyurishin D. Theory of comparative study of literature. - Moscow: Progress, 1979. -- P. 320
7. Zhirmunsky V.M., Zarifov H.T. Uzbek folk heroic epic. Moscow, 1947. –p. 518
8. Jalolov G. Poetics of Uzbek folk tales. - Tashkent: Fan. 1976. - p.72
9. Jo'raev M. A world hidden in numbers. - Tashkent: Uzbekistan, 1986. - P.21
10. Jo'raev M. Magic numbers in Uzbek folk tales. - T. : Fan, 1991. -p.152.
11. Emerald and Precious. Uzbek folk tales. - Tashkent: Uzbekistan, 1990 - P.346.
12. Imomov K. On some features of stepfather-type fairy tales // Uzbek language and literature. 2001, №3 years. - p. 33.
13. Imomov K., Mirzaev.T, Sarimsoqov B., Safarov.O. Oral poetry of the Uzbek people. Textbook. - T. : Teacher, 1990. - P.187.
14. Musaqlulov A. Historical bases and art of Uzbek folk lyrics: Philol. Ph.D. avtoref.- T., 1995. –p.41
15. Safarov O. Folklore is a priceless treasure. Selection. T. "Editor" 2010. p.360.

УДК: 159.9(576.1)

Кулдош ПАРДАЕВ,

Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек

тили ва адабиёти университети

Ўзбек адабиёти тарихи ва фольклор кафедраси доценти

E-mail: kuldashparda@mail.ru

ТошДУТАУ доценти, фил.ф.д. Дилнавоз Юсупова тақризи асосида

INTERPRETATION OF ENLIGHTENMENT AND IGNORANCE IN "AL-ISLOH" MAGAZINE

Abstract

Investigation of the significance of the journal "Al-Isloh" as a literary source, realization of the scientific analysis of the literary and publicistic works published in the journal, definition of the journal's place in National Renaissance period's press and in the history of national journalism. Indication of journal's close connections with the socio-political life and literary atmosphere of early XX th century Turkestan. Investigation of the material's themes' scale, genre peculiarities, essence of literary disputes and making up generalized scientific-theoretic conclusion.

Key words: genre, article, poem, argument, dispute, nation, national renaissance, jaddism, enlightenment, fanaticism, analysis, press, publication.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОСВЕЩЕНИЕ И НЕВЕЖЕСТВО В ЖУРНАЛЕ "АЛ-ИСЛОХ"

Аннотация

Исследование значения журнала "Ал-Ислох" в качестве литературного источника, реализация научного анализа литературных и публицистических произведений опубликованных в журнале, определение места журнала в прессе периода национального возрождения и в истории национальной журналистики. Указание на тесное отношения журнала с социально-политической жизнью и литературной атмосферой Туркестана начала XX века. Исследование масштабов тем материалов, особенностей жанров, сути литературных диспутов (споров), подведение обобщённых научно-теоретических заключений.

Ключевые слова: жанр, статья, стихотворения, спор, диспут, нация, национальное возрождение, джадидизм, просвещение, анализ, пресса, публицистика.

"АЛ-ИСЛОХ" ЖУРНАЛИДА МАЪРИФАТ ВА ЖАҲОЛАТ ТАЛҚИНИ

Аннотация

"Ал-Ислох" журналининг адабий манба сифатидаги аҳамияти ўрганилиб, журналда нашр қилинган адабий ва публицистик асарлар илмий таҳлили амалга оширилди, журналнинг миллий уйғониш даври матбуотида ҳамда миллий журналистикамиз тарихида тутган ўрни кўрсатилди. Журналнинг XX аср боши Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва адабий муҳити билан ҳамбарчас боғлиқлиги, материалларнинг мавзу кўлами, жанр хусусиятлари, мақолалар моҳияти тадқиқ қилиниб, умумлашма илмий-назарий хулосалар чиқарилган.

Калит сўзлар: жанр, мақола, шеър, баҳс, мунозара, миллат, миллий уйғониш, жадидчилик, маърифат, жаҳолат, таҳлил, матбуот, публицистика.

Қириш. XX аср биринчи чораги Туркистон ижтимоий ҳаётида жадидчилик ҳаракати ўзига хос мавқега эга бўлган. Унга муайян маънода муҳолиф саналган "қадимчилик" ҳам ижтимоий заминига, фаол ҳаракатда бўлган кучларига эга эди. Жадидчилик ҳаракатининг ғоя ва фикрлари XX аср 10-йилларидан сўнг "Садои Туркистон", "Садои Фарғона", "Бухорои шариф", "Турон", "Самарқанд", "Хуррият" каби газеталарда, "Ойна" журналида акс этган бўлса, қадимчиларнинг қарашлари маълум даражада "Ал-Ислох", "Ал-Изоҳ" журналларида ўз ифодасини топган, тарзидаги қарашлар мавжуд. "Ал-Ислох"га оид бу фикрнинг ҳақиқатга қанчалик мувофиқлиги ҳақида унинг барча сонларини тадқиқ этиш асосида хулоса чиқариш илмий ва мантикий жиҳатдан тўғри экани шубҳасиздир. Айни замонда, мазкур манбани синчиклаб ўрганиш жадидлар билан қадимчилар муносабатининг моҳияти нимадан иборат бўлганини аниқлашга ҳам муайян даражада кўмаклашади.

Мазкур журналда миллий уйғониш даври ўзбек адабиёти намоёндаларининг турли жанрларга оид асарлари босилган. Уларнинг аксарияти ҳамон адабий

жамоатчилик эътиборидан четда қолиб келмоқда. Шу билан бирга, журнал саҳифаларида ҳам бевосита, ҳам билвосита адабий-эстетик фикрлар юзасидан мунозаралар бўлган. Бу қарашларни тадқиқ этиш ва улардан чиқадиган хулосаларни умумлаштириш адабиётшунослигимиз учун муҳим аҳамиятга моликдир.

"Ал-Ислох" саҳифаларида янги ижтимоий воқелик шароитида адабий ва ижтимоий-сиёсий материаллар таҳлил ва талқин этилди, зарур ўринларда уларга ислох қилиниш юзасидан тақлифлар билдирилди. Натижада, мазкур нашрнинг адабий-маърифий қарашлар ривожига ҳам муайян аҳамиятга молик бўлгани шубҳасиздир. Бу жараёни кузатиш маънавий – руҳий тафаккуримизнинг тадрижини аниқлашга кўмаклашади. Айни пайтда, журналнинг даврий нашр сифатида ўрганилиши унинг журналистикамиз тарихидаги ўрни ва аҳамиятини белгиллашда ҳам муҳим илмий қийматга эга.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. "Ал-Ислох"да чоп этилган адабий, маърифий ва ижтимоий-сиёсий мавзулардаги материаллар бугунги кунга қадар

махсус тадқиқот объекти сифатида ўрганилган эмас. Журналда ўз даврининг долзарб мавзулари юзасидан таҳлилий мақолалар, баҳс-мунозара материаллари чоп қилинган. Шундай бўлса-да, бу даврга оид йирик тадқиқотларнинг биронтасида журнал фаолиятига кенг тўхталинмаган. Унга мурожаат қилинган камдан-кам ҳолларда эса, шўро мафкураси нуқтаи назаридан талкин этилган. Журнал ҳақида дастлабки маълумотлар Абдулла Авлоний, Чўлпон, Воҳид Абдуллаев, Ботирхон Валихўжаев, Ғулом Каримов, А.К.Боровков, З.Ражабов тадқиқотларида учрайди. Ўзбекистон давлат мустақиллигига эришгандан сўнггина С.Аҳмедов, Н.Абдуазизова, М.Худойкулов, К.Воҳидова, Р.Тожибоев, Қ.Пардаевлар “Ал-Ислох” ҳақида ижобий фикрлар билдирган[1]. Ушбу тадқиқотларда “Ал-Ислох” журналидаги маърифат ва жаҳолат талқинига оид материалларни махсус ўрганиш вазифаси қўйилмаган. Мазкур мақолада юқоридаги ишлардан фарқли ўлароқ, мавзу кенг ёритилмоқда.

Тадқиқот методологияси. Адабий меросни ўрганиш борасида Президент Ш.Мирзиёев асарларидаги методологик аҳамиятга молик қарашлар, адабий манбашунослик ва матншунослик ҳамда адабиётшунослик соҳасида ўзбек олимларининг, ғарб ва шарқ тадқиқотчиларининг кўп асрлик тажрибалари тадқиқот учун методологик асос вазифасини бажарди. Ишда адабиётшуносликда синалган, бу соҳадаги илмий тадқиқотларда юқори натижа бериб келаётган қиёсий-тарихий, герменевтик усулдан фойдаланилди.

Мақолада П.Шамсиев, Ғ.Каримов, Т.Жалолов, Б.Қосимов, А.Қаюмов, У.Норматов, Н.Каримов, Ш.Юсупов, М.Худойкулов, Қ.Ирназаров, Н.Абдуазизова, Н.Раҳмонов, Ҳ.Болтабоев, Б.Дўсқораев, У.Долимов, С.Аҳмедов, Н.Жабборов сингари олимларнинг адабиётшунослик ва журналистика соҳаларидаги тадқиқотларида эришилган ютуқлардан истифода этилди.

Таҳлил ва натижалар. XX аср тонгида миллат зиёлиларининг Туркистон халқига маърифат тарқатишдаги хизматлари бекиёсдир. Улар маънавий-маърифий руҳдаги, ўткир публицистик мақолалари билан миллатни уйғотишга, жаҳолат исканжасидан маърифат юксаклигига олиб чиқишга интилди. Ёшлар тарбиясига, мактабларни ислоҳ қилишга катта аҳамият қаратди. Жумладан, Маҳмудхўжа Бехбудий “Падаркуш” драмасида илмсизлик оқибати хорлик экани ғоясини илгари сурди. Мунавварқори Абдурашидхонов эса 1903 йилдан жадид мактаблари очиб дарс бериш борабарида “Адиби аввал” (1907), “Адиби соний” дарсликларини ёзди. Абдулла Авлонийнинг “Биринчи муаллим” (1909), “Иккинчи муаллим” (1912) номи дарсликлари, “Туркий гулистон ёхуд ахлоқ”, “Адабиёт ёхуд миллий шеърлар” каби қўлланмалари ҳам айни мактаб ислоҳига қаратилган эди.

Шубҳасиз, “Ал-Ислох” журнали ҳам бу вазифадан четда турган эмас. Журнал саҳифаларида таълим ислоҳи мавзuida ва маърифатга тарғиб этувчи туркум мақолалар, шеърӣ ва насрий асарлар эълон қилинган. Жумладан, Маҳмуд Ализода Тошкандийнинг “Миллий алоқа” шеърида бундай ёзилган:

Бизда кўп жаҳлу ғазаб, арбоби ғафлат ичра биз,
Маърифат илму фунун айлаб киром ислоҳ қил...
Тўй учун сарф айлагаймиз неча юз динолар,
Русум деб исрофлар минг-минг дирам ислоҳ қил.
Масжиду мактаб мадорис сори қилгил назар,

Онлари илму одобда мунтазам ислоҳ қил [2].

Шоирнинг ушбу мисраларида Туркистон халқи ҳаётидаги қолоқликларни, маърифатсизликни ислоҳ қилиш ғояси мужассам. Тўйларни ортиқча харажатлар билан дабдабали ўтказишга зўр берилаётгани, яна бунинг урф-одат дея талқин этилаётгани унинг ҳақли эътирозига сабаб бўлади.

Маърифат тарғиби, мактаблар ислоҳи муаммоси Саидахмад Васлий ижодида ҳам алоҳида ўрин тутди. Жумладан, “Ал-Ислох” журналининг 1916 йил 5-сонида олимнинг “Ҳар мусулмоннинг араб тилига ошно бўлиши зарур” номли мақоласи эълон қилинган. Мақолада Туркистон аҳолисининг араб тилини ўрганиши, Қуръон ва ҳадис маъноларини тушуниши, ота-боболаримизнинг бу тилда ёзилган китобларини ўқиб, маърифат ҳосил қилиши зарурати таъкидланади. У бундай ёзади: “Катта-катта шаҳарларимизда, буюк-буюк мадрасаларимизда хийли талабалар камоли ихлослари илан сарфи умру сарфи ақча қилуб, охир қасд этуб таҳсил қиладургон дарсларидин ва ўқуб юрган илмларидин бир дурустроқ нимарса ҳосил қилмасдан, кўнгиллари қораюб, хафаликларидин икки уч йил баъдалида бошқа бир иш ихтиёр қилурлар...” [3].

Муаллиф ёш авлоднинг азиз вақтини беҳуда ўтказиб, кўча чангитиб, от чоптириб юришидан, бойларнинг фарзандлари мактаб ва мадрасаларни пора бериб тамомлашидан, оқибатда ўз оиласига фожиа келтиришидан изтиробга тушади. Васлий биргина диний билимлар билан чегараланиб қолмай, дунёвий билимларни ҳам ўрганиш зарурлигини уқтиради. Жаҳолатда қолган “қора халқнинг оқариши”да бирдан-бир восита маърифат эканини алоҳида таъкидлайди. Васлийнинг “Ал-Ислох” журнали 1915 йил 17-сонида чоп этилган “Ислоҳи тадрис ҳақинда” сарлавҳали мусаддаси бу жиҳатдан диққатга сазовордир.

Шеърда дарс ислоҳи дину шарият жисмига жон бағишлаши, дарс “кўнгиллар ичра тоза руҳ ҳосил айлаши” ҳақидаги теран фикр бетакрор бадиият билан ифодаланади. “Дарс ислоҳ ўлмаса, ўлмас биза файзу футуҳ” дея ўша вақтда Туркистонда таълим тизими замон талабларига жавоб бермай қолганидан изтироб чекади. Айниқса, шоирнинг “Бу замонда олим ўлмоқга керакдур умру Нух” деган сўзлари бу изтиробнинг нақадар чўнг эканини кўрсатади. Васлий куйиниш билангина чекланмайди. Бу ҳолатдан чиқиш чораларини излайди. Натижада, “Осмони илм учундир нардбон ислоҳи дарс” деган хулосага келади:

Неча толибларни кўрдим – ўзлари асҳоби илм,
Бўлмаишлар саъйу кўшиш айлабон арбоби илм,

Минг ташаккурлар қилурдим ҳар на бу туллоби илм,

Бу каби толибларадур, иззу шаън ислоҳи дарс,
Осмони илм учундур нардбон ислоҳи дарс.

Бошқа жадид боболаримиз каби Васлий Самарқандий ҳам Туркистоннинг ўша даврдаги ҳолатига танқидий назар билан қарайди. “Ишлари дарсхоналарда “ийоб ила зиҳоб” – келмагу кетмакдангина иборат бўлган, асосий вазифасини – билмагу билдирмакни унутган толиби илмларни кўриб, уларнинг ҳолига ачинади. “Айласак ислоҳи тадрис, эй гуруҳи мустатоб, Бўлмас эрди ҳолати авлодимиз бўйла хароб” дея таассуф қилади. Жаҳолатдан нажот топмоқнинг ягона чораси дарсни – таълим тизимини ислоҳ қилиш эканини таъкидлайди.

Мусаддаснинг сўнги бандида шоир илм – маърифат йўлида беғараз хизмат қилаётган таҳамтанлар – паҳлавонлар борлиги учун шукр айтади. Ислоҳи дарс икки дунё нафъига хизмат қилишини айтиб, шунга даъват этади:

Ори-ори бор эрур юздан бири аҳли камол,
Айлаюр хизмат шариатнинг йўлида қадри ҳол,
Шу таҳамтанлар бақои шаръ учун айлар хаёл,
Бу шарафлик фикр илан, ислома ёндошмаз завол.
Алғараз ислом учундур пуштбон ислоҳи дарс,
Икки дунё нафъигадур баҳри кон ислоҳи дарс.

Бундай қарашлар Мулло Ҳошим Ҳайратий асарларига ҳам хосдир. У Туркистон халқининг маърифатсизлигини, жаҳолат ботқоғига ботишининг бош сабаби жадид-қадим мунозаралари деб билди. Айни шу масалада журналнинг 1917 йил 14-сонидан чоп этилган “Муносиб замон” номли шеърида бундай ёзади:

Қайда раҳмат бизни Туркистонни бу кирдориға,
Доимо кўйгай қадам бир-бирларин озориға,
Гина молин келтирур нафсоният бозориға,
Иттифоқ ўлмай диёрин бердилар ағёриға,
То бу дам вокиф эмас бу қиссани асрориға...[4].

Шоир иттифоқ ҳақида фикр билдирар экан, мустамлакачилик даврида бу ишда муваффақиятларга эришишнинг бирдан-бир йўли ўлкада ўзаро ихтилофларга барҳам бериб, аҳиллик билан илм-фанни ривожлантириш эканини айтади. Халқнинг иттифоқсизлиги натижаси ўларок, миллатнинг шундай аянчли аҳволга, мустамлакачилик гирдобига тушиб қолганини таъкидлайди. Бу жиҳатдан Васлийнинг “Иттифоқ хусусинда” деб номланган шеъри ҳам диққатга молик:

Нафъи шахсий айлади доим паришон ҳолингиз,
Бу сабабдин кетди сиздин давлату иқболнингиз,
Бўлмади нафъи умумий ғояи аъмолингиз,
Бас эмасму ушбу урушу жанжолдингиз, ...[5]

Васлийнинг фикри ҳам юқоридаги қарашларга мутаносиб. Унингча ҳам, ҳукумат бошқа миллат қўлига ўтишининг бош сабаби – иттифоқсизлик. Қачон миллат иттифоқ бўлиб иш кўрсагина, ёш авлодни тарбиялаш, миллатни уйғотиш, Ватанни озод қилиш, халқ маънавиятини юксалтириш, турмушини фаровонлаштириш мумкин, деган фикрни илгари сурди.

Журналда маърифатга чорлов руҳида ёзилган насрий ва шеърий асарлар мунтазам эълон қилиб борилган. Бу асарларда миллатнинг маърифатга, умуминсоний қадриятларни тиклашга, тўғри йўл топишга даъват этилган. Ҳамзанинг “Таассуф” деб номланган шеъри бу жиҳатдан айниқса, диққатга сазовор. Муаллиф бундай жаҳолат даврида “Ал-Ислоҳ” журналининг маърифат ўчоғи бўлишини, жамиятдаги барча бидъат ва хурофотларни ислоҳ этишга умид билан қарайди. Ҳамда яқиндагина чиқиб турган матбуот нашрларини тилга олади:

“Ойна”ю “Ислоҳ”у бизда “Толиби ирфон” кани?
“Тужжор”у “Шухрат”, “Тараққий”, “Хуршид”у,
“Турон” кани?

Ҳам “Самарқанд”у, “Бухоро”, “Фарғона”,
“Туркистон” кани?

Боиси қатъию дўст бўлди маслак то дуранг.

Ойнайи марҳам бўлинг “Ислоҳ”и Лукмони жароб,

Олдингиз туртманг, сўкиб ўзбекни билмас деб араб,

Ҳар замоннинг ўз элин қонуни таъбига қараб,
Янгини сочин силаб, эскини соқолин тараб,
Эски-янгини баробар захри болига қаранг [6].

Шеърдан билинадики, Ҳамза ҳам “Ал-Ислоҳ”нинг узоқ йиллар давом этишини истади. У Туркистон халқини иттифоқликка чақириб, “қадим”, “жадид” деган сўзларни ташлаб, бирдамликда яшашини орзу қилди ва шунга даъват этди.

Бундай маърифатсизликдан изтироб ифодаси Мубашширхон асарларида ҳам намоён бўлади. Журналнинг 1916 йил 6-сонидан чоп этилган муҳаммасида шоир хайрон: нега бизнинг миллатимиз ғафлат уйқусини бунчалар суяди, ваҳшийликдан, илмсизликдан не яхшилик кўрди эканки, ажралгиси келмайди:

Зиллат эрмасму санга бир иттибоъинг бўлмаса,
Суннати пайғамбара бир амсолинг бўлмаса,
Вожиботи нафсинга бир ихтизоринг бўлмаса,
Доимо бидъатни истаб имтиноъинг бўлмаса,
Эй замона зиллатинг жам ўлди, кам ўлгонча

йўқ.

Мубашширхоннинг жаҳолат, қоронғулик қурбони бўлган Туркистон халқига юрагидан ачиниб уларни уйғотишга, яъни жамиятда ўзининг муносиб ўринларини топишга, илм олишга, тараққийга ундаб ёзган бу шеъри ўша курашли йилларнинг маршидек жаранглайди:

Қодир Оллоҳ сенга верди сен анго ҳеч бермадинг,

Густарилди санго роҳинг сен анго ҳеч кирмадинг,

Дунёвий тахвиф ила огоҳланаринг билмадинг,
Охират саҳросида сарсон ўлоринг билмадинг,
Эй замона зиллатинг жам ўлди, кам ўлгонча

йўқ[7]

Шоир давр ҳаётида юз бераётган воқеаларни маърифатпарварлик ғояларни шеърият ойнасида ҳаққоний акс эттирди, давр ва шароит такозо этган талабларни кўтаринки руҳда, шиор-чақириклар воситасида кенг оммага ёйишга ҳаракат қилди. “Дунёвий тахвиф ила огоҳланаринг билмадинг” дея у фақат илм фанни ўрганиш йўли билангина жаҳолату худбинликдан қутулиш мумкин, деб ўйлайди. Шунинг учун ҳам халқни, аввало ёшларни китоб-журнал ўқиб, илм чўққиларини эгаллаб, дунё воқеаларидан воқиф бўлишга ундайди.

Хулоса ва таклифлар. XX аср бошларидаги маърифатчилик ҳаракати жамият ҳаётини ислоҳ қилиш масаласини кун тартибига қўяр экан, бунда маърифат ва жаҳолат зиддияти асосий муаммо даражасига кўтарилди. “Ал-Ислоҳ”даги публицистик мақолалар айтишга мумкин ечимига қаратилгани ҳам бунинг тасдиғидир. Журналдаги маърифат ва жаҳолатга доир барча мақолалар, шеърий асарлар жаҳолат зулматидаги халқни маърифат зиёсидан баҳраманд этишга қаратилгани билан алоҳида аҳамиятга эга.

Умуман, “Ал-Ислоҳ” журнали миллий уйғониш даврининг бошқа нашрлари катори миллатни асрий жаҳолат гирдобидан олиб чиқиш, тараққий этган миллатлар даражасига кўтарилиши каби замоннинг энг долзарб ва ҳеч қачон эскирмайдиган вазифаси йўлида хизмат қилди.

АДАБИЁТЛАР

1. Аҳмедов С. Мунавварқори Абдурашидхонов. Танланган асарлар. – Т.: Маънавият, 2003.-Б. 32; Дўскораев Б. Бехбудий “Шўро” журналида // Филология масалалари. – Тошкент, 2005, №1. – Б. 88; Абдуазизова Н. Туркистон матбуоти тарихи. – Т.: Академия, 2000.- Б. 197; Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси шаклланиш ва ривожланиш тамойиллари. – Т.: Университет, 1995.- Б. 45; Худойкулов М. Ўзбек ҳажвий публицистикаси. – Т.: Ўқитувчи, 2001. - Б. 19; Тожибоев Р. XX аср бошлари ўзбек адабий танқиди тарихидан. Филол. фанлари номзоди..... дисс-я. – Т.: 1993. - Б. 108; Пардаев Қ. Миллий уйғониш даври манбаларида адабий ва публицистик муаммолар талқини (“Ал-Ислох” журнали материаллари асосида). Филол. фанлари номзоди..... дисс-я. – Т.: 2008. - Б. 121.
2. Маҳмуд Ализода Тошкандий. //Ал-Ислох, 1916, 3-сон. – Б. 12.
3. Саидахмад Васлий . //Ал-Ислох, 1916, 5-сон. – Б. 123.
4. Мулла Ҳошим Ҳайратий. //Ал-Ислох, 1917-йил, 14-сон. – Б. 331.
5. Саидахмад Васлий. //Ал-Ислох, 1917, 20-сон.
6. Ҳамза. //Ал – Ислох, 1915 йил, 20 – сон. – Б. 619.
7. Мубашширхон. // Ал-Ислох, 1916, 6-сон, – Б. 186.

Sarvinoz PULATOVA

National University of Uzbekistan

Doctoral student of the English Philology Department

MYTH AND MYTHOLOGEME AS A STRUCTURAL COMPONENT AND UNIT OF THE MYTHOLOGICAL MODEL OF THE WORLD

Abstract

The problem of mythologeme's position as a sing within its conventional meaning in the framework of cultural concepts is discussed in this article. Within the process of language conceptualization of the universe, the author provides linguistic and semantic insight into the structure of mythologemes and discusses the distinction between mythological and rational thought.

Key words: myth, culture, mythologeme, mythological archetype, predicate mythologeme, graphologeme, prototype mythologeme, symbolism.

МИФ И МИФОЛОГЕМА КАК СТРУКТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ И ЕДИНИЦА МИФОЛОГИЧЕСКОЙ МОДЕЛИ МИРА

Аннотация

В статье обсуждается проблема положения мифологема как песни в ее конвенциональном понимании в рамках культурных концепций. В процессе языковой концептуализации вселенной автор дает лингвистическое и семантическое понимание структуры мифологема и обсуждает различие между мифологическим и рациональным мышлением.

Ключевые слова: миф, культура, мифологема, мифологический архетип, сказуемая мифологема, графологема, мифологема-прототип, символизм.

MIF VA MIFOLOGEMA OLAMNING MIFOLOGIK MODELINING STRUKTURAL KOMPONENTI VA BIRLIGI SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada mifologemaning madaniy tushunchalar doirasidagi sifat muammosi muhokama qilinadi. Butun dunyo til konsepsiyasi jarayonida muallif mifologemalar tuzilishi to'g'risida lingvistik va semantik tushunchalar beradi va mifologik va ratsional fikrlashning farqini muhokama qiladi.

Kalit so'zlar: afsona, madaniyat, mifologema, mifologik arxetip, predikat mifologemasi, grafologema, mifologemaning prototipi, ramziy ma'no.

Introduction. Myth and mythologeme as a basic component and unit of the legendary demonstrate of the world. The picture of the world can be spoken to by a few models, one of which is the mythopoetic demonstrate of the world, where the sign and signification of its phonetic code are not clearly delineated. The legendary frame of discernment of the world is characterized by a individual not isolating himself from the environment, inseparability due to the still deficient division of the passionate and affect-motor circles, which causes the exemplification of nature and an allegorical comparison of characteristic and social objects, the expression of the powers, properties and components of the universe by concrete-sensory and vivified pictures, the substitution of cause-and-effect connections with a point of reference. The myth is heartless to inconsistencies, it cannot recognize between the normal and the extraordinary [5]. Mythological representations differ from later forms of worldview not by a simplified organization, but by a qualitatively different semantic structure. The mythological sign complex is a description of the space-time coordinates of the mythological model of the world by means of binary semantic oppositions (13). The images of the mythological picture of the world have a pronounced symmetric topology (male - female, earthly - heavenly ...). Together with the description of the initial phase, they are decoded as doubling and division processes [4].

Literature review. Myth as a structural component of the mythological picture of the world is a form of holistic mass experience and interpretation of reality with the help of sensually visual images, which are considered independent phenomena of reality. The myth is syncretic, harmonious, there are no boundaries between the natural and the supernatural, the objective and the subjective, connections by analogy and associations replace causal relationships. Mythology (Greek mythos - legend and logos - story) is a type of functioning of cultural programs, which presupposes an uncritical perception of these programs by individual and mass consciousness, sacred content and compulsory execution [6].

F.V.I. Schelling, brothers A. and F. Schlegel, and J. Grimm, with their characteristic romantic approach to myth, call to understand the myth from the inside. E. Cassirer considers myths as symbols and breaks down into signified and signifying, equated to a word. M. Müller considered myths a disease of language, D. Fraser - a primitive science, and B. Malinovsky endowed myths with a great social force that equips society, its laws and moral values. The latter called the myth a story about the past to justify the future and thus to ensure social stability. E.B. Tylor believed that language played a significant role in the formation of myth, but that the mythology of primitive societies is based mainly on a real and tactile analogy, and the deployment of a verbal metaphor into a myth refers to later periods of civilization, that the material myth is

primary, and verbal myth - by secondary education [15]. Z. Freud considers myths as symbols and archetypes, and K.G. Jung sees them as a mass dream and archetypes [12; 16]. A.F. Losev asserted that myth is not a fiction, but the brightest and most authentic reality ("myth is a vital felt and created material reality and bodily, bodily reality to animality" [7]) that mythological thinking is an integral part of reality, science, religion, and personal history are mythological.

Structuralists, for example K. Levi-Strauss, recognize language as a condition of culture and as a foundation designed to establish structures on its basis, sometimes more complex, but of a similar type, corresponding to the culture considered in its various aspects. A myth as a part of culture is both an intra-linguistic and an extra-linguistic phenomenon. Like any linguistic object, myth is formed by constituent units, but the structural units of myth in relation to linguistic units are what semanthemes are in relation to morphemes and other linguistic units. The constituent units of myths, large combat units, K. Levi-Strauss proposes to call the myths. The myth has a layered structure, it develops in a spiral, and the growth of the myth is continuous, in contrast to its structure, which remains discontinuous. Perhaps one day a person will understand that the same logic works in mythological thinking as in scientific thinking, and that a person has always thought equally "well". Myths can be studied using linguistic terminology and approaching them from the point of view of opposition theory. One can observe the process of activation and reactivation of myths [16].

A.A. Potebnya believes that myth is a verbal expression of such an explanation in which an objectively real being in the explained is attributed to an explanatory image, which has only subjective meaning [11].

A number of researchers believe that a name is a non-linguistic category, a relict phenomenon in culture, related to the prelogical, figurative thinking of a person.

The name can be immanent to the hidden forces of nature that could be caused by the pronunciation of the name. Hence, the structure of religions, systems consisting of dogma-formulas, is also understandable. A myth, like a name, is also a non-discursive structure, arranged in the same way as a name, but hierarchically higher [10]. According to A.F. Losev, the myth is a detailed magic name [7].

Research Methodology. The historical tradition of the human representation of what constitutes a concept, simple or complex, corresponding or not corresponding to objective reality [Russell 1991]. In philosophy, the concept is the content of the concept in abstraction from the linguistic form of its expression. In a certain way, an ordered and organized minimum of concepts forms a conceptual scheme [The latest philosophical dictionary 1998: 331]. Concepts (from the Latin conceptus - a concept) are meanings that make up cognitively significant subsystems of opinion and knowledge. A.Vezhbitskaya introduces the terms concept-minimum and concept-maximum. A concept is a mental representation that defines how things are related and how they are categorized. The ability of our daily mental existence depends on the ability to categorize or conceptualize various objects or phenomena [3]. The most common characteristics and concepts are grouped around prototypes - concepts defined by a typical example. Prototypes allow us to structure categories - mental objects that reflect our

knowledge of the ontological essence of the world, they are proof of the orderliness of the surrounding world, a set with a center-prototype, stereotype and periphery [3]. Concepts are actualized in the language. The reference manifestation of the concept is revealed when considering a mythologeme - a name that does not have a denotation (an empty concept in logic, or a concept with zero volume), since it is a unit of fantasy, fiction, imagination. A.P. Babushkin considers the myths as a kind of reference taxonomic relations (generic), atypical for a natural language and strictly distinguished only in terminology. Imagination is the activity and the result of the activity of consciousness in the formation of images that do not have a corresponding original in the surrounding reality. The variety of representations and images that are outside the logical structuredness of consciousness constitutes the unconscious, and therefore imagination is synonymous with the unconscious, virtual reality. H.L. Borges in the "Encyclopedia of Fictional Creatures" argues that guesses about the existence of another world are formed by a fantasy about the inhabitants of another world, which we strive to populate as densely as possible, because emptiness frightens us. At times, we give these creatures a creepy look and always that destiny that we ourselves are not capable of [3]. The building material for creating images of the unreal world, denoted by lexemes and phrases, is formed from the past experience of a person and elements of the real world, reflecting the unreal world in the image and likeness of the real. Fantastic images are created by processing, combining and rethinking the elements of existing images or mental images, including sensually visual and rational-logical components. This, according to A.P. Babushkina, ideal images not burdened by the relationship of connection "outside of us" with an existing object and its representation "within us" [3].

We will consider as Babushkin that the mythologeme is a discrete unit of collective consciousness, a concept that reflects objects of possible worlds, and is verbally represented in the national memory of native speakers. The verbal way of presenting a mythologeme is carried out using vocabulary units, lexemes and word combinations used in a direct or figurative sense. In cases of secondary nomination, various external and internal characteristics of the mythologeme appear, giving reality to the initially ideal images.

Analyses and results. In the mythologeme, as in the myth as a whole, two processes are manifested: mythologization as the creation of the most semantically rich, energetic having the force of examples of images (primary nomination of the mythologeme) and demythologization (secondary nomination) as the destruction of stereotypes of mythopoetic thinking, which have lost their lifting power [13]. The processes of mythologization and demythologization are comparable to the activation and reactivation of the myth of K. Levi-Strauss. Mythologization creates and consolidates mythologemes, while demythologization transforms them into ordinary concepts that correspond to reality, or brings them to the level of social mythology, at which the mythologeme acquires the status of an ideologeme. Ideologemes are ideal images of mass consciousness socialized by the mass media, in other words, transformed, updated in accordance with the needs of a particular historical era, mythologemes of traditional culture.

Mythologemes can belong to culture in general and reflect the general features of mythological thinking that

are preserved in modern society (for example: giant, fairy, gnome) due to the mutual influence of cultures and the stereotypical reflection of the unreal among all peoples. Let us call such universal, understandable mythologemes international. International mythologemes represent only a part of the mythological conceptual sphere. In a specific mythological picture of the world, international mythologemes acquire specific characteristics and vary depending on a specific linguocultural situation. Therefore, a significant part of the characters in mythology are images of supernatural beings, which are inherent in national and cultural characteristics. Their study is of certain interest in terms of identifying the specifics of national consciousness in the process of actualizing the fantasy of an individual people.

Proponents of analyticism in mythology believe that the myth originated as a result of the worship of lower demonic beings and that such worship served as the root cause of the myth. In A. N. Afanasyev, all fantastic fairy-tale images are associated with an allegorical representation of natural forces and elements [2; 11].

The mythological school in linguistics and supporters of the neo-mythological theory laid the foundations for the study of physics and explained the reasons for someone who was interested in this layer of culture. C.G. Jung, for example, considers the spirit as an archetype with many meanings that appear in fairy tales and dreams. Initially, it was a dominion in the form of a human or animal, which captured a part of the consciousness that originally belonged to the unconscious. Gradually, man conquered not only nature, but also spirit. According to K.G. Jung, the spirit did not get rid of demonism, the archetype of the spirit can serve both good and evil, which depends on the freedom of choice - the consciousness of a person [16].

K. Hübner's myth is a primary reality that exists independently of consciousness, and in the modern period has even been repressed into the subconscious [14].

M.M. Makovsky, following V.N. Toporov, recognizes the ritual origin of the myth. Ritual activity is associated with sacralization, modulated by semiotic systems. Semiotic systems ensure the accumulation and transmission of information, determine the continuity of culture in the diachronic plane (world model), and also regulate the social behavior of the bearers of this tradition (social behavior in the world). Sacralization leads to oversituational freedom, since the external side of the sign,

as a result of the evolution of the semiotic system, within the development of human civilization no longer coincides with the object itself. In the process of going beyond the specific features of specific objects, a situational image or representation may arise. Developing the idea of the predominance of magical thinking during the formation of the language, M.M. Makovsky comes to the conclusion that along with the "visible" structure of the word, there is also its "invisible" structure, which reflects the main categories of magical thinking. Within the limits of the word, there are blocking mechanisms (amulets) that do not allow the appearance of meanings, except for those justified by the qualitative and quantitative structure of the word, totemic and taboo elements that are necessary for the integral existence of the word or change the meaning of the word to the opposite. In the meaning of the word, the catalysts that increase the total energy of the word and the sacred elements correlated with the linguistic gene are distinguished [8].

Conclusion. Mythological thinking is a kind of visual-figurative thinking, which is based on ritual. E. Meletinsky rightly notes that the basis of the first mythological representations are not motives, but elementary semantic oppositions, first of all corresponding to a person's spatial-sensory orientation. Subsequently, these oppositions were objectified and supplemented by the fundamental relations life / death, happiness / unhappiness in the main opposition of the sacred / worldly [9]. Objects designated by mythologemes are classified on the basis of their belonging to any of the poles of the binary opposition. In the mythopoetic picture of the world, special sign codes are created to convey the same concept. "Mythological images are constructed as bundles of distinctive features, as polyvalent symbols, correlated with other symbols in different ways at different levels" [9]. Magical thinking operates only with images and symbols that create a general behavioral model [1], the significance of the object replaces signs. The more primitive a person is, the more he creates around himself objects that semantically duplicate each other and recreate his ideas about nature; totemic imagery identifies human life with visible nature [1].

Thus, mythological thinking is an integral part of thinking, and its implementation is carried out in myths and mythologemes that make up the mythological conceptual sphere of the national-cultural picture of the world.

LITERATURE

1. Arutyunova N.D. Human language and world. M., 1999.
2. Afanasyev A.N. People-artist: Myth. Folklore. Literature. M., 1986.
3. Babushkin A.P. Types of concepts in the lexico-phraseological semantics of the language, their personal and national specificity: Dis. ... Dr. Filol. sciences. Voronezh, 1998.
4. Goryunov S.V. On the relationship between mythology and ontology (in the light of the ideas of V.I. Vernadsky) // Noosphere and artistic creation / Otv. ed. V.V. Iva-nov. M., 1991.
5. Kovtun E. N. Poetics of the extraordinary: Artistic myths of fantasy, fairy tales, utopias, parables of myth: (Based on the material of European literature of the first half of the twentieth century). M., 1996.
6. Losev A.F. Poseidon // Myths of the peoples of the world: In 2 volumes. M., 1982. Vol. 2.
7. Losev A.F. Philosophy. Mythology. Culture. M., 1991.
8. Makovsky M.M. Language - myth - culture. Life symbols and life symbols. M., 1996.
9. Meletinsky E.V. The poetics of myth. M., 1976.
10. Nalimov V.V. In search of meanings. M., 1993.
11. Potebnya A.A. Word and myth. M., 1989.
12. Steblin-Kamensky M.I. Myth. M.; L., 1976.
13. Toporov V.N. Myth. Ritual. Symbol. Image: Research. in the region mythopoetic. M., 1995.
14. Hübner K. The Truth of the World. M., 1996.
15. Jung K.G. Soul and myth: 6 archetypes. Kiev, 1996.

Нилуфар РАСУЛОВА

Фаргона Жамоат Саломатлиги Тиббиёт Институтининг
Ўзбек ва чет тиллар кафедраси, инглиз тили ўқитувчиси
e-mail: nilufar_rasulova@inbox.ru

ФЖСТИ «Кимё ва биология» кафедраси мудири, доц. Марупова М.А тақризи асосида

ISSUES OF UNIFICATION OF MEDICAL TERMS (ON COMPILING A DICTIONARY OF ENGLISH-UZBEK MEDICAL TERMS)

Аннотация

In this article, the structural-semantic equivalence of medical terms in terminological dictionaries, the question of their unification on the basis of compatibility of terms of both form and meaning, as well as the value of bilingual or multilingual terminological dictionaries, complete, understandable, the degree of compatibility of terms, that is, how they are defined in detail and that the equivalence between words, terms and terms in different languages is one of the philosophical categories based on the general laws of logical thinking in the activities of different peoples.

Key words: equivalence, alternative, Latin graphics, illustrative, informative query, monolexic, terminography, lexicography.

ВОПРОСЫ УНИФИКАЦИИ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ (О СОСТАВЛЕНИИ АНГЛО-УЗБЕКСКОГО СЛОВАРЯ МЕДИЦИНСКИХ ТЕРМИНОВ)

Аннотация

В данной статье в словарях терминологических переводов в языках среди медицинских терминов структурно-семантическая эквивалентность, то есть и форма терминов и со стороны значения на основе совместимости друг с другом задачи их унификации. А также терминологических словарей двух и более языков внесены все термины на переводящем языке настолько точно. Полно описывается в понятном виде степень взаимного соответствия условий. То есть определяется тем, как они были унифицированы подробно изложено а также слова на разных языках, термин и эквивалентности между терминами была одной из философских категорий в деятельности разных народов основанный на общих законах логического мышления.

Ключевые слова: эквивалентность, альтернатива, латинская графика, иллюстративный и информативный опрос, монологика, терминология, лексикография.

ТИББИЁТ ТЕРМИНЛАРИ УНИФИКАЦИЯСИ МАСАЛАЛАРИ (ИНГЛИЗЧА-ЎЗБЕКЧА ТИББИЁТ ТЕРМИНЛАРИ ЎҚУВ ЛУҒАТИ ТУЗИШ ХУСУСИДА)

Аннотация

Ушбу мақолада терминологик таржима лугатларида тиббиёт терминлари ўртасидаги структур-семантик эквивалентлик, яъни терминларнинг ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатидан бир-бирларига мосликлари асосида уларни унификация қилиш масаласи, шунингдек, икки ёки кўп тилли терминологик лугатларнинг қиммати лугатга олинган барча терминларнинг таржима қилинаётган тилда қанчалик аниқ, тўлиқ, тушунарли тарзда ифодаланиши, терминларнинг ўзаро мувофиқлик даражаси, яъни улар қандай унификация қилинганлиги билан белгиланиши батафсил ёритилган ҳамда турли тиллардаги сўзлар, термин ва атамалар ўртасидаги эквивалентлик – муқобиллик фалсафий категориялардан бири бўлган турли халқлар фаолиятидаги мантикий тафаккурнинг умумий қонуниятларига асосланиши изоҳланган.

Калит сўзлар: эквивалентлик, муқобиллик, лотин графикаси, иллюстратив, информант сўров, монологик, терминология, лексикография.

Дунё халқларининг бир-бирлари билан мулоқот қилиш имконияти, илми, техникавий ахборот алмашиш суръати ҳозирги кунда барчамиздан хорижий тилларни тез ва мукамал ўрганишда, ўргатишда беназир қўлланмалардан бири – бу лугатдир. Лугатлар ҳар бир халқнинг «олтин сандиғи», бебаҳо хазинаси ҳисобланади. Айниқса, термин ва атамалар лугатлари ҳар бир фан, техника, илм соҳасининг ноёб тушунчаларининг мазмуни, маъно-моҳиятини ўзида жамлаб, изоҳлаб, очиқ бергувчи беминнат калит ҳисобланади.

Маълумки, тил ҳар доим ҳаракатда, унда тил бирликлари мунтазам равишда пайдо бўлади, ўзгаради ёки истеъмолдан чиқади. Бу жараёнларнинг содир бўлишига асосий сабаб тилнинг ижтимоий

ривожланиши, унинг жамият ҳаётида бажарётган роли ва функцияларининг кенгайиб боришидир.

Она тилимизнинг ўз имкониятларидан фойдаланмаслик оқибатида ҳам тиббиёт терминологиясида хилма-хилликлар юзага келмоқда.¹

Икки ёки кўп тилли терминологик лугатларнинг қиммати лугатга олинган барча терминларнинг таржима қилинаётган тилда қанчалик аниқ, тўлиқ, тушунарли тарзда ифодаланиши, терминларнинг ўзаро мувофиқлик даражаси, яъни улар қандай унификация қилинганлиги билан белгиланади.

Маълумки, ҳар бир миллий тилда ўзига хос терминологик системалар мавжуд. Терминшуносликни ўзбек илшунослигида жадал ривожланаётган соҳа сифатида эътироф этиш мумкин. XX асрнинг 60-

йилларидан кейин ўзбек тилининг турли терминологик системаларини тадқиқ қилиш оммалашди².

Жаҳон лексикографияси бисотида турли тиллар, фан ва техника соҳалари терминларига бағишланган қатор луғатлар мавжудлигини барчамиз яхши биламиз.

Уларнинг қиёсий таҳлили алоҳида илмий тадқиқот мавзуси бўлишини инобатга олиб, биз ушбу ўринда баъзибир мулоҳазалар билангина чекланамиз.

Ушбу мақоламизда терминологик таржима луғатларида тиллардаги тиббиёт терминлари ўртасидаги структур-семантик эквивалентлик, яъни терминларнинг ҳам шакл, ҳам маъно жиҳатидан бир-бирларига мосликлари асосида уларни унификация қилиш масаласини кўриб чиқамиз.

Алоҳида таъкидлаш лозимки, луғатшуносликдаги таржима қилиш «санъати» бошқа таржима турларидан бир қатор хусусиятлари билан фарқланади.

Биринчидан, турли тиллардаги сўзлар, термин ва атамалар ўртасидаги эквивалентлик – муқобиллик фалсафий категориялардан бири бўлган турли халқлар фаолиятидаги мантикий тафаккурнинг умумий қонуниятларига асосланади;

Иккинчидан, эквивалентик ҳолатлари турли амалий таржималар орқали оғзаки ҳамда ёзма нутқда анъанавий тарзда истеъмолда қўлланиб, эътироф этилган шакл ва маъноларга таянади;

Учинчидан, амалдаги қатор нуфузли бир тилли ҳамда таржима терминлар луғатларида кодификация қилинган терминлар захираси асосида;

Тўртинчидан, махсус иллюстратив (далилий) мисоллар тарихида турли манбалардан тўпланган картотекалар маълумотлари ва ниҳоят, бешинчидан, баъзи терминларнинг структур-семантик хусусиятларини, истеъмолдаги ҳолати (қўлланишини) аниқлашда, мунозарали ҳолатларни

ойдинлаштиришда турли мутахассислар орасида информант сўровлар ўтказиш орқали асосланади.

Анатомик атамалар биринчи марта 1894 йилда Швейцариянинг Базел шаҳрида бўлган анатомлар съездида қабул қилинган⁴.

Ўқув-терминологик луғат тузишда (дарвоқе, ҳар қандай лексикографик амалиётда) юқорида кўрсатилган комплекс усуллардан фойдаланиш луғат маълумотларининг ишончли бўлишига хизмат қилади. Ўқув луғатларининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда инглизча-ўзбекча тиббиёт терминлари ўқув луғатига тартиб бериш жараёнида қуйидаги таржима усулларидан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб топдик:

Биринчидан, инглиз тилидаги монологик (бир сўзли) терминлар ўзбек тилига ҳам агарда шундай ҳам шаклан, ҳам мазмунан муқобил термин ўзбек тилида мавжуд бўлса, монологик ҳолатида эквивалент сифатида таржима қилинади.

Масалан,

L1	L2
Aorta	аорта
Bronch	бронх
Artery	артерия
Cerebral	церебрал
Sperm	сперма
Sinus	синус

Маълумки, бир қатор терминлар латин ва грек тиллари асосида шаклланган бўлиб, ўша тиллар орфографиясида ёзилиб келинади.

Тиббиёт институтларида латин тили махсус ўқитилиб, терминларнинг хусусиятлари ўргатилади. Бундан ташқари, таъкидлаш лозимки, деярли кўп тилларда, айниқса, Европа халқлари тилларида тиббиёт латинча терминлари ўзлаштириб олинган.

Ўзбек тили тиббиёт терминлари тизимида ҳам латин графикаси асосида ўзлаштириб олинган қатор терминларни кўришимиз мумкин. Собик иттифок даврида кўплаб терминлар рус тили орқали ўзлаштириб келинганлиги ҳамда уларни қрилл ёзувида ёзиб келинганлиги маълум. Ҳозирги кунда ўзбек ёзуви латин ёзувида асосланганлиги натижасида терминлар ҳам латин графикасидаги кўринишга эга бўлмоқда.

Ушбу гуруҳга бир қатор полилексемали (икки ва ундан ортиқ сўзлар орқали шаклланган) эпоним терминларни ҳам киритишимиз мумкин.

L₁ (инглиз тилида) L₂ (ўзбек тилида)

Golg's cell Гольгин хужайраси

Bartholin's duet Бартолин йўли

Bernard's duet Бернард йўли меъда ости бези қўшимча йўли

Wirsing's duet pogr Вирзинг йўли (панкреатин йўли)

Node of Aschoff and Tawara Амофф – Тавар тутуни

Таъкидлаш лозимки, сўнгги йилларда дунё тиббиёт, илмий, амалий йўналишларда монологик терминларга нисбатан полилексем терминларнинг кўпроқ ишлатилаётганлигига гувоҳ бўлмоқдамиз. Бундай ҳолат инглиз, рус, ўзбек тиллари қатор тиббиёт терминлари луғатларида кузатишимиз мумкин⁵.

Иккинчидан, инглиз тилига латинча кўринишда қабул қилинган терминлар ўзбек тилидаги мавжуд терминлар орқали таржима қилинади.

Масалан,

L₁ (инглиз тилида) L₂ (ўзбек тилида)

Anticnemion болдир

Apex of fond тиш илдиз чўққиси

Bulb of penis сийдик чиқариш

каналли

Spine 1. Умurtка, умurtка

поғонаси

2. қирра, қиррасимон ўсимта

Supermaxilla юқори жағ

Wall девор, тўсиқ, тромб

Тўртинчидан, бир қатор инглиз тили терминлари ўзбек тилига ўзлашган шакл ва мазмун (калька) орқали таржима қилиниши мумкин.

Масалан,

L₁ (инглиз тилида) L₂ (ўзбек тилида)

Secretory nerve секретор нерв

Somatic nerve соматик нерв

Neyron нейрон

Placenta плацента

Plaura плевра

Sperm сперма

Юқорида таъкидланган таржима усуллари билан бир қаторда ўқув луғати тузиш жараёнида таржима қилинаётган терминга инглиз тилида

қисқача изоҳ берилса, биринчидан, терминнинг мазмун-моҳиятини очишга қўшимча имконият яратилган бўлади, иккинчидан, чет тили ўрганувчи талабага қўлланма вазифасини ўташи ҳам мумкин.

Хулоса сифатида таъкидлаш лозимки, тиббиёт терминлари ўқув лугати тузиш янги йўналишлардан бири бўлиб, замонавий лексикография ва терминография, таржимашунослик, чет тилларини

ўқитиш, лингводидактика ва лингвотерминологияшунослик каби соҳаларнинг тамойиллари асосида тартиб берилиши лозим бўлган энг зарур ва керакли лугатдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Боева Т. Б. Словарь медицинских терминов. Феникс. 2014 г.
2. Джамалханов Х. Из истории формирования и развития узбекской ботанической терминологии: автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1966;
3. Петровский Б. В. «Советская энциклопедия» в 1982-1984 г. 448 с.
4. Қосимов А. «Тиббий терминлар изохли лугати» I жилд, 2003 й. 4 б.
5. Худойбердиев Р.Э. Одам анатомияси, 1993 й. 29 б.
6. Bagana J., Velichkova S.M. Problems of medical terminology (based on the material of the German language). RUDN Bulletin, Linguistics series, 2013, No. 2.
7. Burly V.D. English terminology system of genetics (semantic and lexico-graphic aspects). Author's abstract. dis. ... Cand. philol. sciences. - L., 1985.
8. Chernyavsky M.N. Latin language and foundations of medical terminology. - М.: ЗАО "SHIKO", 2007.
9. Chernyavsky M.N. A brief outline of the history and problems of ordering medical terminology // Encyclopedic Dictionary of Medical Terms: in 3 volumes. About 60,000 terms / ch. ed. B.V. Petrovsky. - Moscow, 1982.
10. Chernyavsky M.N. Latin language and foundations of medical terminology. - М.: ЗАО "SHIKO", 2007.
11. D.K.Kondratev. Latin and fundamentals of medical terminology, For medical students, - Grodno – 2005 - 34 p.
12. Grinev S.V. Introduction to terminology. - М., 1993.
13. Feruza Akbarxodjaeva (Independent Researcher Uzbekistan State World Languages University) Medical terminology as a complex term system, Tashkent, Uzbekistan, 2020.
14. Motchenko I.V. The main trends in the formation of English medical terminology: author. dis. Cand. philol. sciences. - М.: Moscow State Pedagogical University, 2001.
15. Novodranova V.F. Compositional semantics as a reflection of conceptual integration (based on medical terminology). - М., 2002.

УДК: 296.41:241.5:070(575.1)

РАШИД АЙЕД Р. АЛ ҲАРБИ

Ўзбекистон Миллий университети мустақил тадқиқотчиси

E-mail: rashid.of@hotmail.com

ИСЛОМ ЖУРНАЛИСТИКАСИНИНГ АХЛОҚИЙ АСОСЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада ҳозирги пайтда эндигина ривожланиб бораётган мусулмон журналистикаси этикасининг баъзи бир томонлари ҳақида фикр юритдик. Унда тўғри, ҳаққоний ахборот етказишда одамларнинг шаъни ва кадр-қимматини, уларнинг миллий ва диний туйғуларини ҳурмат қилиш ва ҳамкасбига, шахсий ва касбий манфаатларига маънавий ёки моддий зарар етказишдан ўзини сақлаши асослаб берилди.

Мусулмон журналисти ҳамкасблари, жумладан, Мусулмон Журналистлари Иттифоқи аъзолари ҳамда ҳар қандай манфаатдор томон билан фаол равишда фойдали маълумотлар алмашиб, бутун дунё мусулмон жамиятлари Исломга бағишланган турли мавзудаги материаллар эълон қилишда қабул қилинган ахлоқий нормаларга риоя этиш ҳақида фикр юритилди.

Калит сўзлар: этика, ахлоқ, инсон ҳатти-ҳаракати, мотивация, Ислом, дин, инсон одоб-ахлоқи, жамият, ахлоқ нормалари, мусулмон киши, мусулмон журналистикаси.

ПРАВСТВЕННЫЕ ОСНОВЫ ИСЛАМСКОЙ ЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация

В этой статье мы размышляли о некоторых аспектах мусульманской журналистской этики, которые в настоящее время развиваются до конца. Она основана на том, что люди уважают свою честь и достоинство, свои национальные и религиозные чувства и защищают себя от морального или материального ущерба своему коллеге, личные и профессиональные интересы при предоставлении точной, правдивой информации.

Коллеги-мусульманские журналисты, в том числе члены Союза мусульманских журналистов, а также любая заинтересованная сторона, активно делятся полезной информацией и размышляют о соблюдении моральных норм, принятых при публикации материалов на различные темы, посвященные исламу мусульманскими обществами всего мира.

Ключевые слова: этика, мораль, поведение человека, мотивация, Ислам, религия, человеческая этика, общество, моральные нормы, мусульманская личность, мусульманская журналистика.

THE MORAL FOUNDATIONS OF ISLAMIC JOURNALISM

Abstract

In this article, we have reflected on some aspects of Muslim journalistic ethics that are currently being developed to the end. It is based on the fact that people respect their honor and dignity, their national and religious feelings and protect themselves from moral or material damage to their colleagues, personal and professional interests when providing accurate, truthful information.

Fellow Muslim journalists, including members of the Union of Muslim Journalists, as well as any interested party, actively share useful information and reflect on the observance of moral norms adopted when publishing materials on various topics related to Islam by Muslim societies around the world.

Key words: Ethics, morality, human behavior, motivation, Islam, religion, human ethics, society, moral norms, Muslim personality, Muslim journalism.

Кириш. Этика яъни ахлоқ сўзи – араб тилида “хулқ” сўзининг кўплик маъносида ифодаланган бўлиб инсон ҳатти-ҳаракатларни ва мотивациясини англатади. Мотивация мақсади ирода ва қатъиятликни ўз ичига олиб хулқ-атвор билан бирга, инсоний ташки ҳаракатлардаги ўзини намоён қилишдир. Мотивация асосида инсон ўзини ўзи кадрлайди. Шунинг учун Исломда инсон одоб-ахлоқи ҳақида кўплаб манбалар яратилган бўлиб ҳар доим ушбу мотивациянинг ривожланишига ёрдам бермоқда. Жамиятда ахлоқ нормалари инсонларнинг ижтимоий яшаш тарзидан келиб ривожланиб боради ва маълум мотивациясига боғлиқ бўлиб шаклланади. Бу ерда мақсад мусулмон кишини ахлоқий жиҳатдан қандай шакллантиришдир. Унинг мақсади баъзида ўз ҳатти ҳаракатларига бўйсуниб ва ҳар доим ўз ҳаракатларини намоён қилиб, энг яхши эзгу фикрларини билан бошқаларга ибрат бўлиш.

Асосий қисм. Журналистика ахлоқи “фахрий кодекси” деб номланувчи норма-қоида профессионал журналистиканинг ахлоқий принципларини номён этиб, улар турли мазмунларда бўлиб қасаба уюшмалари томонидан шакллантирилган. Профессиял этика қонуний равишда белгиланади, аммо шунга қарамай, оммавий ахборот воситаларида қабул қилинган ва жамият томонидан тасдиқланган қоидалар асосида белгиланади.

Европада улар миллий, конфессиял ёки тиббий параметрлардан келиб чиқиб қамситилиши билан изоҳланиши мумкин бўлган маълумотларга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлишга алоҳида аҳамият беришади.

Кўплаб мамлакатлардан 400 мингдан зиёд журналистларни ўз сафига бирлаштирувчи Халқаро ва минтақавий ташкилот 1978 йилда ЮНЕСКО шафелигида маслаҳат кенгашидан сўнг бирлашди. 1978 йилдан 1983 йилгача бўлган бир қатор

ташкilotларнинг маслахат учрашувариди журналистлар этикаси халқаро тамойиллари кўриб чиқилиб тасдиқланди. Бу масала Халқаро журналистлар ташкilotи, Халқаро журналистлар федерацияси, Лотин Америкаси федерацияси, Халқаро католиклар матбуот кенгаши, Лотин Америка журналистлар федерацияси, Лотин Америкаси матбуот ходимлари федерацияси, Араб журналистлари федерацияси, Африка журналистлари уюшмаси, АСЕАН журналистлар конфедерациясида муҳокама қилиниб қабул қилинган.

1983 йилдаги Париж ва Прагада тўртинчи маслахат учрашувида "Медиа ва журналистларнинг ижтимоий жавобгарлигини ҳисобга олган ҳолда, миллий ва халқаро миқёсда ахборот ва коммуникация катта аҳамият касб этиши таъкидланди. Унда касбий этика тамойиллари ишлаб чиқилган: [1]

1) фуқароларнинг ишончли маълумотларга бўлган ҳуқуқи;

2) тадбирларнинг объектив ёритиш - журналистнинг бурчи;

3) журналистнинг ижтимоий масъулияти;

4) журналистнинг профессионал ҳалоллиги;

5) ахборотга жамоатчилик руҳсати ва оммавий ахборот воситаларида иштирок этиш;

6) шахсий ҳаёт ва кадр-қимматни ҳурмат қилиш;

7) жамоат манфаатларини ҳурмат қилиш;

8) умумбашарий қадриятлар ва турфа маданиятларни ҳурмат қилиш;

9) инсониятга таҳдид солувчи урушларга ва бошқа муаммоларга қарши кураш;

10) Янги дунё ахборот ва коммуникация тартибини ривожлантириш.

Этика фақат хатти-ҳаракатларда намоён бўлмайди. Бирор киши ўзаро муносабатда бўлиши мумкин бўлмаган бошқа одамлар бўлмаса ҳеч қандай нутқ бўлмайди. Биз одатда ҳар қандай одамнинг хатти-ҳаракатларининг мазмунини ташкил этадиган бундай ҳолатлар уч тоифага ажратамиз: оилалар ва қўшнилар ўртасида; дўстлар ва ҳамкасблар атрофида; ва шунингдек, мусулмонлар атрофидаги муносабатлар.

Журналист замонвий дунёда халқаро алоқаларни, умумий ва янги ахборот тартибини тарғиб қилиш шароитида ишлайди. У янги халқаро иқтисодий тартибнинг бир қисми бўлиш, у миллий ва халқаро миқёсда маълумот ва ахборот соҳасида деколонизациялаш ва демократлаштиришни мақсад қилган. Янги қурилма базаси халқлар ўртасидаги тинч-тотув яшаш ва уларнинг маданий ўзига ҳослигини тўлиқ ҳурмат қилиш учун мўлжалланган. Журналистнинг бурчи ахборот соҳасидаги халқаро муносабатларни, хусусан, давлатлар ва халқлар ўртасидаги тинчлик ва дўстлик алоқаларини ҳимоя қилишга ва ривожлантиришга ҳисса қўшишдир.

2003 йил 21 майда Россия мусулмон оммавий ахборот воситалари муҳаррирлари мажлисида мусулмон журналист ахлоқ кодекси қабул қилинди. Кодекс асосида мусулмон журналисти ҳар доим ўз фикр-муносабатларини далиллар бўйича тасдиқлайди: статистика, гувоҳлар, воқеа гувоҳлари, зарур манбаларга ҳаволалар. Яъни, фуқароларнинг ишончли маълумот олиш ҳуқуқи тамойилига киритилган бўлиб Қуръонда аниқ айтилади: "Агар ростгўй бўлсангизлар ҳужжатларингизни келтирингиз!" [2].

Мусулмон журналисти ҳеч қачон тасдиқланмаган фактларни ишлатмайди, фақат ишончли маълумотни ўзи ишонч ҳосил қилгандагина тарқатади. У ҳар қандай аниқ бўлмаган, нотўғри ёки тўлиқ тасдиқланмаган маълумотларни кимгадир зарар етказмаслик учун бор кучи билан ҳаракат қилади. Ушбу фикр Қуръонда ўз тасдиғини топган: "Эй мўминлар, агар сизларга бир фосиқ кимса бирон хабар келтирса, сизлар (ҳақиқий аҳволни) билмаган ҳолингизда бирон қавмга мусибат етказиб қўйиб, қилган ишларингизга афсус-надомат чекиб қолмасликларингиз учун (у фосиқ кимса олиб келган хабарни) аниқлаб – текшириб кўринглар!" [3]

Ҳаққоний маълумотларни тақдим этиш мусулмон журналист учун бевосита касбий бурчдир. Ёлгон ахборотни тарқатиш, ҳақиқий ахборотни яшириш, тухмат қилиш ва далилларни бутун жамиятга қарши жиддий жиноят сифатида зарарли тарзда нотўғри талқин қилиш мусулмон журналисти учун ман қилинган. "Сўзларингизда (гувоҳлик берганингизда) гарчи қариндошингиз бўлса ҳам адолат қилингиз." [4] Исломни эътироф этган журналист ўз касбий фаолиятида жамиятнинг фаол аъзоси бўлиши керак. У жамиятдаги Ислом таълимоти ва ғояларини тарғиб қилади ва унинг асосий тамойилларини ҳимоя қилади, шахсий ғаразгўйлик, адоват, мафкуравий фарқларни ўз муҳолифларига нисбатан асосланмаган, ноҳолис танқидни тарқатишга асос деб ҳисобламайди. Шунинг учун ҳам Қурони Каримда "Бирон қавмни ёмон кўришингиз сизларни адолат қилмасликка тортмасин! Адолат қилингиз!"-дейилган[5].

Мусулмон журналист бошқа одамларнинг шаъни ва кадр-қимматини, уларнинг миллий ва диний туйғуларини ҳурмат қилади ва ҳамкасбига, шахсий ва касбий манфаатларига маънавий ёки моддий зарар етказиши мумкин бўлган ҳолатлардан қочади.

Мусулмон журналисти ҳамкасблари, жумладан, Мусулмон Журналистлари Иттифоқи аъзолари ҳамда ҳар қандай манфаатдор томон билан фаол равишда фойдали маълумотлар алмашади. Мусулмон журналистлари бутун дунё мусулмон жамиятлари Исломга бағишланган турли анжуманлар, учрашувлар, семинарлар, давра суҳбатлари, эшитувлар, мунозаралар ва бошқа тадбирларда фаол иштирок этиб келмоқда.

Кодекс асосида мусулмон журналист кучли, принципаал, қатъиятли, мард ва иродали инсон, шунингдек, самимий ҳамроҳ ва самимий маслақдош бўлиши керак.

Шунингдек, Жакартада (Индонезия) 1980 йилнинг 1-3 сентабр кунлари бўлиб ўтган Ислом оммавий ахборот воситаларининг биринчи халқаро анжуманида Ислом оммавий ахборот воситаларининг Низоми қабул қилинди.

Низомнинг асосий мақсади мусулмонларнинг Исломий қадриятлар ва ахлоқий тамойилларга бўлган имонини мустаҳкамлашдан иборат. Исломий оммавий ахборот воситалари ходимлари ривожланаётган муаммоларни ҳал этишда эҳтиёткорлик, Исломий қардошлик ва бағрикенгликни тарғиб этиб, мусулмонлар сафини бирлаштириш учун ҳаракат қилиш керак. Ислом қоидалари ва Исломий қадриятларга зарарли таъсирлардан мусулмон жамиятини ҳимоя қилиш учун юзага келиши мумкин бўлган хавфни бартараф этиш мақсадида барча адабиёт

ёки чоп этилаётган материалларни цензура қилиш шарт.

Исломиёй оммавий ахборот воситалари ходимлари журналист касбининг обрўсини сақлаш ва Исломиёй анъаналарни сақлашни таъминлаш, ўз расмий вазифаларини бажаришда одоб билан иш тутишлари; қўпол сўзлардан фойдаланмаслик ва одобсиз материаллар чоп этишдан тийилиш, беодоблик қилиш, тухматга йўл қўймаслиги керак[6].

Ислом жамиятида ахлоқий меъёрларга зид бўлган тижорат рекламасини эфирга узатиш ва нашр этиш катъиян ман этилади. Ислом журналистлари мусулмон халқларни бир-бирига танитишга интилишлари керак. Улар айниқса мусулмон озчиликлари ташкил этган мамалакатларда Ислом тарихи, Ислом цивилизацияси, Араб тилини тарғиб қилиш ва уни мусулмонлар орасида тарқатишга қизиқиш уйғотишлари шарт. Улар қолоқликнинг барча шаклларига қарши кучли кураш олиб боришлари ва мусулмон жамиятининг такомиллашуви ва мустақамланишини қафолатлаш учун мўлжалланган ҳар томонлама ривожланиш йўлидаги барча ҳаракатларни қўллаб-қувватлашлари шарт.

Оммавий ахборот воситалари журналист этикаси соҳасидаги қонунчиликка асосланиб, мусулмонларнинг замонавий миллий ахборот воситалари орқали билим олиш, таълим олиш, ташқи назорат, меҳнат қилиш, ишлаб чиқариш, ижод қилиш ҳуқуқлари билан бирга "ва унда(яъни, ерда) сизлар учун ҳам сизлар ризқлантира олмайдиған (балки фақат Биз ризқ берадиган сизларнинг қўл остингиздаги) кишилар учун ҳам тирикчилик-ризку насибаларни яратиб қўйдик." [7]

Мусулмон журналистикаси Халқаро даражадаги ахборотнинг мақсадларини, табиий фазилатларини одамлар ўртасида тушуниш ва ҳамкорлик асосида интеграциялашган, доимий ва дўстона инсон жамиятини яратиш мақсадида самимий муносабатларни чуқурлаштиришдир. "Эй инсонлар, дарҳақиқат Биз сизларни бир эркак(Одам) ва бир аёл (Ҳавво)дан яратдик ҳамда бир бирларингиз билан танишинглар (дўст-биродар бўлишингизлар) учун сизларни (турли-туман) халқлар ва қабила-элатлар қилиб қўйдик" [8.]

Шунингдек, тинчлик Ислом динининг асосий мақсади эканлигига асосланган эркинлик, ҳуқуқ ва адолат доирасида халқлар ўртасида тинчликни ёйиш ҳозирги куннинг асосий масаласидан бири эканлигини бутун дунё билиши керак.

Юқоридагиларга асосланиб, Ислом давлатларидаги оммавий ахборот воситалари қуйидаги тамойилларга амал қилишлари шарт:

1. *Ростғўйлик ва объективлик.* Ҳаққонийлик ва ҳолисликка содиқлик; уларни узатиш ёки нашр этишдан олдин янги ахборот материаллари ва уларнинг манбаларининг ишончлилигини текшириш; ноҳолис ёки шубҳали ахборот тарқатилишига ёки ёлғон миш-мишлар тарқалишига йўл қўймаслик.

2. *Илмга интилиш.* Исломнинг саводсизликни рад этиши ва Ислом дунёсидаги бу ҳодисани бартараф этишда оммавий ахборот воситаларининг фаоллигини тасдиқлаш; Исломнинг таълимотларга бўлган ҳурматини ва одамларнинг билим олиш ва маърифатли бўлишига даъват қилиш, Исломнинг ҳамма жойда билим олишга ва ўз тафаккурини ривожлантиришга чақиришини таъкидлаш; замонавий ускуналар ва энг

янги маълумотлар тизимлари ёрдамида илмий тадқиқотлардан фойдаланиш.

3. *Меҳнат қилишга ундаш.* Ишга ҳурмат билан муносабатда бўлиш ва сохта ишонч, негативизм ва қарамликдан воз кечишга чақириш, ишни ибодатнинг бир тури, Ислом жамиятининг асосий воситаси сифатида қараш ва меҳнат тараққиётга эришиш.

4. *Ижод қилиш.* Ислом жамиятнинг мусулмон кишии адабиёт, илм-фан ва илм-фан соҳаларида таълим олган ва ижод қилган мусулмон кишиларни рағбатлантириш, истеъдодли кишиларни кашф этиш ва уларни қўллаб-қувватлаш ва ақлий меҳнат асосида ҳаётни бойитишга қўшган ҳиссаларини кучайтиришга интилиш.

5. *Оилага ҳурмат.* Ижтимоий жамиятнинг асосий бирлиги ҳисобланган оилага ҳурматни мустақамлаш ишлари.

6. *Ислом ва мусулмон тимсоли.* Ислом ва мусулмонларнинг бутун дунёга ҳақиқий қиёфасини кўрсатиш.

7. *Ўқув майдони.* Дунёнинг бу соҳадаги ютуқларидан бохабар бўлиш ва Ислом ахбороти каломини оммага етказиш вазифасини ўз зиммасига олишга қодир ахборот ходимларининг келажак авлодларини тарбиялаш мақсадида ахборот ва телекоммуникациянинг турли соҳаларида иш олиб бораётганларнинг малакасини ошириш ва такомиллаштириш.

Интернетда янги Исломиёй веб-сайтлар, Интернет-ТВ, газеталар, Марказий ва минтақавий телеканаллардаги дастурлар ушбу мавзуга алоқадор кўрсатувлар тобора қўпайиб бормоқда, сўнги пайтларда эса ҳатто собиқ иттифок мамлакатларида мусулмонлар телеканалини ташкил этиш ҳақида гап кетаяпти. Шу сабабдан бу борада кўпроқ мусулмон журналистикаси ҳақида эшитишга тўғри келиши бежиз емас. Бироқ, бу ҳали аниқ эмас.

Жамиятда юқори сифатли ахборотга бўлган еhtiёж кунда емас ҳар дақиқада сезилмоқда. Шу муносабат билан, баъзи бир олий таълим муассасаларида Ислом журналистикаси бўйича муахассислар тайёрлаш учун журналистика факултетини очишни режалаштирмоқда. Аслида, бу жуда ўз вақтдан буён қабул қилинган қарор бўлишига қарамай масаланинг ечими кўринмаяпти.

Бироқ, ҳозир қимми тайёрлаш керак? Мусулмон журналистларми ёки журналист мусулмонларними? Ушбу масалани бир ўйлаб кўрайлик. Агар бутун бир янги йўналиш — мусулмон журналистикасининг пайдо бўлишини эълон қилсак, бир қатор мажбуриятларнинг бажарилиши ҳақида дарҳол савол туғилади. Бу эса ўз соҳасининг объекти-предметининг ривожланиши, иш усуллари ва бошқа сабаблар билан боғлиқ. Бу ҳозир энг катта долзарб масала емасми? Менимча, йўқ. Бошидан, ваколатли мусулмон журналистлар етарли сони бўлиши керак, ва, еҳтимол, фақат кейин бу журналистиканинг янги турини яратиш ҳақида гапириш мантикий бўлади.

Фақат бир нарса аён: пайдо бўлаётган мусулмон матбуотига мусулмон мавзуларини билишидан ташқари, ўз ишларида Исломнинг самарали тамойиллари асосида раҳбарлик қиладиган журналистлар керак. Дарвоқе, бундай журналист нафақат мусулмон мавзусида ёзиши, балки турли долзарб ижтимоий ва сиёсий масалаларни ҳам мусулмон нуктаи назари призмаси орқали ҳал қилиши

мумкин. Яъни, ҳар қандай мусулмон журналистига келсак, унинг асарида Исломий маърифат унсури бўлиши керак. Бироқ, бу журналистиканинг янги турини пайдо бўлиши ҳақида гапириш учун сабаб эмас. Оммавий ахборот воситаларида муайян

мафкуравий қарашларга риоя қиладиган қўплаб мутахассислар мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бирига журналистикада янги йўналиш очилса, кучли илмий-услубий асосга эга бўлган минглаб янги субъектив йўналишларни қўлга киритар эдик.

АДАБИЁТЛАР

1. Право и этика: Профессиональная этика журналиста- международные и российские акты. <http://www.mediasprut.ru/info/pravo/moral.shtml>
2. Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур/-Т.: Чўлпон, 1992. 27 сура, 64 оят (27:64) 346 б.
3. Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур/-Т.: Чўлпон, 1992. 49 сура, 6 оят (49:6) 492 б.
4. Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур/-Т.: Чўлпон, 1992. 6 сура, 152 оят (6:152) 121 б.
5. Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур/-Т.: Чўлпон, 1992. 5 сура, 8 оят (49:6) 91 б.
6. Хартия Исламских СМИ. <https://www.worldislamlaw.ru/?p=893>.
7. Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур/-Т.: Чўлпон, 1992. 15 сура, 20оят (15:20) 227 б.
8. Қуръони Карим /Таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур/-Т.: Чўлпон, 1992. 15 сура, 20оят (49:13) 493 б.

Kamola TOJIYEVA,
YEOJU Technical Institute.
Teacher of the English and Korean languages

NEOLOGISMS AS A REFLECTION OF THE DEVELOPMENT AND VIABILITY OF THE LANGUAGE (ON THE MATERIAL OF THE ENGLISH LANGUAGE)

Abstract

The article is devoted to the issue of English language composition by replenishment of neologisms, which reflect changes and real processes in contemporary society. The primary focus is to determine the reasons of neologisms occurrences and the way of its formation. The material presented in this book comes from a wide range of sources: dictionaries, as well as Internet sources (media, publications, social networks, etc.) The practical result of this work is in the possibility to use the results of new trends of neologisms in the analysis of the English language lexical composition.

Key words: language, lexical units, neologisms, way of neologisms formation.

НЕОЛОГИЗМЫ КАК ОТРАЖЕНИЕ РАЗВИТИЯ И ЖИЗНЕСПОСОБНОСТИ ЯЗЫКА (НА МАТЕРИАЛЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА)

Аннотация

Статья посвящена вопросу пополнения состава английского языка неологизмами, которые отражают изменения и реальные процессы в современном обществе. Цель работы заключается в определении причин возникновения неологизмов и их способа образования. Материалом для исследования послужили словари, а также Интернет-источники (СМИ, публикации, социальные сети). Практическая значимость работы состоит в возможности использования ее результатов при анализе лексического состава английского языка.

Ключевые слова: язык, лексические единицы, неологизмы, способ образования неологизмов.

НЕОЛОГИЗМЛАР ТИЛНИНГ РИВОЖЛАНИШИ ВА ҲАЁТДА ҚЎЛЛАНИЛИШИНИ КЎРСАТУВЧИ ОМИЛ СИФАТИДА (ИНГЛИЗ ТИЛИ МАТЕРИАЛЛАРИ АСОСИДА)

Аннотация

Мақола бугунги кун жамиятидаги ўзгаришлар ва реал жараёнларни акс эттирувчи неологизмларни ифода этишда инглиз тилининг ўрни масаласига бағишланган. Асосий эътибор неологизмларнинг пайдо бўлиш сабабларини ва уларнинг шаклланиш усулини аниқлашга қаратилган. Ушбу мақолада келтирилган материаллар жуда кўп манбалардан олинган: луғатлар, шунингдек, интернет манбалари (оммавий ахборот воситалари, нашрлар, ижтимоий тармоқлар ва ҳ.к.). Мақоланинг амалий аҳамияти унинг натижаларидан инглиз тилининг лексик таркибини таҳлил қилишда фойдаланиш имкониятидан иборат.

Калит сўзлар: тил, лексик бирликлар, неологизмлар, неологизмларнинг шаклланиш усули.

Introduction. Language as a means of communication is constantly changing to express the sense of the processes taking place in society accurately. Such changes are logical for any active language. However, the intensity of such changes may be different. N.S. Valgina notes that the internal resources of the language, which were not in demand for various reasons, now have been driven by the influence of external social factors [4]. All the changes that take place in the life of a society, first of all, are reflected in language. The language is constantly evolving, being in close connection with the history and culture of the people. "The new language vocabulary reflects developments in modern language culture because of such phenomena as digitalization, computerization, information, globalization, etc." [7]. In recent decades, many languages have experienced a "neological boom". The activation of social life processes, technological progress, formation of the global information environment have led to the increasing the number of new lexical units.

Literature review. Words stock is most responsive to all changes in various spheres of society. Thus, the rapid formation of the global information environment, the intensification of human life, leads to the process of replenishing the vocabulary and enriching the language by the formation of neologisms in modern English. The new

vocabulary reflects the current changes and realities in the political, economic, social and cultural spheres of society. The emergence of neologisms is proof of the evolution and vitality of language. This is clearly evidenced by the development of modern English vocabulary, characterized by the intensive social advancement in all its spheres. Identifying the criteria of neological character of the word is a topical issue of neology, which touches upon the researchers' attention. In particular, not every new word created by any speaker is enshrined in the language. First, this word is occasionalism, then it gradually assimilated by language and becomes a neologism that can either gain a foothold in the lexical system, or cease to exist [10]. It is necessary to distinguish neologisms from occasionalisms, which are created by individual authors in one particular text and not used in the language community [7]. A.A. Zarskiy notes that neologisms arise on the basis of existing material, i.e. according to the word-formation system of this existing language [7].

Researchers give different definitions to the concept of "neologism". Thus, V.S. Vinogradov defines neologisms as "new words or meanings that are fixed in language, which call new objects of thought" [5]. I.V. Arnold calls words or set phrase as neologisms (or metaphorically – newcomer), which are included in

language due to the growth of culture and technology, development or changes by social relations and changes in everyday life of people, living conditions which are perceived by speakers as new [1]. Researchers may even use free language; often it may have an unscientific nature [11]. Having analyzed the various theories, A.E. Belkova comes to the conclusion that at present we are not entitled to adhere to the only one definition, which states that neologism should be considered only by new words. At the same time, "good" neologism should be unambiguous and motivated [2]. N.Z. Kotelova says that the specifics of the concept of neologism is "historically and comparatively". It requires concrete parameters, namely 1) time – parameter, that is neologisms are new words of any period in relation to previous periods; 2) language space – parameter (spheres and genres of use), i.e. a) in languages in general; б) in this native language; в) in literary language; г) in sublanguage in question; 3) "novelty" is associated with the definition of a type of: new meaning (semantic neologism), new form (neologism is synonymous with an existing word, both (self-neologism) [9].

Research Methodology. In the context of our study, we assume that neologism is a newly formed or borrowed word (phrase), or a formed derivative word from a previously known word created by new realities.

Another criterion for defining language units as neologisms is the scope of their functioning, for example: social and everyday life; computer technology and social media; socio-economic sphere; socio-political vocabulary; anthropocentric characterizing nominations [8].

It should be noted, that neologisms are divided into semantic, lexical and lexical-grammatical by the way of their formation [2]. The semantic way is to change the meaning of the old word. Lexical neologisms are neologisms that have arising from other borrowing languages. Lexico-grammatical neologisms are new words that have arisen on an existing basis by affixing, conversion, word-composition, abbreviation.

Analysis and results. Hundreds of neologisms appearing in English language every year are related to social and everyday life recorded in newspapers and magazines, Internet publications, social networks, etc. In our opinion, it is in this sphere of human activity that many neologisms reflect the national specificity of the speaking community. These neologisms reflect the various processes of society (social movements, political "preferences", anxieties, lifestyle, etc.), serve as a codification of new cultural experience and determine the dynamics of the current processes of modern English-speaking society.

The process of forming an ecological culture, for example in the United States, is closely related to the system of national values, so ecocentric consciousness is formed through the patriotism of Americans [6]. Constant discussion of environmental issues leads to a change in people's thinking and consumer behavior. This is manifested among other things, through the emergence of neologisms.

Climate emergency – noun, serious and urgent problems that are being caused or likely to be caused by changes in the world's weather, in particular the world getting warmer as a result of human activity increasing the level of carbon dioxide in the atmosphere [12]. Word-composition (N + N).

Example: In Scotland, *climate change emergency* had already been declared — and targets are being set to reduce greenhouse gas emissions to net-zero by 2045 (BBC News, May 3, 2019).

Climate denial – noun, a refusal to accept the reality of climate change [14]. Word-composition (N + N).

Example: At its heart, *climate change denial* is a conflict between facts and values. People deny the climate crisis because, to them, it just feels wrong (The Conversation, October 8, 2019).

Eco-anxiety – noun, the anxiety associated with fear of harming the environment [16]. Affixation (eco- + anxiety).

Example: *Eco-anxiety is not the same as a clinical anxiety disorder, though physicians say fears about the climate can worsen or trigger pre-existing mental health problems. In fact, for most people, eco-anxiety is a healthy response to the climate crisis, Hickman argues* (Time, November 21, 2019).

Ecocide – noun, damage to or destruction of the natural environment, especially as caused by human activity such as pollution or war [14]. Blending (eco + cide). Eco has its roots in the Latin word "oeco" meaning "household" and nowadays it means "environment", "-cide" comes from the Latin verb "caedere", meaning "to kill".

Example: One day, a few years from now, they imagined Brazil's president, Jair Bolsonaro, being hauled to The Hague to stand trial for *ecocide*, a term broadly understood to mean the willful and widespread destruction of the environment, and one that, they hope, will eventually be on par with other crimes against humanity (The New York Times, September 21, 2019).

Ecotourism – noun, the business of providing vacations and related services that are not harmful to the environment of the area [13]. Affixation (eco- + tourism).

Example: *Ecotourism is about uniting conservation, communities, and sustainable travel. This means that those who implement, participate in and market ecotourism activities should adopt the following ecotourism principles...* (Gaia Discovery, April 4, 2017).

Flight shame – noun, feeling bad about flying, leading people to choose other methods of transport [14]. Word-composition (N + N).

Example: The term *Flygskam*, which translates to "flight shame" and encourages individuals to take the train over a plane, has seemingly gained popularity in Thunberg's native Sweden (Forbes, Jan 13, 2020).

Plogging – noun, a recreational activity, originating in Sweden, that combines jogging with pick up litter [13]. Blending (pick up + jogging).

Example: However, *plogging is an activity for all age groups and abilities. "We try to encourage kids — they don't expect it to be so fun," Ahlström said. You don't have to be a star athlete, he said, "to be good at plogging"* (BuzzFeed.News, January 13, 2019).

Bioregionalism – noun, the conviction that environmental and social policies should be determined by the bioregion rather than economics or politics [13]. Affixation (bio- + regional + —ism).

Example: "Bioregionalism is a new process of thinking and is one such option. It is a way of making a new social construct through territories with different entrances, where we will have to work with concepts like "consciousness of place" and "global archaeology" and

formulate new proposals and test them on the ground" (Down to Earth, October 31, 2018).

It should be noted that recently the trend towards escapist troubles in the society has increased, i.e. escaping from everyday reality, escaping from unnecessary money spending, domestic problems, fear of an imperfect world and increased "self-care", the emergence of subcultures changes in everyday life.

Janxiety – noun, feelings of unhappiness and worry that people often have at the beginning of a new year [12]. Blending (January + anxiety).

Example: *Yes, the holidays are well and truly over and the rest you enjoyed seems a distant memory. Like millions of others, you are suffering from Janxiety – January anxiety – during the most stressful month of the year* (Friday, January 22, 2016).

Child-free – adj., used to describe someone who has decided not to have children [14]. Word-composition (N + Adj.).

Example: *"I also examine the social, economic and environmental impact of the **childfree** choice. There have been **childfree** people for much longer than many folks realize, but it is only in recent decades that we've come to see them and talk about the reality that parenthood is and should be a choice rather than an inevitability..."* (Iowa State Daily, March 10, 2020).

Twodio – noun, a small apartment with one large room for sleeping and living in, a bathroom, and a kitchen that is shared with another apartment [12]. Blending (two + studio).

Example: *So-called 'twodios', like those just finished in Willesden, offer young professionals a private room and bathroom with a kitchen shared between two people* (MailOnline, April 28, 2016).

Normcore – noun, a style of dressing in clothes such as jeans, white T-shirts and trainers, chosen deliberately for being plain and boring and not drawing people's attention [15]. This trend implies freedom from fashion and leads to reasonable savings. Blending (normal + core).

Example: *The term **normcore** was coined on October 19, 2013 when the trend-casting group K-hole published "Youth mode: a Report on Freedom" For K-hole the goal of **normcore** was to blend into the crowd, to be unrecognizable from any other person, or as they wrote, "the new world order of blankness"* (Vox, April 16, 2014).

Representatives of Great Britain Royal Family honor the traditions that have been observed by many centuries, and most often put in the form of various ceremonies and events, which is interesting and can serve as an occasion for the creation of new words:

Megxit – noun, a group of people who dislike **Meghan Markle** and want her out of the British Royal Family [16]. Blending (Meghan + exit).

Example: *"This is a promising start to #MEGXIT," wrote UK journalist Alex Wood, referring to the new term being used to describe the Duke and Duchess of Sussex's bombshell resignation from the British royal family* Wednesday (New York Post, January 9, 2020).

To Meghan Markle – verb for ghosting or disposing people once you have no use or benefit from them anymore without any regard to genuine human relationships [16]. Conversion (from noun to verb).

Example: *Meghan Markle, a verb, past tense – **Meghan Markled**: to value yourself and your mental health enough to up and leave a room/ situation/ environment in which your authentic self is not welcomed or wanted* (The Guardian, January 24, 2020).

At the height of the COVID-19 epidemic, new neologisms are appeared, which denote both panicking people and dissemination of false information related to the Covid-19 pandemic.

Covidiot – noun, someone who ignores the warnings regarding public health or safety [16]. Blending (COVID-19 + idiot).

Examples: *"Elon Musk is tech **Covidiot** No. 1 during coronavirus pandemic"* (New York Post, April 18, 2020). *"**Covidiot** clown exercises in his pants with help of topless friend while more lockdown flouters head to UK parks and beaches"* (MailOnline, April 21, 2020).

Infodemic – noun, the spread of incorrect information, especially online [14]. Blending (information + epidemic).

Example: *Silicon Valley has responded to the "infodemic" with aggressive intervention and an embrace of official sources and traditional media outlets* (The Guardian, April 10, 2020).

Conclusion. Analyzing neologisms presented here, we can identify several reasons for the occurrence of neologisms: the reflection of moods and concerns of society, the problems that have arisen or accumulated (environmental neologisms, revision of life values, etc.); the activity of the population on social networks and their interest in certain events; the development of information and digital technologies, which takes the community to a new level of communication which leads to a rapid acceleration of language processes in comparison with past periods.

There are a lot of ways of word-formation which are various: affixation, conversion, word-composition, blending, shortening, alphabetism, etc. It should be noted that word-composition and blending are the most productive and dominant ways of new words formation.

REFERENCES

1. Arnold I.V. Lexicology of modern English: textbook. allowance. - 2nd ed., Revised / Arnold I.V. - M.: FLINT: Nauka, 2012. - 376 p.
2. Barannikova L.I. Introduction to linguistics / Barannikova L.I. - Saratov: Publishing house of the Saratov State University, 1973. - 384 p.
3. Belkova AE Functioning of neologisms in Internet resources: on the material of the site NoNaMe: Monograph / A.E. Belkov. - Nizhnevartovsk: Publishing house of NVGU, 2018. - 112 p.
4. Valgina NS Active processes in the modern Russian language: Textbook / Valgina N.S. - M.: Logos, 2001. - 304 p.
5. Vinogradov V. S. Introduction to translation studies (general and lexical issues) / Vinogradov V. S. - Moscow: Publishing house of the Institute of General Secondary Education of the Russian Academy of Education, 2001. - 224 p.

6. Grechishkina S.V. The process of forming ecological culture in the USA: American values / S.V. Grechishkina. // Bulletin of the Tomsk State University. 2018. No. 30. - URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/protsess-formirovaniya-ekologicheskoy-kultury-v-ssha-amerikanskije-tsennosti> (date of access: 23.12.2019).
7. Zaraisky A.A. Morphemic structure of neologisms in modern English // Linguistic and cultural identity in the digital age: [col. monograph] / under total. ed. A.A. Zaraisky. - Saratov: Ed. center "Amirit", 2019. - 162 p.
8. Koltsova E.A. Neologisms of the English language of the XXI century. / Koltsova E.A. // Bulletin of the Peoples' Friendship University of Russia. Series: Theory of language. Semiotics. Semantics. - 2017. T.8. Number 3. - pp. 604-613.
9. Kotelova N.Z. Selected works / Kotelova N.Z. The Russian Academy of Sciences; Institute for Linguistic Research. - SPb.: Nestor-History, 2015.- 276 p.
10. Peshkova D.Yu. English neology: methods of vocabulary replenishment at the present stage / Peshkova D.Yu. // Bulletin of the Volgograd State Pedagogical University. - 2019. No. 6 (139). - pp. 155-160.
11. Retz I.V. National and cultural specificity of the new vocabulary of the Dutch and English languages / Retz I.V. // Bulletin of the Volgograd State University. Ser. 2, Linguistic. - 2014. No. 1 (20). - pp. 66-70.
12. Cambridge Dictionary [Electronic resource]. - URL: <https://dictionaryblog.cambridge.org/tag/neologisms>
13. Collins Dictionary [Electronic resource]. - URL: <https://www.collinsdictionary.com>
14. Macmillan Dictionary [Electronic resource]. - URL: <https://www.macmillandictionary.com>
15. Oxford Learner's Dictionaries [Electronic resource]. - URL: <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com>
16. Urban Dictionary [Electronic resource]. - URL: <http://www.urbandictionary.com>

Шахноза ХАКИМОВА,

Анджсон давлат университети ўқитувчиси

E-mail: shahnoza.hakimova1990@gmail.com

Гулнора ТАДЖИМАТОВА,

Анджсон давлат университети ўқитувчиси

АДУ доценти. ф.ф.н (Ph.d) Д.Рустамов тақризи асосида

CORRESPONDENCE OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN TRANSLATION

Abstract

In any case, when translating phraseologies from one language to another in the broadest sense, their figurative (basic) bases can lead to a change of meaning, a phenomenon of spiritual shift. At the same time, the over-emphasis on the inevitable replacement of such combinations with other distant alternatives in the language in which the work is translated also leads to a thinning of the style, lexical-phraseological and figurative-methodological impoverishment of the translated language.

Key words: translation, idiom, English, Uzbek, dictionary.

СООТВЕТСТВИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ПЕРЕВОДЕ

Аннотация

В любом случае при переводе фразеологизмов с одного языка на другой в самом широком смысле их образные (базовые) основы могут привести к изменению значения, явлению духовного сдвига. В то же время чрезмерный упор на неизбежную замену таких сочетаний другими далекими альтернативами в языке, на который переводится произведение, также приводит к истончению стиля, лексико-фразеологическому и образно-методологическому обеднению переводимого языка.

Ключевые слова: перевод, идиома, английский, узбекский, словарь.

ТАРЖИМАДА ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ МОС КЕЛИШИ

Аннотация

Кенг маънода фразеологизмларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда, ҳар қандай ҳолларда ҳам уларнинг образли тасвирий (таянч) асослари айнан мувофиқ келадиган вариантлар билангина ўғирлиқ маънонинг ўзгаришига, маъновий силжиш ҳодисаси содир бўлишига олиб келиши мумкин. Шу билан бирга, бундай бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узок муқобил вариантлар билан алмаштиришга ортқича ружу қилиш ҳам услубий сийқалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашига олиб келади.

Калит сўзлар: таржима, идиома, инглиз тили, ўзбек тили, луғат.

Таржиманинг асл нусхага муқобиллиги даражаси ҳақидаги назария бешта мазмуний даражаларнинг эквивалентлигини фарқлашни такозо этади. 1) тил белгилари даражасида; 2) баён қилиш даражасида; 3) ахборот етказиш даражасида; 4) вазият ва ҳолат тасвири даражасида; 5) алоқа мақсади даражасида.

Таржима жараёнида асл нусха билан ўғирлиқланган нусха ўртасида қайд этилган даражаларда муқобиллик муносабатлари ўрнатилади. Асл нусха билан таржима бирикмалари барча беш даражасида ёки фақат айримларида тенг келиши мумкин. Таржимадан кўзланган асосий мақсад барча даражаларда иложи борида кўпроқ муқобилликка эришишдан иборат.

Тилларда туғилиш – ўлиш, иссиқ – совуқ, катта – кичик, паст – баланд, қоронғу – ёруғ, оқ – қора, очиш – ёпиш ва бошқа жуда кўп мантикий тушунчалар асосида тузилган антонимик сўз ва иборалар семантикасида хайрон қолдириш даражасида умумийлик, уйғунлик ва ўхшашлик бор. Дунё тилларида ана шу тушунчалар асосида таркиб топган ёки уларни акс эттирувчи сўз ва ибораларнинг қиёсий – типологик луғатини тузиш ва бу ажойиб тил ҳодисасини чоғиштирма грамматика асосида илмий ўрганиш ғоят катта истикболга эга эканини доим ёдда

тутмоқ лозим.

Сўзларнинг бирикишида семантик (маъновий) уйғунлик ва мантиқ мувофиқлигига риоя қилиш катта аҳамиятга эга. Баъзан киши ўз фикрини ифода қилишда муайян бирикма учун қандай сўзни танланганлиги унинг айни ҳодиса ёки тушунчага нисбатан муносабати қандай эканлигини ёки мафқурасини кўрсатади.

Идиомани ёхуд мураккаб таркибли фраземаларни таърифлаш эса янада қийинроқ туюлади. Буни мазкур тил ҳодисасига берилган таърифларнинг хилма-хиллигидан ҳам билса бўлади. Шундай таърифлардан бир нечасини келтирамиз:

1) «Идиома... маълум бир тилга хос, ўша тилда ўзлашиб кетган ва бошқа тилга сўзма-сўз таржима қилиб бўлмайдиган матн оборотдир».

2) Маъноси айни ибора таркибидаги сўзларнинг мазмунидан келиб чиқмайдиган иборага идиоматик ибора дейилади.

3) Маъноси ўз таркибидаги сўзларнинг маъноларига боғлиқ бўлмаган, яхлит ҳолда бир маъно берувчи, ихчам ибора.

Идиомашунос олим А.Я. Рожанский бундай ибораларнинг уч асосий белгисини ажратиб кўрсатади: а) бирикманинг барқарорлиги (турғунлиги):

б) бирикманинг маъжозий маъно бериши: в) бирикманинг семантик бутунлиги.

Фразеологизмларнинг маъноси контекст ичида очилади. Бинобарин, муайян иборанинг маъносини очиш учун уни контекст ичида олиб қараш лозим. Тўғри, икки ёки бир нечта тилда ҳам шаклан, ҳам мазмунан, ҳам маъновий тарафдан айнан мувофик келадиган мутлақ эквивалентлар ҳам топилади.

Масалан, *«цыплят по осени считают»* – *жўжани кўзда санайдилар*; *«покорную голову меч не счеет»* – *эгилган бошни қилич кесмайди*; *«куй железо пока горячо – темирни кизигида бос»* ёхуд инглиз тилидаги *to laugh on the wrong side of the mouth* – *қуладиганаҳволда бўлмаслик*, *to feel out of sorts* – *ёмон кайфиятда бўлмоқ*, кабилар. Бирок бундай мутлақ эквивалентлар сони кам. Аксарият ҳолларда таржимон ҳар бир идиомага, асарда тасвирланаётган воқеалар мазмуни, объект, миллий муҳит ва услуб хусусиятига кўра, ўз тилидан муқобил ёки монанд бирикмалар топиб қўяди ёки уларни сўзма-сўз таржима қилади. Шунга кўра, айни бир хил идиомани баъзи ўринларда, маънога қараб, ҳар хил ўгириш мумкин. Бинобарин, ҳар қандай ҳоллар учун баб-баравар мувофик келадиган тайёр рецепт бериш амри маҳол.

Турли тилларда айни бир хил маънони ифодаловчи идиомалар айнан бир хил асосга айни бир нарсанинг бир қанча жиҳатларига (ёки хоссаларига) ё бўлмаса, тамомила бошқа объектларга таянган ҳолда яратилган бўлиши мумкин.

Идиоматик иборалар таржимасиди бирикмалар таркибидagi объектлар (таянч нукталар) айрибошловчи масаласига бефарқ қараб бўлмайди. Таржимада мумкин қадар бирикманинг аниқроқ, асл нусха маъносига яқинроқ, контекстга мувофикроқ вариантни кидириб топишга ҳаракат қилиш лозим. Мабодо фикр ғализ чиқмайдиган бўлса, сўзма-сўз ўгиришга ҳам журъат қилиш мумкин.

Кенг маънода фразеологизмларни бир тилдан бошқа тилга таржима қилганда ҳар қандай ҳолларда ҳам уларнинг образли тасвирий (таянч) асослари айнан мувофик келадиган вариантлар билангина ўгириш маънонинг ўзгаришига, маъновий силжиш ҳодисаси содир бўлишига олиб келиши мумкин. Шу билан бирга, бундай бирикмаларни муқаррар равишда асар таржима қилинаётган тилдаги бошқа узок муқобил вариантлар билан алмаштиришга ортиқча ружу қилиш ҳам услубни сийқалаштиришга, таржима тилининг лексик-фразеологик ва образли-услубий жиҳатдан камбағаллашига олиб келади.

Муайян бир тилдан (айтайлик, юнонча тилдан) бошқа бир тилга (олайлик, рус тилига) сўзма-сўз таржима йўли билан қабул қилинган идиомаларни яна бўлак, учинчи тилга (масалан, ўзбек тилига) ҳам айнан шундай сўзма-сўз таржима принципи асосида ўгириш шарт эмас. Муайян икки тил ўртасидаги таржимага асос бўлган принцип ҳамма ҳолларда ҳам учинчи, тўртинчи ва ҳоказо тилларга ўгириш ишига муқаррар дастур бўла олмайди.

Фразеологизмлар (идиомалар) таржимасида уч тамойил (принцип) ҳуқум суради: 1) асл нусхадаги фразеологизмга таржима тилидан тенг қийматли эквивалент кидириб топиш. 2) асар ўгирилаётган тилдан муонанд муқобил топиб қўйиш, 3) фразеологизмни айнан, сўзма-сўз таржима қилиш. Ҳар уччала ҳол ҳам учрамаган тақдирда таржимон уларнинг умумий маъносини акс эттириш билан

кифояланишга мажбур бўлади [2].

Таржима давр руҳи, давр нафаси, даврнинг адабий тушунчаси билан боғлиқ етакчи омилларни акс эттириш жиддий, мураккаб комплекс масаладир. У шунинг учун ҳам комплекс характерга эгаки, бу ерда масалани фақат бир давр, муайян бир ёзувчининг ижодидан қилинган таржималар, бир таржимон қўллаган таржиба ва ниҳоят, алоҳида олинган бир адабий жанр доирасида қилинган таржималар билан чегараланган ҳолда таҳлил этиб бўлмайди. Тўғрироғи, бундай чегараланган тадқиқот билан таржима масаласини таҳлил этиб бўлмайди. Тўғрироғи, бундай чегараланган тадқиқот проблеманинг бир томонини, бир киррасини ёритишга хизмат қилса-да, лекин унинг бутун борлиғи, мураккаблиғи, хусусиятлари, шарт-шароити ва талабларини очиб беролмайди. Гап шундаки, муайян бир бир асар таржимасига нисбатан қўлланаётган усул бошқасига қўл келмаслиги, маълум бир жанрда ёзилган асар таржимасига нисбатан жорий этилган услубий тадбир бошқасига мувофик тушмаслиги мумкин.

Шекспир трагедиялари таржимасида биз услубни, Шекспирнинг руҳини, у яшаган давр, муҳит, анъана ва эстетик идеалини ҳис қилиб туришимиз керак. Ғафур Ғулом ва Максуд Шайхзоданинг маҳорати шундаки, ўқувчи «Отелло», «Кирол Лир», «Ҳамлет», «Ромео ва Джульетта» трагедияларни ўқиганда буюк драматург ижодининг чуқур фалсафий моҳияти, образларининг ёркинлиги ва мазмундорлиги, асарларнинг катта инсонпарварлик ғоясини мукамал ҳис этади.

Асар яратилган давр тилига айнан мувофик келадиган тил билан таржима қилишга уринишнинг самарасиз эканлиги классик адабиёт асарлари таржимасида ҳозирги тилга доир лексик – фразеологик унсурлар, хос узусларни (реалийлар) ишлатишга ҳам асос бермайди. Аксинча, бундай қилиш асл нусхада тасвирланган воқеа – ҳодиса ва ўзга халқнинг миллий – тарихий яшаш тарзини бизнинг кунларимизга қўчириб келишга ва шу билан бирга тарихий-эстетик ҳақиқатни бузишга сабаб бўлиши мумкин. Шу билан бирга, асл нусха ўз даврига нисбатан тарихий-фалсафий мавзуда ёзилмаган ва ўша «ибтидо»сидаёқ унинг ўзи архаик услубда барпо этилган бўлмаса, одатда таржимада ҳам архаик услуб қўлланилмайди.

М.Абдурахимовнинг лугатларида ҳар бир афоризм (парема) ёки ФБ маъносини очиш учун бадий адабиётдан мисоллар берилган. Бундай иллюстратив мисоллар сўз санъатининг моҳир усталари асарларидан танланган. Муаллиф ўзбек ижодкорларининг рус тилига таржима қилинган юздан ортиқ бадий асарларини уларнинг оригинал матни билан муқояса қилган. Лугатларда ҳар қайси иборанинг сўзма-сўз таржимаси, эквиваленти билан бирга, уларнинг икки-уч хил вариантлари (аналогияси) ҳам берилдики, бу ўзбекча ибораларнинг рус тилида қандай қўлланишини янада конкретлаштиришга хизмат қилади. Масалан, *«кечани кеча, кундузни кундуз демай»* ибораси келтирилиб, унинг *«не считая вечер за вечер, день за день»* (т.е. *быть занятым в любое время суток*) тарзида русча таржимаси берилди, Одил Ёкубовнинг «Диёнат» романидан шу ибора маъносини очишга хизмат қилувчи матн ва унинг таржимаси берилгач, ўша иборанинг русча *«данно и ноино»*, *«не покладая рук»*, *«от зари до зари»* каби ўхшаш вариантлари келтирилган [3].

М.Содиқованинг “Қискача ўзбекча-русча фразеологик луғат”и ҳам босмадан чикди[4]. Мазкур асарнинг М.Абдурахимов луғатларидан фарқи шундаки, унда адабий тилга оид иборалардан ташқари *ийиғи чиққан, аканг қарагай, алланима бало. арвоғи ҳам қолмади, арра қилмоқ, атала ичдингми, бели синмаган, биқинидан дарча очиб қўймоқ, бозори юриб қолди* каби сўзлашув иборалари, *айлантириб туширди, акаси айлансин, бебилиска сарф қилмоқ* сингари оддий (соддатил) иборалари, *идиш қайтарди* каби этнографик иборалар, *беш кунлик дунё* сингари диний характердаги иборалар, *бир қора* каби диалектал иборалар ҳам мавжуд. Умуман,

М.Содиқова луғатига тилимиздаги жами беш мингга яқин иборалар киритилган.

М.Содиқованинг яна бир фразеографик иши “Қискача ўзбекча-русча мақол-маталлар луғати” номи билан “Ўқитувчи” нашриёти томонидан нашр этилди. Масалан, “*лайлакнинг кетишига боқма, келишига боқ*” - *посл. смотри не на отлет аиста, а на*

прилёт = цыплят по осени считают (43-бет) каби[5]. Бу луғатга мингга яқин мақол ва матал типдаги иборалар киритилган бўлиб, муаллиф баъзи ўринларда мақол ва маталларнинг русча муқобиллари ёки ўхшаш эквивалентларини келтирган.

Асарда баъзан (таржимаси ғализ чиқмайдиган ўринларда) ўзбекча мақол-маталларнинг сўзма-сўз таржималари ҳам қавс ичида бериб борилган. Бу эса мақол-матал типдаги ибораларни, уларнинг чуқур ички мазмунини, рамзий ифодасини русийзабон ўқувчиларга яхшироқ етказиш имконини яратган. Лекин, бизнингча, луғатда айрим иборалар таржимаси аслига тўғри келмайди, бундай таржималар унчалик зарур бўлмаган изоҳлар ҳисобига кенгайиб кетган. Масалан, “*осилсанг ҳам баланд дорга осил (оёгинг ерга тегмасин)*” ибораси куйидагича таржима қилинган: *букв. если задумал вешаться, то вешайся на высокой виселеце*[6]. Бу ибора М.Абдурахимовнинг 1986 йилда нашр этилган луғатида анча ишонарли таржима қилинган кўринади[7].

АДАБИЁТЛАР

1. Kunin, A.V. 1967. Osnovnie ponjatija angliyskoy frazeologii kak lingvisticheskoy disciplini. In Anglo-russkiy frazeologicheskiy slovar, 1233–1264. Moskva.
2. Россельс Вл.. “Перевод и национальные своеобразие подлинника”. “Вопросы художественного перевода”. Москва, 1955. С.45
3. Долимов У. Ўзбекистонда биринчи // Ўқитувчилар газетаси, 1977 йил 23 январь; Куликов Н. Народная мудрость // Правда Востока, 1977, 25 февраль; Туробова М. Фойдали нашр // Гулистон. - 1978. № 11. – Б. 28
4. Садыкова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. - Ташкент, 1989. - 336 с.
5. Содиқова М. Қискача ўзбекча-русча мақол-маталлар оуғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. – 88 б
6. Садыкова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. - Ташкент, 1989. – С. 49.
7. Абдурахимов М. Ўзбекча-русча афоризмлар луғати. - Тошкент, Ўқитувчи, 1986. – Б. 126.
8. Юнонча idioma – ўзига хос ибора дегани

Адилбек ХАЛИЛЛАЕВ,

Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети кафедраси тадқиқотчиси

E-mail: adilbek.xalillaev@gmail.com

ЎзДЖТУ ф.ф.н., доцент Олтиев Т.Ж. тақризи асосида

ИСПАН ТИЛИДА “HOMBRE” ВА “MACHO” ЛЕКСЕМАЛАРИНИНГ ЭТИМОЛОГИК КЕЛИБ ЧИҚИШИНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада испан тилида *hombre* ва *macho* лексемаларининг этимологик келиб чиқишининг семантик хусусиятлари таҳлил қилинади. Ушбу лексик бирликлар *hombre*, *macho*, энг аввало, мардлик, ботирлик, жасурлик каби маъноларни ифодалашига эътибор қаратилди. Таҳлил жараёнидан лексемаларнинг қўшимча синонимик маънолари ҳам берилган.

Калит сўзлар: лексема, мардлик, жасурлик, довюрак, гендер, концепт, атрибут, ядро, сема, эмоция, модификация, маскулинлик.

ЭТИМОЛОГИЧЕСКИЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ПРОИСХОЖДЕНИЯ ЛЕКСЕМ “MACHO” И “HOMBRE” В ИСПАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

В статье анализируются семантические особенности этимологического происхождения лексем *hombre* и *macho* в испанском языке. Акцент сделан на том, что эти лексические единицы выражают такие значения, как “смелость”, “храбрость”. В ходе проведенного анализа были выявлены дополнительные значения.

Ключевые слова: лексема, мужественность, смелость, отвага, гендер, концепт, атрибут, ядро, сема, эмоция, модификация, маскулинизация.

ETHYMOLOGICAL AND SEMANTIC FEATURES OF THE ORIGIN OF THE LEXEMES “MACHO” AND “HOMBRE” IN SPANISH

Abstract

The article analyzes the semantic features of the etymological origin of the lexemes *hombre* and *macho* in Spanish. The emphasis is on the fact that these lexical units express meanings such as “courage”, “bravery”. In the course of the analysis, additional values were identified.

Key words: lexeme, masculinity, courage, gender, concept, attribute, core, seme, emotion, modification, masculinization.

Кириш. Тадқиқот жараёнида биз испан тилида *hombre* лексемасининг этимологик келиб чиқишига эътибор қаратдик. Натижада *hombre* лексемаси ва ушбу сўз билан боғлиқ жуда кўплаб қизиқарли маълумотлар борлиги аниқланди.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. С.Зыкова фикрича, испан тилида *hombre* оти ўз ичига турли семантик оттенкаларни олиб, кўп сонли сўзлар оиласининг семантик маркази ҳисобланади[1]. Бу сўзнинг бир қатор луғатлардаги таърифини ўрганиш шундан далолат берадики, у иккита марказий маънога эга: «одам» ва «эркак», уларнинг ҳар бири турли сўз бирикмаларида бир қатор ясама (ҳосила) маъноларга эга: *hombre bueno* – тинчлик ўрнатувчи шахс, *hombre de bien* – ҳалол, виждонли одам, *hombre de letras* – адиб, ёзувчи, *hombre de negocios* – савдогар, тожир, *hombre de suerte* – бахт қулиб бокқан одам ва б. ёки *todo un hombre* – ҳақиқий эркак, *hombre hecho* – катта ёшли, етилган киши, эркак. Бундан ташқари *hombre* сўзи «*ser animado racional, varón o mujer*» – «аёл ва эркак жинсидаги ақлли мавжудот» деб ҳам таърифланади [2].

Hombre сўзининг этимологиясига мурожаат қиламиз. Ушбу лексик бирлик энг аввало гендерли концепт доираларида таҳлил қилинар экан, эътиборни айнан этимологиянинг шу жиҳатига қаратамиз. Испан тилидаги кўп сўзлар каби, *hombre* сўзи латинча *homo*, *hominis* сўзидан келиб чиқиб, «*individuo de la especie*

humana, hombre o mujer» – «одамзот индивиди, эркак ёки аёл» деган маънони билдирган, яъни бу сўз ҳам эркакка, ҳам аёлга нисбатан қўлланилган. Аммо *hombre* сўзи «*soldado o esclavo*» – «аскар, кул» қўшимча маънога ҳам эга бўлган. Ўрта аср Испаниясида *hombre/omne/ome* сўз шакллари ўз семантикасида «ноаниқ шахслик/шахсизлик» семасига эга бўлган ва XV асрда *uno* ноаниқ олмоши билан рақобатлашиб, ўз мавқеини тўлалигича унга фақат XVI асрнинг ўрталарида бўшатиб берган[2].

Тадқиқот методологияси. *Hombre* сўзи ўзининг ҳозирги қўлланилиш маъносида испан тилида XVI асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлди. Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрича, тилдаги айрим янги ҳосилалар унга замин бўлиб хизмат қилган: масалан, жуда қадимги испан тилида *homenaje* сўзи(унинг ҳозирги изоҳи – «(вассалнинг синьорга) содиқлик қасами, қутлаш, эҳтиром»), французча *hommage* («содиқликка онт ичиб ваъда бериш») дан келиб чиққан, у ўз навбатида ўзининг «*soldado, va-sallo*» («солдат, вассал») маъносидаги *ome* асосида ҳосил қилинган провансалча *omenatge* га бориб тақалади. 1527 йилда луғатлар томонидан бундай сўз немис сўзи *übermensch* нинг калькаси *superhombre* («ўта қудратли одам») шаклида қайд қилинади. Шундай қилиб, тилда секин-аста *hombre* сўзининг маъноси кетма-кетлиги шаклланади.

Хозирги луғатлар[3] **hombre** сўзига куйидаги таърифларни берадилар: 1) эркак жинсидаги одамзот индивиди; 2) эркак жинсидаги катта киши. **Hombre** сўзининг “эр, хуштор” каби таърифини учратиш мумкин. Шу билан бирга бу сўзнинг *marido, esposo* – «эр, рафиқ, куёв» билан киёслаганда анча норасмий қўлланилиши кўрсатилади. **Hombre** сўзининг сўзлашув рўйхати таъкидланиб, *Es mi hombre* – «бу менинг эрагим, менинг хушторим» мисоли келтирилади.

Кўпчилик луғатларда шу тарика **hombre** сўзининг структурасида учта ядровий сема ажратиб кўрсатилади: 1) «инсон»; 2) «эркак жинси»; 3) «ёш». Мазкур контекстда **hombre** аслида инглизча *man* билан мос келади. Ушбу семанинг контекстда қўлланилишининг характерловчи хусусиятларига келадиган бўлсак, одамнинг-эркакнинг энг юкори, асосий характеристикаси бўлган довуракликка мурожаатни қайд қилмаслик мумкин эмас: *todo un hombre* – «ҳақиқий эркак»; *ser muy hombre* – «ҳақиқий эркак бўлмоқ»; *¡pórtate como un hombre!* – «эркаклардек бўл!; ўзингни эр кишилардек тут!»; *¡pórtate con hombría.* Ёки, аксинча: *poco hombre* – «кўендек кўрқок»; *no es un hombre* – «у эркак эмас».

Дэвид Гилмор, испан довураклик ҳодисасини тадқиқ қилар экан, унинг бир неча оммавий характерини таъкидлади: «...Испаниянинг чекка жануби андалуслари ўзларининг довураклигини ошқора исботлашга интиладилар»[5]. Бу ерда, испан танқидчиси Энрика Тьерно Гальванни далил қилиб кўрсатиб, у испанча “довуракликка ишонч” ҳақида, довураклик ҳар бир эркак баҳоланадиган маълум шкала кабилиги ҳақида сўз юритади. Мана шу ердан “ҳақиқий эркак” (*muy hombre*), «ниҳоятда довурак» (*muy macho*) ёки «сизда эркаклик кўп» (*mucho hombre*) каби баҳолаш характеристикалари келиб чиқади.

Hombre сўзининг ишлатилиши эркак жинсига тегишлиликни кўрсатибгина қолмайди, балки катта ёшли ақли расо эркак эга бўлиши керак бўлган қандай фазилатлар, маълум ташқи атрибутларни ёки хулқ-атворнинг ўзига хос хусусиятлар мавжудлигини таъкидлайди. Бундай атрибутларга испанияликлар биринчи навбатда *fuerza* (куч), *valor* (ботирлик, жасурлик, қахрамонлик), *sensatez* (эхтиёткорлик, бамаънилик, мулоҳазалилик) каби тушунчаларни киритадилар. Мана **hombre** сўзини ўз ичига олган ибораларнинг айримлари:

1) *hombre de pelo en pecho* – «жасур, довурак, таптортмас» (сўзма-сўз: *pelo en pecho* – «кўкрагида ёли бор»);

2) *es ya un hombre hecho y derecho* – «у энди катта бўлиб қолган, шакланган киши, оддий эркак»;

3) *sea valiente y pórtate como un hombre* – «ботир бўл, эркаклардек бўл!; ўзингни эркаклардек тут!»;

4) *los hombres no lloran* – «эркаклар йиғламайдилар».

Hombre сўзи мақолларда кенг қўлланилади:

1. *Hombre osado, bien afortunado.* – «Ботирларга бахт кўмаклашади».

2. *Hombre cobarde no conquista mujer bonita.* – «Кўрқок юрак билан гўзалга эриша олмайсан».

3. *Hombre difamado, peor que ahorcado.* – «Шармандалик ўлимдан ёмон»[6].

Бошқа эркак номинациялари қаторида испанча луғатлар *varón* ва *macho* отларини берадилар. *Varón* оти “ёшидан қатъий назар эркак жинсига тегишли

одам” сифатида таърифланади, яъни ҳар қандай ёшдаги эркакка нисбатан ишлатилади. Луғатларда *varón*нинг қўлланилиши **hombre**га қараганда анча торлиги таъкидланади ва бу сўз уни аёллар жинсига карама-карши қўйиб, эркаклар жинсига тегишли эканлигини қайд қилиш талаб қилинганда, масалан, магазинда ишлатилади: «para varones» – «эркаклар учун товарлар». *Varón* сўзи шунингдек эркакка нисбатан “дабдабали маънода” қўлланилади: одамга, қандайдир ижобий фазилатларга эга бўлган эрга нисбатан, ёки сифатлар билан бирикма шаклида: *santo varón* – «кўнгли жуда юмшоқ киши».

Такидлаш лозимки, *varón* сўзи эркак жинсидаги болани ифодалаш учун ишлатилиб, шу тарика уни ажратиб кўрсатади ва оммавий довуракликка ҳавола қилади: *tiene dos hijos: un varón y una hembra* – «унинг иккита фарзанди бор: ўғил ва киз». Ҳа айтганча, *hembra* сўзи “урғочи” маъносига эга ва “дабдабали маънода” қўлланилган *varón* билан киёслаганда анча нейтралдир. *Varón* отидан ҳосил қилинган *varonil* сифати “ҳақиқатан эркакка оид, ҳақиқий эркакка муносиб”ни атаб, асосан маъқуллаб ишлатилади[7].

Macho сўзининг қўлланилиши испан маданиятида бир хил маънода эмас. Кўплаб тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, Испанияда ва Лотин Америкаси мамлакатларида бу сўзнинг семантикасида анча-мунча фарқлар мавжуд. Кейинги пайтларда **macho** сўзлари («мачо», шунингдек унинг рус тилидаги ҳосилалари «мачистский», «мачизм») нафақат испан тилида сўзлашувчи мамлакатларда кенг қўлланила бошланди. Шуниси кизиқарлики, ўзлаштирилган бу сўзлар бошқа тилларда айнан испанча “мачизмга” хос бўлган у ёки бу жиҳатларни ифодалашда давом этипти. **Macho** сўзининг ва унинг ҳосилалари қўлланилишининг асосий имкониятларини ажратиб кўрсатишга ҳаракат қиламиз.

Таҳлил ва натижалар. Л. Г. Котовская ва Л. В. Шалигина «Мачизм ҳодисаси» мақоласида қайд қилишларича, **macho** сўзи лотинамерикаликлар томонидан узок вақт ҳақиқий эркакка нисбатан эмоцияларнинг бир бутун гаммасини сиғимли ва жарангдор ифодалайдиган сленг деб идрок қилинган[8]. 1732 йилдан бошлаб, **macho** “эркакнинг ҳаддан ташқари кучи ва матонати” деб таърифланди, бу сўз испан тилида гаплашувчи мамлакатлар вакиллари томонидан турлича талқин қилишга олиб келган бир қатор семантик модификацияларни бошдан кечирди. **Macho** сўзининг айрим замонавий таърифларини келтирамиз: 1) «эркак жинсидаги ҳайвон, эркак, нар»; 2) «хачир»; 3) «жоҳил эркак одам»; 4) сифат. «жасур, чидамли, бардошли, фаол, ғайратли, таъсирчан»; 5) сифат. «жасур, довурак, кўпол, кўрс, таптортмас, мард, қатъиятли»[9].

Macho сўзининг юқорида айтилган маъноларига қуйидагиларни қўйиш мумкин: 1) сифат. «анъанавий тарзда маскулинлиқнинг жиҳатлари деб қараладиган характерли хусусиятларга эга (қудрат, жасурлик, барқарорлик ва ҳ.к.), масалан: *eso de torear le hace sentirse más macho, es muy macho y muy valiente* – «корридада (бука жангида) иштирок этиш унга ўзини *жасур* деб ҳис қилиш имконини беради», «у жуда *жасур* ва ботир»; 2) «кучли, матонатли, бақувват», масалан: *pelo macho* – «дағал сочлар», *vino macho* – «ўткир вино»; 3) «темирчи ишлатадиган катта ва оғир болға (боскон)»[10].

Лотинамериканизмлар луғати, кўрсатилган маънолардан ташқари, *macho* сўзига қуйидагича таърифлар беради: 1) сифат. «фаол (ғайратли) одам; ишбилармон одам, ишчан одам», масалан: *a macho u martillo* – «дадил, қатъий, қатъий ишонч билан»; *parar el macho* – «жиловини тортиб қўймоқ, хушини жойига келтириб қўймоқ, тартибга чақирмоқ; 2) сифат. «ахмоқ, ақлсиз, эси паст, бефаросат, бефаҳм» (сўзл.)[11].

Мутлақо равшанки, **macho** сўзининг маъноси кўпинча кўчма, нотўғри бўлади. Фикримизча, Л. Г. Котовская **macho** сўзининг кўчма маъноси мазмунини етарли даражада аниқ ифода қилади: «Бу нутқ фигураси бўлиб, охирги натижага сўзсиз эришишни назарда тутган ҳаракатга потенциал қобилятни ифода этади. Эркакни шундай атаб, лотинамерикаликлар, одатда унда кучли эркакнинг ҳаётбахш қуввати, ғолибнинг қудрати ва ғайрати, тўда устидан ҳукмронлик учун курашда душманни енгиб ўтадиган ҳайвоннинг жиловлаб бўлмайдиган табиий истаги сезилиб турганлигини айтмоқчи бўладилар»[12].

Сўзловчининг **macho** деб аталаётган одамга нисбатан муносабати турли маданиятларда ўта салбийдан – «камситиш, нафратланиш» (*macho de cabrio* – «така, хотинбоз, кўппак») – ўта ижобийгача – «эхтиром, эркаклар фазилатларидан завқланиш» (*hombre muy viril* – «ҳақиқий эркак, шунқор, қахрамон»)[13]. Коннотацияларнинг кўплиги сабабли **macho** сўзининг қўлланилиши сўзловчининг ўзи қандай ҳаётий позицияда турганлигига, шунингдек, унинг яқинлари орасида мачизм қандай талқин қилиниши қабул қилинганига боғлиқдир[14]. Феминистик ҳаракат вакиллари томонидан мачизм жон-жаҳд билан танқид қилинаётган ерда эркакнинг омилигини, қилиқларининг қўполлигини, ҳеч нарса билан никобланмаган шахвонийпарастлигини таъкидлаш учун, уни «мачо» деб атайдилар. Ва аксинча, турмушнинг патриархал анъаналари ҳали

кучли бўлган жойда ҳурмат билан: «У – ҳақиқий мачо» дейдилар.

Хулоса ва таклифлар. Шундай қилиб, испан тилидаги “эркак” концепциясига “киришларни” намоён қилувчи бир қатор лексик бирликларни, шунингдек, бу лексемалар ҳосилаларининг ва қўлланилишининг турли вариантларини кўриб чиқиб, испан тилида сўзлашувчи мамлакатлар маданиятида “эркакликка” ҳос бўлган қуйидаги асосий жиҳатларни ажратиб кўрсатиш мумкин. **Биринчидан**, испан тилининг лексик фондида эркак номинациясининг етарли даражадаги бой синонимлар қатори (*hombre, varón, macho, caballero...*); *hombre, varón* сўзли (*hombre bueno, santo varón* ва б.) бирикмалардаги ижобий коннотацияларнинг мавжудлиги билан берилган.

Иккинчидан, тарихан *hombre, varón, macho* сўзлари орқали ифодаланаётган довураклик образи бизнинг кунларимизгача сақланиб қолди: *hombre, varon, caballero*лар қўлланилишининг турли замонавий вариантлари билан бир қаторда уларда у ёки бу ижобий эркаклик (кадр-қиммат, ор-номус, қудрат, жасорат ва б.) фазилатларига мурожаат қилувчи сўзнинг этимологик (қадимги) маъноси сақланиб қолди[15]. **Учинчидан**, **macho** сўзи «мачизм» атамасини келтириб чиқарди, у билан ниҳоят даражадаги ўз кадр-қиммати, пешқадамлик, жамият олдида ҳурмат қозонишга эришишга интилиш (*todo un hombre, hombre de pelo en pecho* ва б.) ҳисси каби эркаклик фазилатлари боғлиқдир. Бундан ташқари, испанча маскулинлиқнинг қудратга топиниш, тажовузкорлик, аёлга ўз мулкидек муносабат, ўлимни назар-писанд қилмаслик, эркакнинг шахвоний парастлигига мойиллиги каби салбий жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин, улар шубҳасиз, испан тилининг лексик фондида ўзларининг ёрқин ифодасини топадилар ва тадқиқот учун қизиқарли материал бўлиб ҳисобланадилар.

АДАБИЁТЛАР

1. Зыкова С.А. Специфика реализации концепта "мужественность" в языковой картине мира: на материале русского и испанского языков тема диссертации и автореферата по ВАК 10.02.20, кандидат филологических наук. Нижневартковск-2020.
2. Испано - русский словарь современного употребления / Под ред. А.В. Садикова. М.: Русский язык, 1998. – С.5.
3. Раевская М.М.Испанское языковое сознание Золотого века (XVI–XVII вв.). М.: Ком Книга, 2007. – С.86.
4. Diccionario compacto de la lengua española. Barcelona: Larousse Planeta, 1996. – С.15.
5. Дэвид Д. Гилмор. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности / Пер. с англ. М.: РОССПЭН, 2005. – С. 43.
6. Diccionario compacto de la lengua española. Barcelona: Larousse Planeta, 1996. – С.15.
7. Испано-русский словарь современного употребления / Под ред. А.В. Садикова. М.: Русский язык, 1998. – С.5.
8. Котовская Л.Г., Шалыгина Н.В.Феномен мачизма // Мужской сборник: Мужское в традиционном и современном обществе. М.: Лабиринт, 2004. Вып. 2. – С.58.
9. Academia Española. Diccionario de la lengua española. Madrid, 2002.
10. ABBYY Lingvo 12. Режим доступа: www.Lingvo.ru
11. Испано-русский словарь: Латинская Америка / Под ред. Н.М. Фирсовой. М.: Русский язык медиа, 2004.
12. Котовская Л.Г., Шалыгина Н.В.Феномен мачизма // Мужской сборник: Мужское в традиционном и современном обществе. М.: Лабиринт, 2004. Вып. 2. – С.59.
13. Испано-русский словарь современного употребления / Под ред. А.В. Садикова. М.: Русский язык, 1998. – С.14.
14. Котовская Л.Г., Шалыгина Н.В.Феномен мачизма // Мужской сборник: Мужское в традиционном и современном обществе. М.: Лабиринт, 2004. Вып. 2. – С.59.264 с.
15. Зыкова С.А. Специфика реализации концепта "мужественность" в языковой картине мира: на материале русского и испанского языков тема диссертации и автореферата по ВАК 10.02.20, кандидат филологических наук. Нижневартковск-2020.

УДК:05/07:070.41(575,1)

Юсуф ХАМДАМОВ,
Ўзбекистон миллий университети доценти,
филология фанлари номзоди.
E-mail: yusufjon_kudratli_1954@mail.ru

ЖУРНАЛИСТИКАНИНГ НАЗАРИЙ КАТЕГОРИЯЛАРИ

Аннотация

Мазкур мақолада журналистика назариясидаги муҳим, устувор омиллардан бири, назарий категориялар, уларнинг соҳа ривожигаги ўрни, аҳамияти атрофлича ёритиб берилган. Муҳим жиҳати, мақола муаллифи журналистиканинг назарий категорияларини мустабидлик ва Ўзбекистон мустақиллиги даври билан қиёслаб ўрганган ҳамда назарий категорияларнинг тизими сифатида хизмат қиладиган объект ва предмет, функциялар, принциплар, метод (усул)лар, мазмун ва шаклда қандай ўзгаришлар юз берганлигини мисоллар билан кўрсатиб берган.

Калит сўзлар: журналистика, ОАВ, назарий категория, функция, принцип, метод (усул), объект, предмет, мазмун, шакл.

ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ ЖУРНАЛИСТИКИ

Аннотация

В данной статье анализированы один из самых важных качеств в теории журналистики – вопросы теоретических категорий. Надо подчеркнуть, что в статье автор провел сравнительный анализ теоретические категории журналистики с постсоветскими временами и за годы независимости Узбекистана. И в итоге показана, что какие изменения произошли в объекте и предмете, функции, принципах, методах, содержании и форме в теоретических категориях журналистики, которые служат развитию журналистики.

Ключевые слова: журналистика, СМИ, теоретическая категория, функция, принцип, метод, объект, предмет, форма, содержание.

THEORETICAL CATEGORY OF JOURNALISM

Abstract

This article analyzes one of the most important qualities in the theory of journalism - questions of theoretical categories. It should be emphasized that in the article the author conducted a comparative analysis of the theoretical categories of journalism with post-Soviet times and over the years of Uzbekistan's independence. And as a result, it is shown that what changes have occurred in the object and subject, function, principles, methods, content and form in the theoretical categories of journalism that serve the development of journalism.

Key words: journalism, mass media, theoretical category, function, principle, method, object, subject, form, content.

Кириш. Бугунги журналистиканинг жамиятда тутган ўрни, вазифалари, шакл – шамойили, таъсирчанлиги ва самарадорлиги унинг назарий категориялари билан чамбарчас боғлиқдир. Шунингдек, журналистиканинг ривожига учун муҳим омиллардан бири ҳисобланган назарий категориялар ўзининг тарихий босқичи, тадрижи ва ҳозирги кўриниши билан муҳим аҳамият касб этади. Маълум вақтлар ўтиши билан назарий категориялар таркибида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлиши кузатилади, аммо улар ўзининг бажарадиган вазифаси, мазмун – моҳияти билан аҳамиятини йўқотмайди. Масалан, мустабидлик даври ва мустақиллик йиллари журналистикасининг назарий категорияларини қиёслаб ўрганилганда, жуда кўп янги маълумотларга эга бўлди. Айтиш керакки, ана шу қиёслаш асосида янги фикрлар, ғоялар пайдо бўлиши ва журналистиканинг ривожига муҳим омил бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Асосий қисм. Соҳа мутахассисларининг изланиш ва кузатишлари шундан далolat бераётгани, дунё журналистикасида назарий категориялар масалаларига умумназарий асосда муносабатлар билдирилган. Хусусан, жаҳон журналистикасида К.Ж.Бертран, П.Тамаш, К.Норденстренг, Е.П.Прохоров, В.М.Горохов, С.Г.Корконосенко,

В.В.Ворошилов, А.А.Тертычный, ўзбек журналистикасида Ф. П. Нестеренко, М. Худойкулов, Ф. А. Мўминов, Н. А. Абдуазизова, Қ.Т.Ирназаров, П.И.Мўминова, Х.Н.Дўстмухамедов [1] ишларида ўз мавзулари нуктаи назаридан муҳим фикрлар илгари сурилган. Айтиш жоизки, бу соҳада яратилган фундаментал илмий ишларни Я.М.Маматова, Д.Бекбаулиев, А.Абдумуратов, О.Тошбоев, Т.Машарипова, М.Юнусов [2] каби олимларнинг илмий журналистиканинг назарий категориялари, шунингдек, ўзбек матбуоти тарихи ва назариясининг муҳим жиҳатларини имкон даражасида ёритишга бағишланган ишлар сирасига қиритиш мумкин.

Юқорида айтиб ўтилган муаллифларнинг китоб, ўқув қўлланмалари, илмий тадқиқотларида мазкур муаммолар қисман тадқиқ этилган. Журналистика муаммолари бўйича мутахассис, профессор Ф.А. Мўминов журналистиканинг самарадорлигини атрофлича очиб берган бўлса [3], тарих фанлари доктори Н.А.Абдуазизова Ўзбекистонда чоп этилган ижтимоий – сиёсий, адабий – бадиий журналларнинг тарихий – тадрижий таснифи масалаларини тадқиқ қилган [4]. Филология фанлари доктори М.Худойкуловнинг қатор ўқув қўлланмаларида журналистика жанрлари, хусусан, сатирик

жанрларнинг хусусиятлари атрофлича ўрганилган [5]. Ўзбекистонда журналистикани илмий асосда ўрганиш бўйича бир неча илмий тадқиқотлар яратилди. Ҳозирга қадар ўзида ўзбек матбуоти ривожланишининг асосий тамойиллари, назарий категориялар эволюцияси, хусусан, Ўзбекистонда янги жамият барпо этилишида журналистика институтининг ўзига хос ўрни, демократик ўзгаришлар жараёнида журналистика функцияларининг ўрни, ахборот жамияти юзага келиши жараёнида журналистика принципларининг эволюцияси, журналистиканинг ижод усуллари, журналист ижодида мазмун ва шакл категориялари каби муҳим жиҳатларни акс эттирган махсус тадқиқот объекти бўлмаган. Айниқса, назарий категорияларга шу куннинг нуқтаи назаридан ёндашиб тайёрланган ушбу мақола ўзбек журналистикасида ҳозирла амалга оширилган бошқа тадқиқотлардан фарқ қилади. Мазкур мақолада ўзбек матбуотининг 1980-2013 йиллардаги ривожланишининг асосий тамойиллари, шўролар сиёсати асосида қурилган мустабидлик даври билан мустақиллик даври газеталари фаолиятининг қиёсий таҳлили, назарий категориялар эволюциясининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда журналистлар томонидан тайёрланиб, марказий газеталарда босилиб чиққан материалларнинг жанрлар эволюцияси ва уларнинг ўзига хос жиҳатлари атрофлича тадқиқ қилинган.

Одатда, фаннинг асосий икки: эмпирик ва назарий босқичи бўлади. Уларнинг ҳар бири ўз ички таснифини ташкил этадиган бир қатор даражалар (таҳминан, ҳар бири уч-тўрт қисм)дан, яъни соддаликдан мураккабликкача бўлишдан иборат.

Фаннинг биринчи, соддароқ бўлган эмпирик босқичи – бу кузатувлар ёки экспериментлар натижасида аниқланган фактларга изоҳ беришдир. Эмпирик тадқиқотларга такрорланаётган ижтимоий ҳодисалар (масалан, журналистика жанрлари) қонуниятлар, деб ҳисобланади ва фан объекти сифатида хизмат қилади.

Назарий босқич илм – фаннинг энг йирик қонуниятларини очиб, ифодалаб беради. Фаннинг назарий босқичи – кўп бўғинли ва мураккаб тизимдир. Назарий босқичнинг ҳам бир неча, мураккаблик жиҳатдан аста – секин ўсиб бораётган даражалари бўлади.

Назарий босқичнинг энг юқори ва мураккаб даражаси – бу назарий категориялардир. Назарий категория – энг йирик, мураккаб ва шу билан бирга, назариянинг муҳим йўналишини умумлаштирган тарзда аниқ ифодаловчи назарий тушунчадир. Назарий категориялар мажмуаси фаннинг концепцияси, асосини, яхлит тизимини ташкил этади.

Журналистика назариясида назарий категорияларнинг тизими сифатида: 1.Объект ва предмет. 2.Принциплар. 3.Функциялар. 4.Метод (усул)лар. 5.Мазмун ва шакл хизмат қилади. Бу категорияларни аниқлаш ва таснифлаш мураккаб илмий муаммо ҳисобланади. Мазкур мавзунинг ўрганишга йўналтирилган илмий-изланишлар жаҳоннинг етакчи илмий марказлари ва олий таълим муассасалари, жумладан, ЮНЕСКОнинг маҳаллий ОАВ Халқаро тадқиқотини амалга ошириш дастури, Франция, Будапешт университетлари, Москва давлат университети, Санкт-Петербург давлат университети, жумладан, Ўзбекистон Миллий университетида ҳам олиб борилмоқда.

Мазкур йўналишда шу вақтгача фақат иккита, Москва давлат университетининг таниқли олимлари – профессорлар Евгений Павлович Прохоров ва Виктория Васильевна Учёнова изланишлар олиб боришган. Мазкур мақолани ушбу тадқиқотларнинг янги шароитдаги мантикий давомидаги бир парчаси, дейиш мумкин.

Совет Иттифоқи парчаланганидан кейин журналистика ва унинг назарий категорияларида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Биз тадқиқот сифатида бу ўзгаришларни ўрганиб чиқишга ҳаракат қилдик. Масалан, 70 йил давомида партиявийлик журналистика амалиёти ва назариясининг етакчи хусусияти, деб уқтирилди. Бугунги кунда эса бундай эмаслиги аниқланди. Натижада фаннинг назарий тизими жиддий ўзгариб кетди. Нима ва қандай, қайси томонга ўзгарди? У янги шароитда қандай хусусиятларга эга бўлди? Биз мазкур тадқиқотда ана шуларни ўрганишни мақсад қилдик.

Мақоламизни “Журналистиканинг назарий категориялари”, деб номладик. Мақсадимиз – 1991 йилдан кейинги журналистиканинг мазмуни, шакли ва шуларнинг натижасида асосий категориялар қандай ўзгарганини кузатиш. Яъни журналистика назариясининг глобал, етакчи хусусиятлари 1991 йилга қадар қандай бўлган ва Ўзбекистонда бу жараён 1991 йилдан 2013 йилгача қандай ўзгарди? Мисол сифатида партиявий принципини оладиган бўлсак, у қандай бўлган ва бугунги кунда бу принцип қанчалик аҳамият касб этапти? Журналистиканинг функциялари илгари тарғибот, ташвиқот ва ташкилотчиликдан иборат эди, бу функциялар қандай ўзгаришларга дуч келди?

Журналистика жанрлари қандай ўзгарди? Журналистика усуллари илгари қандай маънога эга эди ва бугунги кунда, ахборот асрида қандай ўзгаришларга дуч келди ва ҳоказо.

Айтиш керакки, журналистика назариясида журналистика принциплари жиддий эволюцияга учради. Чунки мустабидлик даврида бутун журналистика назарияси, аввало, журналистика принциплари тизими партиявийлик принципига асосланар эди ва шу принципдан келиб чиққан ҳолда асосланат юритарди. Ҳозирда эса журналистика принциплари, шунингдек, журналистиканинг бутун назарияси тубдан ўзгарди.

Журналистик амалиёт ва бунинг мантикий акси сифатида унинг назарияси учта инқилобий ўзгаришларга дуч келди: 1.Коммунистик мафкурадан воз кечилди. 2.Оммавий ахборот воситалари бозор иқтисодиётига ўтди. 3.Ўзбекистон ахборот асрига қадам қўйди. Аслида ўзгаришлар фақат учта эмас, аммо айтилганлар асосийлари ҳисобланади. Буларнинг ҳар бири журналистик амалиётга жиддий таъсир кўрсатди. Назариётчиларнинг вазифаси – ушбу ўзгаришларни эътиборга олиб, журналистиканинг янги назариясини ишлаб чиқишдан иборат. Янги назария эса, янги илмий категориялардан иборат бўлмоғи лозим. Уларнинг номлари худди илгаригидек, ўзгармасдан қолади, аммо ички маъноси ўзгариб, янги талкилар киритилади.

Журналистиканинг ижтимоий институт сифатида кўриниши, журналистиканинг фуқаролик жамияти институти тизимидаги ўрни, журналистикада сиёсий фаолият, журналистиканинг сиёсий турфафикрлилик иштирокидаги фаолияти бўйича маълум натижалар олинган (Москва давлат

университети), журналистиканинг типологияси, журналистика самардорлигининг ўрни, аҳамияти эса, атрофлича исботланган (Санкт-Петербург давлат университети).

Жаҳон журналистикасида журналистиканинг назарий категориялар эволюциясини ўрганиш бўйича қуйидаги устувор йўналишларда изланишлар олиб борилмоқда: яъни журналистика институтининг жамиятда тутган ўрни, унинг ривожини йўлида олдида қўйган вазифалари; журналистика функцияларининг демократик ўзгаришлар жараёнидаги ўрни; журналистика принципларининг ахборот жамиятидаги эволюцияси; журналистика ижодининг усуллари, журналист ижодида мазмун, шакл категориялари ва уларнинг хусусиятларини аниқлаш кабилар.

Шу ерда журналистиканинг назарий категорияларидаги баъзи ўзгаришлар ҳақида тўхталиб ўтамиз. Масалан, ўзбек журналистикасининг функциялари матбуотда ўзига хос тарзда ўз аксини топапти.

Биз мақоламизда функцияларни маълумот етказиш, маданий-маърифий, ташкилотчилик, дам олдириш (қўнғилочар) каби функцияларга ажратиб, қисман бўлсада, тадқиқ қилдик ва ўргандик.

Журналистикада маълумот етказиш функцияси энг асосий функциялардан бири ҳисобланади. Чунки журналистиканинг биринчи галдаги вазифаси ҳам оммани энг муҳим янгилик, хабарлардан воқиф этишдир. Шу боис ҳам республика газеталари радио, телевидение орқали ҳар куни оммага мамлакатимиз ва хорижда рўй бераётган муҳим янгилик ва хабарларни мунтазам равишда етказиб турибди.

Журналистиканинг маданий-маърифий функцияси функциялар ичида энг долзарб ва муҳимдир. Фан-техника тараққиёти, ҳаётга янги техника ва технологияларнинг кириб келиши бир томонлама ижтимоий ҳаётимизга ижобий таъсирини кўрсатаётган бўлса, иккинчидан, неча асарлардан буён аждодлари томонидан йиғиб, асраб келинаётган қадриятларимизга путур етишига олиб келаяпти. Шу боис, одамларга ана шу қадриятларни сақлаб қолиш, уларни қадрига етишга ундаб турадиган муҳим омиллардан бири ҳам маънавий-маърифий тарғибот ишлари бўлади.

Журналистиканинг ташкилотчилик функцияси ҳам ўз хусусиятига эга. Журналистика ижтимоий институт сифатида бизга жамиятдаги маълум муаммоларнинг қўйилиши ва уларнинг ечимини топишга ёрдам беради.

Одатда, давлат миқёсидаги расмий ҳужжат, материаллар оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади ва буларнинг мазмун-моҳиятини аҳолига атрофлича тушунтириб беришга тўғри келади. Бу муҳим вазифани ҳам рисоладагидек бажариш журналистика, оммавий ахборот воситаларининг зиммасида бўлади. Яна бир жиҳат — кишиларнинг

маълум фикри, ғоя, воқелик, масалага муносабатларини ифода этиш журналистика орқали амалга оширилади. Шунингдек, жамоатчилик томонидан билдириладиган бу фикр, ғояларнинг омма томонидан умумлаштирилиши, мақбул бўладиган томонларининг тарғиб қилиниши, жамиятимиздаги баъзи хато, камчиликларнинг вақтида бартараф этилиши ҳам журналистиканинг ташкилотчилик функцияси вазифасига киради.

Мустабидлик даври барҳам топиб, собиқ Иттифокнинг таркибидаги барча республикалар мустақилликка эришганидан кейин журналистика бўйича олим, мутахассисларнинг илмий мақола, ўқув қўлланма ва дарсликлариди журналистиканинг янги функциялари, жумладан, дам олдириш (қўнғилочар) функцияси ҳақидаги фикр-мулоҳазалари ҳам билдирила бошланди. ОАВда бошқа функциялар қаторида дам олдириш функцияси ҳам алоҳида ўрин тутди. Ҳозирги замон журналистикаси оммага фақат маълумот етказиб бериш, кишилар онига маданият, маърифатни сингдириш, ташкилотчиликни йўлга қўйиш каби вазифалар билангина чекланиб қолмасдан, дам олдиришдек муҳим функцияни ҳам бажаради. Шулардан келиб чиқиб айтиш керак-ки, одамлар кун бўйи ишлаб, чарчаб-ҳориб келгач, бўш вақтларида газета, журналларни ўқишади, маданий ҳордиқ чиқаришади. Шу боис ҳам газета, журналлар саҳифаларида ижтимоий, иқтисодий, маданий, сиёсий, спорт мавзуларига оид мақолалар билан бир қаторда кизиқарли, қўнғилочарни ўзига тортадиган эссе, латифа, шеър, хикоя, бошқотирма, кроссвордлар бериб боришади. Бу каби материаллар ўқувчиларни ўзига жалб этиб, уларнинг қайфиятини кўтаради ва иш фаолиятини яхшилаб, унинг сифатини ошишига ёрдам беради.

Хулоса. Айтиш керакки, журналистика назариясида унинг назарий категориялари муҳим ўрин тутди ва журналистиканинг кейинги истиқболларини белгилаб берадиган муҳим омил ҳисобланади. Ўзининг мазмун — моҳияти билан алоҳида аҳамият касб этадиган назарий категорияларни атрофлича ўрганиб, унинг янги-янги қирраларини очиш тадқиқотчиларимизнинг олдидаги муҳим вазифалардан бири бўлиб турибди.

Мақолада мисол сифатида келтириб ўтганимиз, жамиятда ижтимоий институт сифатида фаолият юритаётган журналистика ўзининг назарий категорияларининг бир қисми бўлган функциялари орқали жамият ривожини йўлида муҳим, самарали ишларни амалга оширишда алоҳида аҳамият касб этмоқда. Мазкур мақолада журналистиканинг функциялари ҳақида ҳам тўхталиб ўтиб, имкон даражасида уларнинг ҳар бирига алоҳида-алоҳида баҳо бериб ўтган бўлсак-да, аммо айтиш жоизки, функциялар иш фаолиятига қўра бир-бирига яқин ва шу боис, бири иккинчисини тўлдириб боради.

АДАБИЁТЛАР

1. Бертран К.Ж. Кибержурналистика //Среда, 2004, №3; Фомичёва И.Д. Социология СМИ. —М.:Аспект Пресс, 2007; Прохоров Е.П.Введение в теорию журналистики. —М.:Аспект Пресс, 2015; Горохов В.М.Основы журналистского мастерства. —М.: Высшая школа, 1989; Корконосенко С.Г. Основы журналистики. —М.: Аспект Пресс, 2002; Ворошилов В.В.Журналистика. —Санкт-Петербург, 2000; Тертычный А.А.Жанры периодической печати. —М.: Университет, 2002; Нестеренко Ф.П., Миралимов Ш.А. Журналистика: координаты профессии. —Т:Zarqalam, 2001. Худойқулов М.Журналистика ва публицистика, —Т.: Университет, 2008;

2. Маматова Я.М. Современная периодическая печать Узбекистана: система, тематика, тенденции и проблемы функционирования. - Т.: Национальное общество философов Узбекистана, 2006; Абдимуратов А. Публицистика Тулепбергенова Каипбергенова: специфика, тематика, жанрово-стилистические особенности. Автореф. на соиск. канд филол.н -Т., 1997; Тошбоев О. Миллий истиқлол мафкурасининг шаклланишида матбуотнинг ўрни. Филол.фан.н.дисс. автореф. -Т., 1999; Машарипова Т.Ж. Публицистика назариясида асарнинг мазмун ва шакл муаммолари (Қорақалпоғистон Республикаси матбуоти материаллари мисолида). Филол. фан. н. дисс. автореф. -Т., 2017; Юнусов М. Мустақиллик даврида Ўзбекистонда болалар журналистикасининг таракқиёти: ютуқлар, муаммолар ва ечимлар (босма нашрлар мисолида). Филол. фан. н. дисс. автореф.-Т., 2019.
3. Мўминов Ф.А.Журналистика ижтимоий институт сифатида.-Т: Университет, 1998;
4. Абдуазизова Н.А.Мустақил Ўзбекистон журналистикаси, -Т.:Akademiya, 2007.
5. Худойкулов М.Журналистика ва публицистика, -Т.:Университет, 2008.

УДК: 811.111'37:811. 512.133'37

Шерали ШОКИРОВ,

Андижон давлат университети Факультетлараро
чет тиллар кафедраси мудири. Ф.ф.ф.д.

Араббой МАМАЖОНОВ

Андижон машинасозлик институти мустақил тадқиқотчиси

АДУ ФЧТ кафедраси доценти, ф.ф.ф.д. Ф.Алимов тақризи асосида

THE SEMANTIC FEATURES OF WORDS RELATED TO THE SEMA "HAND-ҚЎЛ" IN ENGLISH

Annotation

The article is devoted to the analysis of the semantic features of words with the "hand-hand" semaphore in English, which explains the role of such lexemes in English in the transmission of information and their stylistic features. It is based on the material of the English language to determine the content of the semantics of "hand-to-hand" and to study the features of its use in the text from a semantic-pragmatic point of view.

Key words: syntagmatics, paradigmatics, lexical-semantic field, retseptor, polysemantic, intensity, seme.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СЛОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К СЕМЕ «HAND-ҚЎЛ» В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья посвящена анализу семантических особенностей слов с семафором «рука-рука» в английском языке, роли таких лексем в английском языке в передаче информации и их стилистических особенностях. Он основан на материале английского языка для определения содержания семантики «рукопашный бой» и изучения особенностей его использования в тексте с семантико-прагматической точки зрения.

Ключевые слова: синтагматика, парадигматика, лексико-семантическое поле ретсептор, полисемантический, интенсивность, сема.

ИНГЛИЗ ТИЛИДА "HAND-ҚЎЛ" СЕМАСИГА ОИД СЎЗЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақола инглиз тилида "hand-қўл" семасига эга бўлган сўзларнинг семантик хусусиятларини таҳлил қилишга бағишланган бўлиб, унда инглиз тилидаги бундай лексемаларнинг ахборот етказишдаги роли ва уларнинг стилистик хусусиятлари ёритилган. Инглиз тили материали асосида "hand-қўл" семантикасининг мазмун-моҳиятини аниқлаш ва матнда қўлланиш хусусиятларини семантик-прагматик нуқтаи назардан тадқиқ этишдан иборат.

Калит сўзлар: синтагматика, парадигматика, лексик-семантик майдон, ретсептор, полисемантик, интенсивлик, сема.

Маълумки, дунёни билиш жараёнида тафаккур тизими билан тил тизими бир-бирини тўлдирадиган, бир-бирининг мавжуд бўлишини такозо этадиган ходисалар сифатида юзага чиқади. Таникли рус тилшуноси С.Д. Кацнельсоннинг таъбири билан айтганда, "тафаккур тизими тил тизими томонидан такрорланади, тафаккур тизимининг асосий структурал хусусиятларни такрорласа ҳам ундан моҳиятан (кескин) фарқ қилади"[2].

Атроф-муҳитдаги реал дунёни билиш жараёнида инсонда ўша атрофдаги нарса ва ходисаларни таниши (тушуниш ва ушлаб қўриш) ва улар ўртасидаги узвий боғлиқлик ҳақида тасаввур (концепт) ҳосил бўлади. Инсоннинг дунёни билиш жараёнида тушунчаларнинг шаклланиши инсон сезги органларининг, унинг асаб тизими ва мияси ҳамкорлигидаги фаолияти натижасида ҳосил бўладиган туйғу асосида инсон онгида бизни ўраб турган борлиқнинг субъектив образи тарзида рўй беради.

Ҳозирги тилшуносликнинг предмети, мақсади, изланиш методлари ва уларнинг йўналишларини англатувчи асосий координатлари кесишадиган марказ – инсондир. Бунда ҳар қандай лисоний характердаги

тадқиқот "инсон омили" тамойили асосида амалга оширилади. Дунёни билишни инсон ўзидан бошлайди, бошқача айтганда, тадқиқот антропонимик йўналишда амалга ошади. Бунда асосий рольни "соматизм"лар – инсон тана аъзоларининг номлари, соматик таркибли фразеологизмлар фаол иштирок этадилар.

Сезги органлари ичида қўл соматик таркиблардан бири ҳисобланиб у ушлаш, тушуниш, ҳис қилиш вазифасини бажаради. У инсонга атроф-муҳитдаги жамики предметларни ушлаш, ташқи олами туйиш ва унда ўз ўрнини топиб юриш имконини беради. Бундан ташқари, қўл жисмоний объект, яъни ўз шаклига, сонига (жуфт) ва ўз ҳаракатланиш хусусиятига эга бўлган инсон танасининг ташқи аъзоси сифатида тасаввур ҳосил қилади.

Инглиз тилидаги "hand" лексемасига лугатларда берилган таърифларга эътибор берамиз. А.С.Хоринбининг икки мингнингчи йил чоп этилган "Oxford advanced learner's dictionary of current english" лугатида берилишича[4]:

• "part of the body" (the part of the body at the end of the arm, including the fingers and thumb) (Одамнинг бармоқ учларидан елкасигача бўлган қисми, шу

аъзонинг билакдан бармоқлар учигача бўлган қисми). Ian placed a hand on her shoulder.

- “Help” (ёрдамчи, ёрдам маъносида). Let me give you a hand with those bags [4].

- “Role in situation” (айрим ҳолатлардаги рўль). Several of his colleagues had a hand in his downfall.

- “On clock\ watch” (соат стрелкаси, вақт бирлиги). Hour hand, minute hand, second hand.

- “Worker” (қўшимча куч, ёрдамчи куч). Farmhand, Hired hand.

- “SAILOR” (сузувчи, эшак тортувчи). DECKHAND. All hands on deck.

- “Hand” (қўл тўқима, қўл билан ишланадиган). Hand-knitted, hand-painted pottery.

- “In card games” (карта ўйиндаги улуш). I'll have to leave after this hand.

- “Writing” (ёзишма, ўзига хос услубдаги ёзув). Freehand.

- “Measurement for horse” (отларни ўлчов бирлиги). DAB HAND, OLD HAND, UNDERHAND.

- (in adjectives) (бирор бир нарсага мўлжалланган муюм). a one-handed catch, left-handed scissors

Берилган таърифларга қўшимча тарзда яна бир луғат маълумотларини қўшиш мумкин. Вебстернинг “Инглиз тилининг учинчи янги халқаро луғати” (Webster's third new international dictionary of the English Language”, Kōnemann, 1993) да от сўз туркумига кирувчи қўлнинг қўшимча қуйидаги маъноларини кузатамиз [5]:

- шахсий мол-мулкни қўлдан чиқармаслик учун ташвишланиш

- масъул шахс, масъулятли

- маълумот манбаи бўлган қўлзма:

HANDIWORK

- Айланувчи панжара (автоматик тарзда)

- маҳаллийлик, қўшничилик ёки ёнида жойлашган: He comes from over near Kendal.

- қўлда ўйналадиган ўйин турлари: HANDGAME.

- Мато ёки терининг силлик, юмшоқ, иссиқлиги.

Бундан ташқари, қўлни харакатига кўра узун ёки қалта тарзда таърифлаш мумкин. Бу эса инсон сезгисининг қоришиқ характерда эканидан далолат беради.

Юқорида зикр этилган таърифларнинг биринчисида қўлни инсонятни ҳаётидаги энг муҳим органи сифатида характерлайди. Иккинчи таърифда эса қўлни харакати билан тайёрланувчи нарса ёки предмет каби ёрдамчи комонентларни ҳам қўшаётти.

Кўпинча сўзловчининг диққат марказида қўлнинг ҳаракатланиш усули туради:

- яқин-узоқлиги (бир-бирига) (at hand, at the hands of sb, at sb*s hands, at the hands sb, be good with your hands,): The property is ideally located with all local amenities close **at hand**.

- алоқа қилиш нуқтаи назаридан (Feel, finger, handle, rub, stroke, pat, tap, squeeze, hold): I felt the bag to see what was in it; She fingered the silk delicately; Handle the fruit with care;

- чора қўриш нуқтаи назардан (grab, snatch): I grabbed his arm to stop myself from falling; She snatched the letter out of my hand.

- ушлаш, тутиш (Clasp, clutch, grasp, grip): Her hands were clasped behind her head; The child was clutching a doll in her hand; Grasp the robe with both

hands and pull; He gripped his bag tightly and wouldn't let go.

Қолган ҳолларда ушбу аъзо бажардиган вазифаларга эътибор қилинади:

By hand, to get your hands dirty, hand in glove(sth/sb) , hand in hand, go hand in hand, to get/ take your hands off (sth/ sb); For example; The Faberlik was painted by hand.

Бундан ташқари қўлни қуйидаги қўчма маъноларини ҳам луғатларда кузатдик.

- Инсон турмуш тарзини ифодаловчи бирикма сифатида: Sb*s hand - (in marriage), hold sb*s hand. For example; He asked the general for his daughter*s hand in marriage. Do you want me to come along and hold your hand

- Бошқарув, ҳукмронлик, босиб олиш: Fall into sb*s hands/ the hands of sb, in the hands of sb/ in sb*s hands, keep your hand in, to lay/get your hands on sb - For example; The tawn fell into enemy hans. The matter is now in the hands of my lawyer.

- Бандлик, имконсизлик, қаттиққўллик, боғлаб қўйиш: To have your hands full, to have your hands tied, to take sb in hand, to take sth into your own hands, in hand - For example; She certainly has her hands full four kids in the house. I really wish I could held but my hands are tied.

- Ишонч, хошиш, истак, эрк каби феъллар таржимасида ҳам кузатишимиз мумкин: in sb*s capable hands, in hand - For example; Can I leave these queries in your capable hands. In hand is the one that you are dealing with. In hand they are paid for the work a week.

- Ёрдамчи куч сифатида: Many hands make light work.

- Инкорликни ифодаловчи сўз бирикма сифатида келиши мумкин: Out of hand, not do a hand*s turn, to lay/get your hands on sth, throw your hand in (ишни тўхтатиш), off your hands (масъулятсиз) - For example; Unemployment is getting out of hand. All our suggestions were dismissed out of hand. I know their address is here somewhere, but I can't lay my hands on it right now. She hasn't done a hand*s turn all week.

- Пул сарфлаш ёки кимгадир бериб туриш: To put your hand in your pocket - I have heard he doesn't like putting his hand in his pocket.

- Қайта-қайта таъкидлаш, такрорлаш: At second, third hand – I'm fed up of hearing about these decisions third hand.

- Мақсадга эришиш, етишмоқ, удаламоқ: To hand, to turn your hand to sth – I'm afraid I don't have the latest figures to hand. Mark can turn his hand to most jobs around the house.

- Хуч қандай имконият қолдирмаслик: Hand sth to sb on a plate – Nobody*s going to hand you success on a plate.

Бундай ҳолларда қўл инсонга соматик орган сифатидагина эмас, балки инсонга ташқи оламни тўлақонли тарзда билиб олиши, туйишида ўзига хос инструмент (восита) вазифасини бажараяпти.

Қўлнинг қуйидаги хусусиятларини ҳам таъкидлаш лозимдек кўринади:

“Hand” семасига эга бўлган лексемалар to play into sb*s, to take sth or sb каби феъллар билан қўлланилганда қўчма маънода қўлланилиб “қўл – душман ёки рақибни устида доимий равишда ғалаба қозонувчи предмет, нарса, муюм”, “қўл – қаттиққўллик, бақувват мускул манбаи” каби метафорик моделлар ҳосил қилади. М.: If we get the

police involved, we'll be playing right into the protesters* hand.

Бундай моделларни айрим мақол ва маталларда ҳам учратиш мумкин: A long tongue is a sign of a short hand; To make a man happy, fill his hands with work – (Киши хурмати ўз қўлида) мақолида эса “хурмати – қўли” метафорик модели қўлланган.

Ушбу мисолларга таянган ҳолда айтиш мумкинки, инглиз тилида “hand” семага эга бўлган сўзлар инсоннинг ички ва ташқи дунёси ўртасидаги ўзига хос чегара ролини бажараяпти.

Қўлнинг икки хил (дуалистик) характери киши диққатини ўзига тортади. Инсоннинг иш-меҳнат бажарувчи аъзоси сифатида “предметлик” ва “муқим (ўзгармас)лик” хусусияти намоён бўлса, белги (кўрсаткич) сифатида “энг яқин ва ишончли ёрдамчиси” хусусиятлари намоён бўлади.

Қўлнинг бир ҳолатига қараб туриб инсон табиатини тушунилса, иккинчи бир ҳолатига қараб унинг ҳаёт тарзини, қандай касб эгаси бўлганлигини тушиниш мумкин.

Инсон қўли у бошидан кечираётган ҳурмат, ёвузлик, бахт, саодат, ҳафалик, қизиқувчанлик, самимийлик, олижаноблик каби кўплаб туйғу элементларини ифодалаши мумкин. М.: “A man's hands show how he lived ; These packed hands prove that this man lived by honest labour” [10]; “The evil hand is the cousin of society and leads the country to evil vices, chaos”[9]; “ The development of the homeland is known from the packing hands of the people” [9].

Метафорик моделлар билан бир қаторда инглиз тилида “қўл – инсон (танаси)” “типидagi метонимик моделларда ҳам қўлланилади. “бир томондан олиб қараганда.....бошқа томондан эса. - он

the one hand.....on the other (hand); М.:“On the hand they*d love to have kids, but on the other, they don*t want to give up their Freedom” [10].

“Hand-қўл” сўзи танҳо ҳолатда ва сўз бирикмалари, фразеологик бирикмалар таркибида турли тўғри ва кўчма маъноларни ифода этиб келиши мумкин. Таҳлиллар уларнинг бир қисми таржима тилида мос эквивалентларга эга бўлса, баъзилари мос бирикларга эга эмаслигини кўрсатди. Масалан: hand-beg(noun)-кичкина, қўл сумка, hand-ball(noun)-қўл тўпи, hand-bas-ket(noun)-махсус тўрхолта, hand-book(noun)-бироп-бир йўналишга мўлжалланган китоб, hand-bill(noun)-реклама, hand-basin(noun)-қадах ёки тилак, hand-brake(noun)-оғир юк, hand-cart(noun)-арава, hand-craft(noun)-хунарманд, hand-cuff(verb)-қўл чугмоқ, hand-ful(noun)-қўлланиш, hand grenade(noun)-қўл бола бомба, hand-gun(noun)-бир қўл билан фойдаланадигон қурол, hand-held?(adjective)-қўлда тутувли, қўл билан, hand-hold(noun)-бироп нарсага чиқувчи мослама, handi-cap (noun, verb)-жисмоний етишмовчилик, тўсиқ бўлмоқ, handily (adverb)-аранг ушлаш, handle (verb, noun)-туткич, тутмоқ, handle-bar (noun)-велосипед рули, handlebar moustache(noun)-гажак, кокил, hand-made(adjective)-қўлда ясаладигон, hands-off (adjective)-, hand-some(adjective)-чиройли вахоказо.

Юқорида зикр қилинган мулохзаларга таянган ҳолда таъкидлаш мумкинки, қўл инсон танасидаги фақат ҳаракатланувчи органигина эмас, балки, у ўз шакли, ҳажми ҳамда ўз ўрнига эга бўлган жисмоний объект бўлиб, у кишининг жисмоний ҳолати ва ҳис-туйғуларини ифодаловчи муҳим соматизмлардан бири бўлиб, у лисоний тадқиқот учун объект сифатида хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. 2-е изд., испр. М.: Яз. рус. культуры, 1999. 896 с. (Язык. Семиотика. Культура).
2. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления: из научного наследия / С.Д. Кацнельсон. М.: Яз. славянской культуры, 2001. 864 с.
3. Ўзбек тилининг ИЗОҲЛИ ЛУҒАТИ. А.Мадвалиев. 5- том “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашретиб Тошкент – 2020. 402-407 бетлар.
4. Hornby A.S. OXFORD Advanced Learner's dictionary. sixth edition/ Edited by Sally Wehmeier. OXFORD UNIVERSITY PRESS, 2000. P. -581-582-583.
5. Webster's third international dictionary of the English language. Könnemann.1993.
6. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. II- жилд, Т., 2006. 612-616 бетлар.
7. Ш.Искандарова. Ўзбек тили лексикасини мазмуний майдон сифатида ўрганиш (шахс микромайдони). - филол. фанлари док. автореферат-Т.1999.
8. А.Собиров.Ўзбек тилининг лексик сатҳини системалар системаси тамойили асосида тадқиқ этиш.- Т.Маънавият.2004.
9. John Galsworthy. Apple Tree and other stories [Text]. J. Galsworthy. - М.: Изд-волит. наиностр.яз, 1961
10. William Somerset Maugham. Cakes and Ale or the Skeleton in the Cupboard [Text]. W. S. Maugham. – М.: Менеджер, 2000.

УДК: 809:494.3

*Дурдона ЮНУСОВА,
Самарқанд ВХТХҚТМОҲМ
Тилларни ўқитиш методикаси кафедраси ўқитувчиси
E-mail: durdonayunusova3@gmail.com*

НавДПИ профессори, ф.ф.д. М.С. Эрназарова тақризи асосида

LEXICAL AND GRAMMATICAL FEATURES OF METAPHORS IN LITERARY TEXT

Annotatsiya

The article examines the lexical and grammatical features of metaphors in a literary text, based on the fact that a metaphor is an important lexical unit that increases the effectiveness of artistic speech, determines the specific style of the creator, reveals the features of poetic speech. The features of metaphors in poetry and literary texts of Shavkat Rahmon are analyzed.

Key words: metaphor, language, artistic speech, lexical meaning, term, semantic shift, lexeme, poetic image, occasional words.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ И ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОР В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В статье рассматриваются лексико-грамматические особенности метафор в художественном тексте, исходя из того, что метафора является важной лексической единицей, повышающей эффективность художественной речи, определяющей специфический стиль творца, раскрывающей особенности поэтической речи. Анализируются особенности метафор в поэзии и литературных текстах Шавката Рахмона.

Ключевые слова: метафора, язык, художественная речь, лексическое значение, термин, семантический сдвиг, лексема, поэтический образ, случайные слова.

БАДИЙ МАНДА МЕТАФОРЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ЛЕКСИК ВА ГРАММАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Мақолада метафора бадий нутқни таъсирчанлигини оширувчи, ижодкорнинг ўзига хос услубини белгиловчи, поэтик нутқнинг хусусиятларини юзага чиқарувчи муҳим лексик бирлик эканлиги асосланиб, бадий манда метафораларнинг лексик ва грамматик хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Шавкат Раҳмон шеърлари ва бадий матнларда метафораларнинг ўзига хос хусусиятлари таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: метафора, лисон, бадий нутқ, лексик маъно, термин, маъно кўчиши, лексема, поэтик образ, окказионал сўзлар.

Метафора тилнинг ўтмиши, бугуни ва эртасидир. Унга қараб тилнинг шаклланишини, тараққиётини баҳолаш мумкин. Тил тараққиётининг маълум бир босқичларида пайдо бўлган фаннинг илк давридан бошлаб бугунги кундаги ҳолатигача уни метафорадан холи тасаввур қилиб бўлмайди. Аксарият терминларнинг келиб чиқиши метафорик асосдадир. Масалан, тилшуносликдаги урғу, бўғин, товуш ўзгариши, маъно кўчиши, маъно кенгайиши, маъно торайиши, эга, кесим, аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол, содда, мураккаб, ажратилган бўлак, уюшқич бўлак, содда гап, қўшма гап, гап бўлаги, сўз ўзгариши, шакл ясаиши каби юзлаб, минглаб терминларнинг метафорик асосда эканлиги фикримизнинг далилидир. “Метафора – бу турдан турга ёки ўхшаш бўлган ғайриоддий исмнинг кўчирилиши” [1].

“Соф нутқий ҳосила маъноларнинг лисонга интилишини очиш ҳам қатор ижтимоий-лисоний омилларга таянади. Айтилганлардан келиб чиққан ҳолда, ҳосила маъноларнинг лисон ва нутққа муносабати жиҳатидан қуйидаги таснифини бериш мумкин:

1) лисонийлашган ва ҳосилавийлигини йўқотган маъно;

- 2) лисонийлашган ҳосила маъно;
- 3) лисонийлашаётган ҳосила маъно;
- 4) нутқий ҳосила маъно.

Сўзларнинг умумий лисоний қийматини тиклаш билан биргаликда уларнинг лексикографик таснифини бериш ва замонвий изоҳли лўғатлар яратишда ҳам кўп маънолилиқнинг лисон ва нутққа муносабатини аниқ ва қатъий белгилаб олиш муҳим илмий-методологик аҳамиятга эга” [2].

Аслида метафора тафаккур ва онгнинг энг қатта “ёлғон”идир. Метафорани айримлар таснифий “хатолик”, таксономик “лоф”, классификацион “ўтрик” сифатида баҳолашлари ҳам бежиз эмас. Албатта, бу қарашлар, объектив ва ҳиссиз муносабат, уни ифода этувчиларнинг ўзлари ҳам эътироф этишади. Аммо бу тафаккурнинг бу сифатига доир муҳим ва бекиёс бир ҳаққонийлик бўлиб, у юқоридаги изоҳларнинг барчасини тўғридан тўғрига, бир ҳақиқат бошқа ҳақиқатни бўғди, қовурғаларини синдириб юборади. Бу фикрий образ яратишдир. Н.Д.Арутюнова шу маънода таъкидлашча, метафора зоҳирий белги-хусусиятларни ажратмайди, балки предметнинг моҳияти ҳақида мазмуний образ ҳосил қилади [3]. Ш.Балли ёзганидек, “мавҳум тушунчаларни ҳис-туйғу

дунёсининг объектларига ўхшатамиз, чунки бу уларни билишимиз ва бошқаларга маълум қилишимиз учун ягона йўлдир. Бу метафоранинг келиб чиқиши; метафора мавхум тушунча ва конкрет объектни бир жойга тўплаш тенденцияси таъсирида акл уларни бир сўз билан бирлаштирадиган қиёслашдан бошқа нарса эмас” [4]. Ҳақиқан ҳам нега инсон ит ҳақида ўйлаганда, баъзан вафодорлик, нутқ вазиятига кўра салбий маънода эсга олади:

Аламзада **итларнинг** сасин
адаштириб кетдим хотиржам.

Хўкизларни ортда қолдирдим,
ханграётган **эшакларни** ҳам... (Ш.Раҳмон)

Мазкур шеърда шоир ҳайвонлар ҳақида сўзламаётгани аниқ. Аксинча, жамиятда яшаётган ҳайвон табиатли кимсаларга ургу бермоқда.

Яна ҳайвонлар, умуман, инсоннинг табиатга муносабатини ҳам шоир образли тарзда ўзига хос ифода қилган. Унинг “Ўрмонда” шеърида бўри сўзи инсонга нисбатан қўлланилган:

Қалин шохлар аро ялтираб
кун нурлари оқаётган дам,
елкасида **қўшоғиз милтиқ** —
кириб келди ўрмонга одам...
Ғарқ қилади қалин шохларни
куннинг қонга ўхшаган нури
елкасида қўшоғиз милтиқ,
чикиб кетар ўрмондан **бўри**... (Ш.Раҳмон)

Шоир шеър бошида одам ўрмонга кириб келди деб воқеани ҳикоя қила бошлайди, аммо сўнгги мисрада “...елкасида қўшоғиз милтиқ, чикиб кетар ўрмондан бўри” деб таъкидлайди. Ўзбек маданияти тарихида ҳам ҳайвон ва паррандаларга сиғиниш даври бўлган. Ҳайвонларни тотемлаштириш давридан қолган асотирий тафаккур анъаналари натижасида киши исмларининг ҳайвон номларидан олинishi ҳоллари ҳозир ҳам учраб туради: *Бўри*, *Бургут*, *Қоплон* каби. Улар гарчи метонимик асосларда бўлса-да (яъни уруғ номининг шахсга боғлиқлик асосида олиб ўтилган) бўлса-да, атаманинг иккинчи ҳосил маъноси замирида метафорик моделлар ишлаганлигига шубҳа йўқ. Қолаверса, ирреал ўхшашлик асосидаги ният, орзу ҳам метафорик модел асосидаги миллий-ментал моҳиятли, ҳайвон номларига асосланган исмларнинг пайдо бўлишини келтириб чиқаради: 1. “Бўри (ўз.) – қадимий одатга кўра соғ бўлсин, маҳкам бўлсин деб бўрининг жағидан (терисидан) ўтказиб олинган бола ёки тиш билан туғилган фарзанд шакллари: *Бўрибой*, *Бўрижон*, *Бўрибек*, *Бўритой*, *Бўриқул*” 2. “Қоплон (ўз.) – қоплондек довюрак, жасур бўлиб ўссин ёки асад (июль) ойида туғилган бола” [5].

Инсон турмушида деҳқончилик чорвачилик билан бир даражада туради. Шу боисдан деҳқончилик маданияти ҳам тилда кенг қўламда акс этади. Бунда деҳқончилик маданиятининг антропоцентрик метафорадаги ўрни ҳам ўзига хос ва ранг-баранг. “Конкрет бирор тилда у ёки бу тип сўзларнинг бор бўлиши ёки бўлмаслиги, кўп бўлиши ёки, аксинча, кам бўлиши тил эгаси бўлган халқнинг объектив эҳтиёжига боғлиқ. Бундай эҳтиёжни ўша халқ яшаб турган табиий муҳит, иқтисодий-ижтимоий шароит, маънавий ва маданий талаблар белгилайди. Масалан, ўзбек тилида деҳқончилик, сувчилик ва бошқа касб-кор билан боғлиқ терминлар жуда кўп. Узоқ шимолда яшовчи халқлар тилида эса қор ва совуқ билан боғлиқ, буғучилик ва балиқчилик хўжалиги билан алоқадор сўз

ва терминлар кўп” [6]. Бу фикрларни тил лексикасининг метафорик қатлами, метафорик маъноли ифодалар ва воситалар тизимида нисбатан ҳам айтиш мумкин.

Тириклик сув билан бирга яхлит идрок этилади. Тириклик манбаи сифатида сувни фаранг адиби Антуан Сент Экзюпери юксак пардаларда тасвирлайди: “Сув! Сув, сенинг на таъминг бор, на рангинг, на хидинг бор. Сени таърифлаб бўлмайди! Сенинг нималигингни билмасдан туриб, сендан ҳаловат топадилар, таърифингга сўз йўқ. Сен ҳаёт учун заруриятгина эмас, балки ҳаётнинг ўзисан!” [7] Шавкат Раҳмон шеъриятида сувга қуйидагича муносабат билдирилади:

Тирик сувман — гажир, ўйноқи,
кунлар ухлар кучокларимда,
бекор боқмас ҳамиша мафтун
дарахтлари ўт-ғиёҳлар ҳам. (Абадият оралаб, 45-б.)

Аслида инстинкт маълум бир шароитда ҳайвонлар хос бўлган мураккаб ирсий хатти-ҳаракатлари мажмуи бўлиб, у ташки ва ички кўзғалишларга онгсиз жавоб тариқасида пайдо бўлади. Шу жиҳатидан у инсоний сезги ва кўникма, малакадан фаркланади. Лекин одам буни маълум бир ҳолатларда ақлий фаолият, онгли хатти-ҳаракат сифатида баҳолашни истайди [8, 175]. Шоир Шавкат Раҳмон меҳнаткашлик тимсоли бўлган чумолини ёрқин бадий лавҳаларда қуйидаги ҳолатда тасвирлайди:

Чумоли, **меҳнаткаш чумоли**,
куйинма, атрофга бир қара —
майсалар, оҳ, қандай хумоли,
дунёни қилма кўп масҳара. (Абадият оралаб, 56-б.)

“Сўз қўллашдани индивидуаллик ижодкорнинг ўзига хос услубини белгиловчи омиллардан ҳисобланади. Янги сўз қўллашда ижодкор маълум максадларни кўзда тутган бўлади. ...Окказионал сўзлар нутқий эҳтиёж туфайли яратилиб, воқеа-ҳодисани оригинал ифодалаш имкониятини беради. Шу жиҳатдан ҳам окказионал сўзлар поэтик нутқнинг хусусиятларини юзага чиқарувчи муҳим лексик бирликлар сирасига қиради”.

“Бадий метафора — образли, ифодали, таъсирчан восита. У бадий нутқнинг таъсирчанлигини, образлигини кучайтирувчи усул ҳисобланади. Шунга кўра, бадий метафора тасвирий восита сифатида бадий нутқ жараёнида муҳим вазифа бажаради”. Б.Умуркулов талқинича, “бу шеърий парчадаги предметнинг белги-хусусиятини кўрсатиб келган кўк ва қора сўзлари нейтраль услубга хос сўзлардир. *Кўк денгиз* бирикмаси кишида у даражада эмоция уйғотмайди (мазкур сўзларнинг маънолари одатланилган, у ижтимоийлашган хусусиятга эга — Г.Н.) Чунки бу бирикма кишида денгиз сувининг ранги ҳақида тасаввур ҳосил қилади (кишида асосан янги ахборот ҳосил қилиш учун ишлатилган — Г.Н.) Шоир *қаро тун* бирикмаси орқали денгиз ортидаги “сийнаси чок, бағри қон” халқнинг аянчли ҳаётини тасвирлаб, таъсирчан образли фикр ифодалашга эришган. *Қаро тун* кўчма маънода қўлланилган бўлиб, “бахтсизлик адолатсизлик, вайроналик” тушучаларини тасаввуримизга олиб келади” [9]. Кўчма маъноларни атрофлича тадқиқ этган М.Миртожиев метафораларнинг денотат ўхшашлиги белгисига кўра уч гуруҳга бўлади [10]. Метафора асосида ном кўчиши

предмет, белги, ҳаракат, ҳолатларнинг кенг маънодаги ўхшашлигига асосланади. Асос конкрет, абстракт бўлиши мумкин. Метафора тузилишига кўра содда ва кенгайган, бадиий ҳамда лингвистик метафораларга ажратилади [11].

Ўзбек тилида метафора лексик маъно тараққиёт йўлларида бири сифатида қаралади ва кўчимнинг ўхшашликка асосланган тури сифатида баҳоланади. Ш.Раҳматуллаев метафора кўчимининг бошқа турлари билан синкретик ишлатила олиш имкониятига эътибор қаратади: метафорик-функционаллик, метафорик-метонимия, метафорик-синекдоха ва ҳоказо. Самолётнинг қаноти метафорик бирикмасида куш қанотига нафақат вазифа, балки шаклан ҳам ўхшайди. Шунинг учун бу каби ҳолатларни функционал-метафорик кўчириш деса бўлади [12]. Ўзбек тилшунослигида компонент-семик таҳлилга эътибор ривожлана бошлагач, метафора табиатини ўрганишга ана шу таҳлил усуллари татбиқ этишга интилишлар юзга кела бошлади. Шу хил йўналиш намоёндаларидан бири З.Тоҳиров метафорани лексема семемасининг прагматик семаси сифатида баҳолайди. Шунингдек, метафора ва ўхшатиш орасидаги фарқни (услубда) шаклдагина кўради [13].

Р.Муллаҳўжаева “Шавкат Раҳмоннинг сўзга муносабати ва шеърларининг бошқа ижодкорлар шеърларидан ажратиб турувчи жиҳатлардан бири, бу шоирнинг – бадиий образ ва санъатларни қўллашдаги маҳоратида аниқ намоён бўлади. Шоирнинг ўхшатиш ва метафоралари у айтмоқчи бўлган фикр-ғояларнинг бадиий ифодаси сифатида ўқувчини шоир бадиий оламига бирдан олиб киради. Шоир дарди, кўнгил армонлари ва орзуларига ошно этади. Уни бевоқифа фавкулудда нодатий ўхшатиш ва метафоралар оламига рўбарў қилади. Шавкат Раҳмон шеърларидаги ўхшатиш ва метафоралар тавсифий характерга эга. Улар икки компонентли шаклдан чиқиб, фавкулудда изоҳли ифода олади”, – деб таъкидлайди [14]. Масалан, Бир одам изладим... изладим ғариб, жуфти йўқ бургутдай хунук кишладим. Ўхшатилаётган образ “жуфти йўқ бургут” лирик қаҳрамоннинг ғариб ҳолатига ўхшатиш бўлмоқда. Ёки: Бир кўшиқ бўламан дарёдай юракнинг энг чуқур ерида боқаман дунёга дунёдай ажойиб кунларнинг бирида [15]... Дарёга ўхшатилаётган кўшиқ муқобилида дунёга дунё ўхшатиш бўлмоқда. Бир қарашда шоир дунёга дунёни қиёслаб такрорга йўл қўяётгандек туюлади. Лекин дунёдан бошқа дунёни изоҳловчи ўхшатишни топиш мушкул. Шоир шу сабабли ҳам такрордан қочмаган. Шунингдек, шеърлардаги “толғун куш галаси – хўрсиникларим”, “Кўзлари чилпарчин, итдай қайтарман”, “Қум кўйнагин кияру ҳолсиз, сочтурмагин соҳилга ёзар...”, “Бошланади синган сувлардан, Ялангоёқ ойларнинг сайли”, “Ой гуллади. Осмон токига, Юлдузларни кимдир қоқди”, “...Ҳамон сузар қизил олмалар, Хаёлимиз ёйилмасида...” каби анъанавий ва ноанъанавий усулдаги образли ифодалари уларнинг юксак бадиий мақомдаги ижод намунаси эканлигини кўрсатиб турибди. Поэтик матн таркибидаги ҳар бир сўз муайян бадиий маъно ташийд.

Р.Муллаҳўжаева масалага адабиётшунослик нуқтаи назаридан қараб, қуйидагича ёндашади: “Адабиётнинг бошқа жанрларидан фарқи ўлароқ сўзнинг поэтик маъно олиши шеърин асарда тўлақонли амалга ошади. Айни пайтда, муайян сўзлар гуруҳи

мавжудки, уларни фаол поэтик сўзлар сифатида ажратиб кўрсатиш мумкин. Адабиётшуносликда бу хил сўзлар анъанавий образлар деб ҳам аталади. Лекин бу анъанавийлик умумий характерга эга ва ҳар бир шоир ижодида у ёки бу поэтик образ индивидуал мазмунда намоён бўлиб, изчил семантик кўриниш олади. Ҳар бир ижодкорнинг шеърини изчиллик билан кузатилса, маълум поэтик сўзларнинг нисбатан фаол қўлланилганлиги ажралиб кўринади. Лекин ҳар қандай ҳолатда такрорлар келмайди. Бадиий асарда ижодкор сўзга алоҳида маъно юклайди. Ижодкорнинг индивидуал маҳорати ана шу нуқтада очилади, ўз қуч-қудратини кўрсатади. Аслида тилдаги ҳар бир сўзнинг чекланмаган даражада поэтик имконияти мавжуд. Фақат бу яширин имкониятни очиш ижодкор истеъдодига боғлиқ” [16].

Шавкат Раҳмон шеърларида ҳам фаол қўлланувчи поэтик образлар талайгина ва уларнинг аксарияти шоир ижодида анъанавий характерга эга. Жумладан, қуёш, юлдуз, ой, тоғ, тош, дарё, йўл, булут, дарахт, шамол, шаббода, сукунат, оқ, капалак, юрак, кўз, кўнгил, сўз каби. Келтирилган образларнинг кўпчилиги бошқа давр шеърларида, хусусан, мумтоз адабиётда ҳам қўлланилган. Бу ўринда сўз ўзгармайди. Фақат сўзнинг поэтик маъно қамрови кенгайди, сўз қайта кашф этилиб янгиланади. Албатта, анъанавийлик, изчиллик ҳеч қачон йўқолиб кетмайди. Шавкат Раҳмон шеърларида фаол поэтик образлар бири иккинчиси билан мазмунан мантикий боғлиқ ҳолда келади. Бу ҳолат қуёш, сукунат ва тоғ образлари қиёсида янада ёрқин намоён бўлади. Шоирнинг “Гуллаётган тош” шеърда эса тош образига юкланган поэтик маънонинг мутлақо янги талкинда тақдим этиши кузатилади. Шавкат Раҳмон шеърларида ижтимоий мавзунинг етакчи ўринга чиқиши анъанавий образларга ҳам ижтимоий мазмун юкланганлиги билан ажралиб туради. Озодлик, эрк, халқ дарди ва унинг қисмати билан боғлиқ ўй-кечинмалар турли кўринишларда бадиий ифодаланса-да, уларни ягона маҳражга келтириш мумкин.

Ана шунда Шавкат Раҳмон шеърларидаги ижтимоий маъно ва мазмун аниқ намоён бўлади. Шоирнинг “Гўл” шеъри моҳиятан “Озодлик”, “Баланд дарахтлар”, “Гўза”, “Гуллаётган тош” ва шу каби бошқа шеърларига уйғун. Одатда, гўл сўзи одамга нисбатан қўлланилади. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида гўл сўзи шундай изоҳланган: “[содда, нодон, аҳмоқ] Ҳар нарсага ишонаверадиган; содда, лақма” [17]. Шоир шеърда ерга нисбатан гўл сифатини ишлатади. Шеърда ер жонланиб, улкан содда одамга, бутун бошли халқ, ватан рамзига эврилади. Шоирнинг халқ ва ватан билан боғлиқ оғриқлари шеърда биргина гўл сифати орқали бадиий тасвирланган: Бу гўл ердир, дангаса эмас, гўл бўлсаям ерларнинг зўри [18]... Гўл сифати бўлмаганида, шеърдаги аксарият мисралар оддий ахборотга айланиб қолади. Шоирнинг маҳорати нопоэтик сўзларни биргина сифатга боғлаб поэтик қувватга кирита олганилигидир. Шоир сўз қўллашда, янги сўзларни кашф этишда, яратишда ўзини чекламайди. Шавкат Раҳмон оҳори тўқилмаган, маъно қатламлари кашф этилмаган булдуруқ, дамон, дош, дун, жабал каби сўзларни шеърларига олиб киришга интилган. Шунингдек, шеърларида болашамол, одамдарахт, оймимзор каби янги ва қўшма сўзлар ҳам ижод қилган. Ушбу ҳолат ҳам шоир руҳиятида эркинликка, мустақилликка интилиш етакчи фазилат

бўлганлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Аристотель. Поэтика. – Л., 1927. – С. 39.
2. Сайфуллаева Р., Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 2007. – Б. 380.
3. Арутюнова Н.Д. Метафора и дискурс. Теория метафоры. – М., 1990. – С. 5 – 32.
4. Балли Ш. Французская стилистика. - М., 1961. – 221.
5. Бегматов Э. Ўзбек исмлари. Тошкент: “Ўзбекистон Миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 1998. – Б.608.
6. Бегматов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лексик қатламлари. – Тошкент: Фан, 1985. – Б.111.
7. Жабборов Х. Ўзбек тилида сув лексемасининг луғавий-маъновий хусусиятлари. – Қарши: Насаф, 2005. – Б.152.
8. ЎзМЭ, 4 – том. – Б.175.
9. Умуркулов Б. Поэтик нутқ лексикаси. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 112.
10. Миртожиев М. Лингвистик метафоралар таснифи. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 1973.- № 4. – Б. 33-37; Ўзбек тили лексикологияси. – Т.: Фан, 1981; Усмонов С. Метафора // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1964. - № 4.– Б. 34-36.
11. Қобулжонова Г.К. Метафоранинг системавий лингвистик талқини: Филол.фанлари номзоди ... автореф. – Тошкент, 2000. –Б. 120.
12. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т.: Ўзбекистон, 1992. – 399 б.
13. Тоҳиров З. Метафора лексема-семемасининг прагматик семаси. // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1983. - № 1. – Б. 74-77; Шу муаллиф. Метафора семемаси прагматик семаси // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1984. № 4. – Б. 63-67.
14. Муллаҳўжаева Р. 80-йиллар ўзбек шеърисида поэтик тафаккурнинг янгиланиши ва Шавкат Раҳмон ижоди. Фил.фан.бўйича фал.д-ри (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2020.26 б.
15. Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 5.
16. Муллаҳўжаева Р. 80-йиллар ўзбек шеърисида поэтик тафаккурнинг янгиланиши ва Шавкат Раҳмон ижоди. Фил.фан.бўйича фал.д-ри (PhD) диссертацияси автореферати. –Т.: 2020.26 б.
17. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. I жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Б. 530.
18. Раҳмон Шавкат. Сайланма. – Т.: Шарқ, 1997. – Б. 258.